

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК

**КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 4(72)/2013
Серия **ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ**

Қазан–қараша–желтоқсан
26 желтоқсан 2013 ж.
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады
Октябрь–ноябрь–декабрь
26 декабрь 2013 г.
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

**Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,
Ж.С.Сыздыкова,
К.С.Алдажуманов,
В.В.Евдокимов,
Р.М.Жумашев,
З.Г.Сактаганова,
В.В.Козина,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
В.С.Батулин,
А.Т.Акажанова,
Б.А.Амирова,
О.С.Сангилбаев,
А.Н.Жумагельдинов,
Л.К.Шотбакова,
Р.Ш.Сабирова,
З.Х.Валитова,
Г.М.Смагулова,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р ист. наук (Россия);
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
PhD;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
канд. ист. наук;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 24.12.2013 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 11,25 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 1009.

Подписано в печать 24.12.2013 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 11,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 1009.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2013

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 13105-Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> XX ғасырдың 30-жылдарындағы Кеңес мемлекетінің демографиялық миграциялық экспансиясы (Орталық Қазақстанның мысалында)	3
<i>Зуева Л.И.</i> Қазақстан Республикасындағы мектептік білім жүйесінің даму кезеңдері: білім беру моделін талдау және әдіснамалық дидактикасындағы мәселелі салалар	8
<i>Әбдірахманова Қ.Қ.</i> Соғыстан кейінгі жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының денсаулық сақтау жүйесінің ерекшеліктері	15
<i>Смағұлов Н.Б.</i> Жұмабек Тәшенов — қазақ халқының мемлекет және қоғам қайраткері ...	25
<i>Миланов М.Л.</i> Жаңа әлемдік тәртіп және тәуелсіздік: себептік-салдарлық байланыс	30
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін аянбай күрескен Алаш қайраткері Сейітбаттал Мұстафиннің өмірі мен шығармашылық қызметі	35
<i>Каренов Р.С.</i> Қыпшақтардың этникалық тарихының негізгі кезеңдері	40

ФИЛОСОФИЯ

<i>Қолумбаев Б.Е., Шуматова М.М.</i> Ұлттық бірегейлік тәуелсіздіктің сыртқы көрінісі ретінде	52
<i>Айтбаев О.</i> Ар-ождан бостандығы философиялық-этикалық категория ретінде	60
<i>Товбин К.М.</i> Дәстүрлі рухтандыру: үндеу өлшемдері.....	65

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Мұхтарова Ш.М., Мұқанова С.Н.</i> Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің психологиясы	76

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ

Профессор З.Ғ.Сақтағанованың ғылыми-әдістемелік қызметі	82

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР..... 86

2013 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Тарих. Философия» сериясы.....	87

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Kozina V.V., Yeleukhanova S.V.</i> Population migration expansion of the Soviet state in the thirties of the twentieth century (by the example of Central Kazakhstan)	3
<i>Зуева Л.И.</i> Этапы развития системы образования Республики Казахстан: анализ моделей обучения и проблемные области в методологии дидактики	8
<i>Абдрахманова К.К.</i> Особенности системы здравоохранения в городах Центрального Казахстана в послевоенные годы	15
<i>Smagulov N.B.</i> Jumabek Tashenov — The national and public figure of the Kazakh people	25
<i>Миланов М.Л.</i> Новый мировой порядок и суверенитет: причинно-следственная связь	30
<i>Каренов Р.С.</i> Жизнь и творческая деятельность неумолимого борца за независимость казахского народа Сеитбаттала Мустафина	35
<i>Каренов Р.С.</i> Основные этапы этнической истории кипчаков	40

ФИЛОСОФИЯ

<i>Колумбаев Б.Е., Шуматова М.М.</i> Национальная идентичность как форма проявления независимости	52
<i>Айтбаев О.</i> Свобода совести как философско-этическая категория	60
<i>Товбин К.М.</i> Традиционная духовность: манифестационные параметры	65

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Mukhtarova Sh.M., Mukanova S.N.</i> Psychology of children's homes of family type	76

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

Научно-методическая деятельность профессора З.Г.Сақтағановой	82

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 86

Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2013 году. Серия «История. Философия».....	87

UDC 94(574)

V.V.Kozina, S.V.Yeleukhanova

Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: Lera2019@rambler.ru)

**Population migration expansion of the Soviet state
in the thirties of the twentieth century**

By the example of Central Kazakhstan

In the USSR the 1930s became the time of industrialization large-scale processes. In Central Kazakhstan riches of natural resources defined its industrial mission. In the region there were no objective preconditions for this purpose: there were neither finances or material means, nor the main thing — labour forces. The Soviet management carried out actions for attraction of manpower from the outside, motivating need for the qualified labour, in such scales, for realization of region industrialization. The local population didn't meet these requirements.

Key words: Central Kazakhstan, industrialization, migration, immigrants, deportation, special contingent, GULAG (State Administration of Reformatory Camps), Karlag (Karaganda Reformatory Camp).

During the Soviet period many important parties, such, aspects of migration, as a violent deportation of people, compelled resettlements, class expulsions, for example, were out of sight, owing to known ideological «taboo». It was considered that the statement of an issue on compulsory migration in the Soviet Union was illegitimate, and migration wasn't compulsory and was carried out, according to accepted concepts in that period, as direct methods, to be exact, by means of planned norms (organizational taking on, resettlement, public appeals, a job placement of secondary education and universities graduates), and indirect, namely by systematic distribution of capital investments in an industrial, housing and welfare building in economic regions. Today in the historical and demographic science of Kazakhstan there is a finally formed concept that the socially demographic development of the republic during that period had an imprint of the Soviet demographic migratory expansion. Developing this concept and using knowledge and theoretical positions of the last years, which characterized the migratory processes, the demographic historians have considerably enriched them. The theory of «the Soviet totalitarianism», added to the Kazakhstan historians' armoury, is reflected in full in M.K.Kozybaev, S.B.Nurmukhamedov, M.H.Asylbekov, N.E.Yedygenov, K.S.Aldazhumanov and others historical and demographic researches [1]. In works of Kazakhstan scientists there is a classification attempt of the population migration in the modernization period in its realization way. In 1930s, in particular, the organized population migration dominated, which could be divided into compulsory, or compelled ones (special removals, deportations, sending of prisoners in concentration camps) and voluntary (organizational takings on, Komsomol, Young Communist League appeals).

The research of the migratory policy is actually, as the migration of labour force in Soviet period exerted a great influence on change not only quantitative, but also qualitative characteristics of the population. Under this influence the age structure was formed, which was characterizing by a high share of young age groups, motley ethnic structures, a professional standard and educational level of the population, which are projected, and on a current state of Republic Kazakhstan population.

The purpose of present article is research of the migratory policy realization in Central Kazakhstan in the modernization period. Authors have set themselves as an object: to elucidate various kinds of migrations which took place during this period: compulsory, or compelled (special removals, deportations, sending of

prisoners in camps) and voluntary (organizational takings on, Komsomol appeals). The basic methods at article writing were general historical methods: historical and genetic, historical and comparative, historical and typological, historical and systematic.

In 1930 at the XVI congress the question of need of creation of new coal and metallurgical base in the east of the country was raised. In the resolution Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federal Sotsialistichesky Republic (CPCRSFSR) according to the report of the State Planning Committee of RSFSR on the five-year plan of economic and welfare construction of Kazakh Autonomous Soviet Sotsialistichesky Republic (KASSR) it was noted that in the field of development of the industry of KASSR by the main objectives development of nonferrous metallurgy, the coal, oil and key chemical industry is.

In 1930 for construction and operation of coal copies the Karagandastroyugol trust entering into Vostokugol system of the USSR K.O.Gorbachev — the miner from Donbass became which first head was educated. 1 398 060 rubles were spent for capital construction of the coal basin and the first five mines are put. On August 15, 1931 the Central Committee of All-Union Communist Party (bolsheviks) CCACP (b) passed the special decision «About increase in coal and coke resources» in which set the task of fast creation of the third, strong Karaganda coal USSR base. The decision on transformation of the Karaganda pool in the third coal base of the Soviet Union defined a perspective role of the Karaganda coals in development of productive forces of South Ural, Northern, Western and Central Kazakhstan.

For building of this base and transportation of coals laying of a number of railway lines to the west was required. In 1931 management of the Kazakh railway construction who was engaged in laying of a railway line Karaganda — Balkhash on which coal on Balkhash copper combine had to be delivered was created. It was necessary to construct also railway lines Orsk Aktyubinsk, Iletsk — Uralsk to connect the Western Kazakhstan to Central Volga Area. For providing the industrial enterprises of Bashkiria with the Karaganda coal it was required to construct the railroad Magnetic — Ufa.

For complex development of the Karaganda pool it was necessary to resolve such important issues, as electro and water supply, construction of mechanical and repair plant, the organization of chemical processing of coals and construction from scratch the industrial city calculated on 180–200 thousand inhabitants and, at last, creation of own strong food base. In this regard, big capital investments already in days of the first five-years period were sent to the Karaganda pool.

In 1931 construction of Pribalkhashsk copper-smelting plant began. It captured the following regions of the Central Kazakhstan: Zhana-Arka, Kounrad, Chetsk, Chubartau and Karsakpy.

Industrial jump demanded attraction of huge material and human resources. It was reached as a result of carrying out really revolutionary approach to all spheres of life of society, beginning from introduction in life of ideology of sacrifice for the sake of future generations to rough violence.

In Central Kazakhstan giants of the industry were created in cattle-breeding areas where the Kazakh population prevailed or in arid regions at all. The existing manpower of the country wasn't ready to take on itself loading with sufficient providing with manpower resources of socialism formation both in quantitative, and in a qualitative correlation. It was very difficult to solve this problem, in existing conditions that time, as it was necessary to attach yesterday's nomads to industrial work and prepare qualified workers from them, who could operate with difficult tools and machinery.

In the migratory policy of the Soviet government were showed two directions — voluntary and compulsory at once. The voluntary agricultural resettlement which had started at the beginning from the central regions of Russia and the Ukraine did not give especial results as Central Kazakhstan rural areas in the most part were not attractive regarding soil and the climate. It is possible to refer to a voluntary recruitment method of experts and labour from industrial regions of Russia and the Ukraine — communists and members of the Komsomol. Propaganda and mass agitation work played an important part in realization of those plans. 1 500 communists and 3 000 members of the Komsomol [2] were mobilized within 1931–1933 for work at Karaganda mines. Another kind of a voluntary migration to Central Kazakhstan was the arrival of experts to the area for the rendering sponsor's help.

Moscow and Leningrad's patronage from working class, assigned in 1930–1933 assumed rendering assistance in supply for Kazakhstan industry and agriculture with dismantled equipment, tools, and also the help through departments of work by sending for work to Kazakhstan trained experts: engineers, technicians, doctors, agriculturists, school workers and others [3].

The basic inflow of population to Central Kazakhstan was not at all voluntary. The forced industrialization, the enormous volume of capital construction, the absence of any infrastructure demanded a large quantity of labour: cheap, and better it would be free, disciplined, obedient, unpretentious, ready for leaving be-

hind any place in any day, not demanding any arranged habitation, hospitals, schools etc. During this period there was the economic requirement of attraction «enemies of the people» for building of socialism, and on a huge, inconceivable before scale, there were reproduced sad traditions of pre-revolutionary settling of Siberia by convicts and exiled people. The compulsory labour became a basis for territory development, where practically there was no steady agriculture, and where the voluntary migration hardly could be developed widely those years. Moreover, the practice of violent resettlements becomes as a norm these years. In balance of the labour, so-called «special contingent», demanded for the development of east regions of the country, began to play an important part, and in number realization of some national economic problems even the main part. Corrective-labour or reformatory camps and colonies, «special settlements» arose all over the country and became as an invariable component of the Soviet validity.

The «Kulaks» were the first compulsory settlers in the region. The first echelon arrived in Karaganda at the very end of June, 1931. There were four settlements: New Tikhonovka, Maikuduk, Kompaneiskii, and Preeshahtinsk. In 1938 in the area there were already 3 available labour settlements.

The Soviet power began the deportation of the whole nations to provide the forced rates of industrialization, what the imperial government had never afforded, though it was not ceremonious with non-Russians. In the spring in 1936 Council of People's Commissars (Sovnarkom) accepted a decision about eviction 15, 000 Polish and German farms, as unreliable, from the Ukrainian territory to Kazakhstan. In 1936–1938 the first deportations of Germans were made (along with Poles) from frontier areas, and restrictions for service of Germans in army appeared. At the same time, the Soviet-German pact of 1939, forced to damp down a little these moods for some time — the Soviet management showed friendliness to the new foreign partners and stopped not only Antigerman actions, but also even antifascist propagation up to the war beginning.

In 1937 all Koreans living in the Soviet Far East were «removed» to Kazakhstan, they were followed by Iranians from the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, Kurds, Ingushes, Chechens and others. The prisoners of the Karaganda labour camp of GULAG NKVD (Reformatory Camps State Administration of People's Commissariat of Internal Affairs), which was organized on December 19th, 1931, were another category of the population compulsorily migrating to Kazakhstan. One of the most principal purpose of Karlag organization was the use of prisoners' work for creation a large food base for the developing industry of Kazakhstan and its maintenance with labour. On December, 19th, 1931 a new Kazitlag (Kazakh Reformatory Camp) branch — state farm» Giant «was reorganized in the Karaganda separate labour camp OGPU (Special State Political Administration). The basic direction of the reformatory camp was the mass use of prisoners' free work for Stalin's program realization for socialism building [4; 16,17]. According to the Regulation, confirmed by OGPU board in December 1931, Karaganda camp was intended for «isolation of especially harmful state criminals, both criminal, and political, whose acts brought or could bring a considerable damage to calmness and integrity to the Union of the Soviet Socialist Republics» [5].

Minister of Internal Affairs S.N.Kruglov marked: «The soviet camp should be exemplary. On the one hand, it should be a prison, on the other hand prisoners should be re-educated in the process of work» [6].

Development by bodies of political repression of a new field of activity — the organization of work of victims of political repression — demanded new administrative structures. In April, 1930 in system of OGPU there is the Management of the labor camps (GULAG OGPU) which has become in a year Head department (OGPU GULAG). On April 7, 1930 CPC USSR adopts the statutory act «The provision on labor camps» which regulates CLC activity. Situation consisted of the following sections: general provisions; management and structure of camps; basic provisions about an order of the maintenance of prisoners; public prosecutor's supervision of camps. According to the document, in submission of central office of GULAG there was a network of labor camps. On the Soviet terminology the concept «camp» ordinary included the camp system created on territorial or by the production principle. Unlike colonies, corrective-labor camp were political structural, incorporated camp offices and лагпункты, being from peripheral remote control of several tens and even hundred kilometers. So, offices and sites of Karlaga settled down from the camp center at distance from 5 to 650 km. The economy of camp was on a joint of five administrative regions of Karaganda region: Nurinsk, Telmansk, Karaganda, Chetsk and Zhana — Arka, and over two thirds of the main their massif were located on lands of the Telmansk area. KARLAG territory extent from the North to the south — 300 km. and from the East on the West — 200 km. Except this territory there were two more offices — Akmolinsk — in 350 km. and Balkhash — in 650 km. from the camp center. The Karlag center was in Dolinka village in 45 km. from Karaganda. Every year the area of the Karaganda camp considerably increased. If in 1931. it had 11 offices (Volkovsk, Samara, Churubay-Nurinsk, Dolinska, Kotur, Prostornoye,

Bidaik, Koktun-Kul, Burminsk and Ortay production areas and the Central Production Office (CPO), in 1940 — 22 offices, 159 sites, and in 1953 — 26 offices, 192 camp points [7].

Use of work of prisoners for creation of large food base for the developing industry of the Central Kazakhstan and providing with its labor was one of main goals of the KARLAG organization. According to the Situation approved by OGPU board in December, 1931, the camp intended for «isolation of especially harmful state criminals, both criminal, and political which acts brought or can bring essential damage to tranquillity and integrity to the Union of the Soviet Socialist Republics». The general management and supervision of activity of administration and mode of the maintenance of prisoners was assigned to head of KARLAG department. The direct management was carried out by «Management of the Karaganda separate labor camp of OGPU».

The structure of management KARLAG personnel consisted of the following departments: political, a human resources department for civilians, the 3rd operchekistskiya, the militarized protection, registration and distributive, cultural and educational, administrative, control and planned, supply department, trade and financial, transport and inspection department. Departments of Management of camp corresponded to GULAG departments. In all administrative links from top to a bottom one-man management was observed. The head of camp division of any level was responsible both for operational performance in work, and for providing an order and normal functioning of camp sector. Structural element of camp system was the militarized protection. Militarized protection (MP) activity and internal mechanisms of its functioning in many respects were defined by totalitarian character of the Soviet state. It had to carry out a two-uniform task of GULAG: to provide protection of prisoners, and also to carry out a big complex of production targets.

According to Gulag plan in Karaganda reformatory camp they should contain no more than 32,000 persons, though the requirement for labour was made about 27,000 persons. Independently on the regular movement of prisoners' contingent, their number constantly grew in Karlag: if in days of the complete collectivization it contained 20,000 –30,000 persons, in days of Stalin's repressions there were 40,000 persons there. In days of the Great Patriotic War (1941–1945) and the post-war period the quantity of prisoners was increased to 75,000 persons because of the «traitors» of the Native land and the deported peoples. [4; 61].

The forced growth of reformatory camps and their inhabitants since the end of 1929 was evidence that Stalin's regime changed the accent in the punitive policy, counting on creation of a global system of the forced Committee of Legal Statistics and Special Registration of General Office of Public Prosecutor In Karaganda region labour, which core the Central administrative board of reformatory camps (Gulag), and a motive power –OGPU (Special Department of Political Administration) became.

Thus, during realization of a repressive and migratory policy for a short interval of history, on the one hand, Kazakhstan, turned into the region of cruel experiment with people, realization of the revived policy of colonization and development of natural riches of this region, a place of exile, penal servitude and imprisonment for many hundred thousands of people; on the other hand — just here there was the powerful industrial potential created and rapidly developed, gradually taking the advanced positions in the Soviet Union. Kazakhstan took the second place in manufacture of nonferrous metals; the third place — in coal mining and oil; and the fifth place — in energy development. Only for two five-years periods in Karaganda's coal basin there were 22 mechanized mines constructed. Already by the end of the second five-years period the coal-field had the highest rates of growth of coal mining in comparison with such largest fields, as fields of Donets and Kuznetsk, situated near Moscow, etc. All these things allowed it to become one of large arsenals of Soviet Union in the conditions of the Great Patriotic War 1941–1945.

Deportation of the peoples violently destroyed their ethnic, social and territorial unity, had the far-reaching negative consequences, which projection for today defined specificity of republic's modern demographic development.

References

- 1 *Козыбаев М.К.* История и современность. — Алматы: Ғылым, 1991. — 254 с.
- 2 *Альжанов А.* Коммунистическая партия в борьбе за развитие Карагандинского угольного бассейна в период второго и третьего пятилетнего плана (1933–1941 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — Алма-Ата, 1963. — 29 с.
- 3 *История Казахской Советской Социалистической Республики в годы индустриализации (1926–1941 гг.): В 2 т. — Т. 1.* — Алма-Ата: Наука, 1967. — 479 с.
- 4 *Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д.* Карлаг. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1997. — 175 с.

5 Архив Управления Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 46. — Л. 3.

6 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1991. — 256 с.

7 Архив Управления Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры по Карагандинской области. — Ф. 16. — Д. 43. — Л. 5.

В.В.Козина, С.В.Елеуханова

XX ғасырдың 30-жылдарындағы Кеңес мемлекетінің демографиялық миграциялық экспансиясы

Орталық Қазақстанның мысалында

КСРО-дағы 30-жылдар индустрияландырудың кең ауқымды үрдістерінің уақыты болды. Орталық Қазақстанның табиғи байлығы оның индустриалды миссиясын анықтап берді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін аймақта объективті алғышарттар болмады: қаражат және материалдық құралдардың аздығы, ал ең бастысы — жұмыс қолдарының жетіспеушілігі. Аймақта индустрияландыруды жүзеге асыру үшін білікті жұмыс күші қажеттілігін басшылыққа ала отырып, ал жергілікті тұрғындар бұл талаптарға сай келмегендіктен, кеңес басшылығы сырттан еңбек ресурстары тарту бойынша шаралар жүргізді.

В.В.Козина, С.В.Елеуханова

Демографическая миграционная экспансия Советского государства в 30-е годы XX века

На примере Центрального Казахстана

В статье отмечено, что 30-е годы в СССР стали временем широкомасштабных процессов индустриализации. Богатство природных ресурсов Центрального Казахстана определило его индустриальную миссию. В регионе для этого отсутствовали объективные предпосылки: не хватало финансов и материальных средств, а главное — рабочих рук. Мотивируя тем, что для осуществления индустриализации края нужна была квалифицированная рабочая сила, а местное население не отвечало этим требованиям, советское руководство проводило мероприятия по привлечению трудовых ресурсов извне.

References

- 1 Kozybaev M.K. *History and the present*, Almaty: Gylim, 1991, 254 p.
- 2 Alzhanov A. *Communist party struggle for development of Karaganda coal basin in days of the second and third five-years periods (1933–1941) Author's abstract. Ph.D. thesis of History*, Alma-Ata, 1963, 29 p.
- 3 *History of Kazakh Soviet Socialist Republic industrialization (1926–1941) in 2 volumes, 1*, Alma-Ata: Nauka, 1967, 479 p.
- 4 Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. *Karlag*, Karaganda: Izd-vo KarGU, 1997, 175 p.
- 5 *Archive Committee of Legal Statistics and Special Registration of General Office of Public Prosecutor in Karaganda region*, F. 16, L. 3, C. 46.
- 6 *All-Union population census of 1939. Short results*, Moscow: Nauka, 1991, 256 p.
- 7 *Archive of management of Committee on legal statistics and the special accounting of the Prosecutor General Office across the Karaganda region*, F. 16, D. 43, L. 5.

Л.И.Зуева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: zueva_1953@bk.ru)

Этапы развития школьной системы образования Республики Казахстан: анализ моделей обучения и проблемные области в методологии дидактики

В статье исследованы процессы реформирования школьного образования в Республике Казахстан, выделены этапы кардинальных изменений в сфере образования и рассмотрены некоторые методологические аспекты дидактики. Автором подведены итоги каждого этапа реформирования школьного образования, показаны положительные результаты, выделены проблемы, национальные особенности, соотношение между общим и особенным, между глобальными тенденциями и национальной спецификой.

Ключевые слова: этап, концепция, модель, гуманизация, экспертиза, реформа, вариативность, дифференциация, индивидуализация, трансформация.

Социально-экономические преобразования в Республике Казахстан сопровождаются сложными процессами перемен в сознании людей и требуют переосмысления фундаментальных и универсальных знаний, получаемых через систему образования. Особую роль в становлении национального самосознания, чувства патриотизма и гражданской ответственности играет общеобразовательная школа, которая за прошедшее двадцатилетие подверглась существенным изменениям в условиях действия рыночных отношений, смены ценностных ориентаций, организации образовательного процесса на новых принципах, обеспечивающих демократические преобразования и интегрирование национальной системы в мировое образовательное пространство. При этом исследователи, занимающиеся изучением процесса реформирования средней школы в Республике Казахстан, отмечают важные факторы. За основу реорганизации системы образования в Казахстане взяты западные образцы, ориентированные на совершенно иные стандарты жизни, культурно-общественные ценности, которые могут вступать в противоречие со сложившимися традициями. В случае неудачи реформ мы можем разрушить существующую образовательную систему. Нельзя не учитывать тот факт, что двадцатому веку мы обязаны обретением советской системы образования, которой гордимся и о недостатках которой часто спорим. Поэтому осуществление реформ школьного образования необходимо вести с учетом развития советской школы, т.е. бережно относиться к имеющемуся потенциалу, синтезу казахстанской традиционной системы образования и опыту ряда ведущих стран мира.

Наиболее распространенные модели школьного образования за рубежом включают в себя начальное образование длительностью 4–6 лет и две последовательные ступени среднего образования. В ряде стран — Дании, Швеции, Финляндии, а также некоторых штатах США начальное образование не выделяется как самостоятельная ступень, и продолжительность первого уровня школьного образования составляет 8–9 лет (основное среднее образование). Заключительный этап обучения в школе, чаще всего 3–4 года, является профильным. Стандарты определяют обязательный минимум общего среднего образования и допускают 30 % времени на изучение дисциплин по выбору. В таких странах, как Франция, Германия, Япония, страны Восточной Европы стандарты регламентируют 85–90 % обязательных дисциплин, а количество дисциплин по выбору ограничено.

Нормативные документы Республики Казахстан, принятые в области образования за период независимости, свидетельствуют о том, что в стране происходит реформирование составляющих ее элементов, в первую очередь — высшего и среднего общего образования. Причем оказалось, что реформировать высшее образование значительно легче, чем среднее, так как количество вузов Казахстана составляло несколько десятков учебных заведений, а общеобразовательных школ было свыше 8 тысяч [1].

На начальном этапе строительства *собственной модели системы образования* в Республике Казахстан необходимо было изменить идеи, принципы и характер процесса обучения (особенно это касалось школьного предмета «история»). Но модель школы продолжала, по инерции, оставаться советской: 4+5+2, т.е. четырехлетний период в начальной школе, еще 5 лет — в основной и, наконец, два года в полной средней школе. Кроме того, Казахстан, ориентируясь на западный вариант школы, избрал две модели образования: *школы для всех (общеобразовательной) и элитарной модели высшей*

школы. Рассмотрим процесс реформирования школьной системы образования в Республике Казахстан как реализацию модели «школы для всех».

Начиная с 2001 г. основными направлениями реформирования школьного обучения были: изучение международного опыта; внедрение новых альтернативных учебников, методических пособий; разработка правовой основы, учебно-нормативной базы и новых учебных программ. Структура школьного образования была ориентирована на постепенный переход на 12-летнее обучение: начальная школа — 4 года, основная школа — 6 лет, старшая школа — 2 года (модель 4+6+2). Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев, выделив основные направления развития страны: высокое качество жизни, конкурентоспособная экономика и политическая модернизация, еще в феврале 2005 г. заявил, что «страна, не умеющая развивать знания, в XXI веке обречена на провал» [2; 17].

Несмотря на традиции, которые у нас есть и которые позволяют решать многие проблемы, общая ситуация в школьном образовании тяжелая. Трудно не согласиться с положением о том, что система школьного образования в нашей стране еще слабо реагирует на вызовы меняющегося мира. Происходящие в казахстанском обществе реформы затрагивают практически все элементы системы образования — содержание, методы и формы обучения, приемы оценки результатов, управление и финансирование, создание материально-технической базы и обеспечение учебниками и пособиями. Однако в настоящее время инфраструктура общего среднего образования не обеспечивает предоставление государством равных качественных образовательных услуг и переход на 12-летнее образование, о котором говорится с 1998 г., но экспериментальная работа завершится только в 2015 г.

Трансформация школьного образования происходит за счет усиления государственного влияния на систему образования. Это объясняется несколькими причинами: удорожанием современного образования, в особенности высшего; поддержанием современного уровня системы образования; усилением диспропорций в доходах населения и инфляцией. Образование требует постоянных капитальных вложений, причем в таких объемах, которые под силу только государству или крупным источникам финансирования при достаточно большом участии государства. Хотя Казахстан раньше других стран Центральной Азии вступил на путь реформ и продолжает их осуществлять, из-за экономических и финансовых трудностей 1990-х гг. экономический рост в республике был неравномерным и имел негативные последствия для сферы образования, особенно в период «оптимизации». Многие детские сады, школы и профессиональные училища были закрыты. Между тем высокоэффективная система образования является одним из главных факторов обеспечения устойчивого развития страны, а сам процесс реформирования требует создания новых правовых, научно-методических, финансово-материальных условий и кадрового обеспечения.

По нашему мнению, за годы независимости этапы реформирования школы можно условно разделить следующим образом:

1991–1994 гг. — становление национальной системы образования, возрождение национальной системы семейного воспитания, *провозглашение* национальной модели школы, создание законодательной и нормативной базы системы образования, кризисные явления в системе образования;

1995–2000 гг. — концептуальное обоснование школьных реформ, разработка Государственного стандарта и программ, построенных по концентрическому принципу, создание республиканского Центра тестирования, первый этап осуществления Государственной программы информатизации 1997–2001 гг. До 2000 г. сохранялась единственная модель школьного образования — 4+5+2;

2001–2004 гг. — реализация Государственного стандарта образования 2002 г., начало издания учебников нового поколения (Целевая программа издания учебников нового поколения 2001–2007 гг.), второй этап информатизации системы образования Республики Казахстан на 2002–2004 гг. и разработка стратегии вхождения в мировое образовательное пространство (Концепция развития образования в РК до 2015 г.), реализация идеи 12-летнего обучения в экспериментальном варианте в 104 школах республики по модели 4+6+2, введение единого национального тестирования (ЕНТ), разработка критериев оценки качества учебной литературы, создание республиканского Центра «Учебник», координирующего работу по созданию и экспертизе учебной литературы для 12-летнего обучения.

Вместе с тем в 2002 г. ЮНЕСКО включил Казахстан в число стран с *проблемным образованием*. Среди факторов, снижающих качество образования, назывались: бедность сельских школ, дефицит молодых кадров с высшим образованием, бесконечные реформы, отсутствие должной материально-технической базы и мотивации в обеспечении высокого качества образования [3; 209].

Необходимость изменения структуры школьного образования (4+6+2) была обусловлена рядом факторов, в которых учитывался мировой опыт:

– согласно Декларации Совета Европы (1992 г.), в мире наблюдается тенденция увеличения сроков доуниверситетского образования: 12-летнее образование реализуется в 136 странах, в том числе в США, Японии, Германии, Франции, Финляндии и др. Из стран СНГ среднее общее образование продолжительностью в 12 лет имеет место в Украине, Узбекистане и странах Балтии. Готовятся к переходу на 12-летнее обучение Армения, Азербайджан, Молдова и Казахстан;

– увеличение продолжительности общего среднего образования с 4 до 5 лет направлено на организацию базового (относительно завершенного) среднего образования общей продолжительностью в 10 лет;

– каждый год вносит значительный вклад в интеллектуальное развитие школьников, его социализацию. Увеличение общей продолжительности школьного образования в Казахстане с 11 до 12 лет рассматривается как расширение возможностей граждан по повышению уровня их образованности в рамках формального образования;

– увеличение продолжительности школьного образования на 1 год связано с уменьшением на 1 год продолжительности образования в вузе, организацией обучения в бакалавриате в течение 4-х лет. Очевидно, это потребует качественно иного подхода к отбору содержания учебного материала в 11–12 классах, которые ориентированы на подготовку учащихся к продолжению образования в вузе.

На II съезде работников образования и науки Республики Казахстан 2–3 февраля 2001 г. были впервые затронуты темы перехода на 12-летнее обучение и пересмотра содержания профессионального образования.

Рабочей группой, Координационным советом Министерства образования и науки РК по разработке Концепции системы среднего общего образования Республики Казахстан с 12-летним сроком обучения, членами рабочих групп Южно-Казахстанской, Карагандинской, Павлодарской областей, городов Астана, Алматы в мае-июле 2001 г. были рассмотрены различные структуры организации среднего образования. Проект Концепции среднего общего образования Республики Казахстан с 12-летним сроком обучения в структуре 4+6+2 был рассмотрен в августе 2001 г. в Астане и регионах.

В 2002 г. начали проводиться исследования по разработке новой модели школьного образования с 12-летней продолжительностью в структуре 4+6+2.

В Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 гг., принятой в октябре 2004 г., была зафиксирована позиция реализации модели 12-летнего образования в структуре 4+6+2, было определено содержание государственной политики на ближайшие годы в подготовке системных изменений в школьном образовании [4].

Целью среднего образования, говорится в Концепции развития образования до 2015 г., является формирование личности, которая будет способна на основе полученных глубоких знаний, профессиональных навыков свободно ориентироваться, самореализовываться, саморазвиваться и самостоятельно принимать правильные нравственные решения в условиях быстроизменяющегося мира.

Необходимость изменения содержания школьного образования в Республике Казахстан была обусловлена следующими факторами:

– в содержании образования должны были найти отражение ценности нового мира, в том числе гуманизация, интеграция личности в национальную и мировую культуру, вариативность, дифференциация, индивидуализация;

– содержание образования должно было быть направлено на то, чтобы научить познавать (учиться), научить делать (действовать), научить жить вместе, научить жить (доклад международной комиссии ЮНЕСКО по образованию для XXI века «Образование: сокровище», 1996 г.);

– пересмотр содержания образования был обусловлен необходимостью учета международных критериев оценки школьного образования, т.е. не знания, умения, а уровень способности учащихся к решению учебных и жизненных задач (жизненные навыки, компетенции);

– система образования должна была выполнять здоровьесберегающую функцию. Пересмотр содержания образования должен был быть направлен на учет возрастных возможностей, психологических особенностей учеников, оптимизацию учебной нагрузки. В целом обновление содержания образования должно осуществляться, с одной стороны, в сторону уменьшения учебной нагрузки на ученика, а с другой — в сторону его обогащения через отражение ценностей нового мира, достижений общественных и естественных наук;

– обучение учащихся 11–12 классов должно было быть организовано по естественно-математическому и общественно-гуманитарному направлениям профильного обучения, с учетом их интересов, способностей, с целью выстраивания их жизненных и профессиональных перспектив.

В соответствии с Государственной программой информатизации системы среднего образования в 2004 г. завершена 100-процентная компьютеризация общеобразовательных школ. Создан центральный коммуникационный узел, к которому были подключены узел центрального аппарата Министерства образования и науки и телекоммуникационные узлы департаментов образования областей. Электронные учебные издания для организаций среднего общего образования охватывали 25 % школьных предметов. К спутниковому каналу дистанционного обучения было подключено 717 школ шести областей республики (8,7 %). Вместе с тем развитие и применение информационных и коммуникационных технологий (далее — ИКТ) в сфере образования значительно отставало от потребностей. В Казахстане на один компьютер в 2004 г. приходилось 54 учащихся общеобразовательных школ, что, по данным ЮНЕСКО, являлось одним из самых высоких показателей среди стран СНГ (в России — 59) [4; 21].

В то же время в среднем по странам Организации экономического сотрудничества и развития этот показатель на 2002 г. равнялся 13, в Латвии, Венгрии и Чешской Республике он составлял 5, 9 и 15 чел. соответственно. На начало 2004 г. в Великобритании в средних школах на 1 компьютер приходилось 5 учащихся, в США — 4. В 2004 г. доступ к сети Интернет имели только 44 % школ Казахстана. В Финляндии уже в 1999 г. более 90 % школ имели выход в Интернет, в 2000 г. — 100 % школ Эстонии, более 80 % школ Австралии, Канады, Исландии, 58 % — Венгрии, 52 % — в среднем по странам Организации экономического сотрудничества и развития. «В профессиональных школах (лицеях) и колледжах на 1 компьютер приходится 31 и 25 учащихся соответственно. К сети Интернет подключено 39 % профшкол (лицеев) и 51 % колледжей» [4; 22].

Для независимой внешней оценки учебных достижений в РК была внедрена система *единого национального тестирования* (далее — ЕНТ), *промежуточного государственного контроля* (далее — ПГК). 10 июня 2004 г. первая волна выпускников казахстанских школ, проживающих в Акмолинской, Южно-Казахстанской, Алма-Атинской областях и в Алматы, сдавала экзамен в новом формате — ЕНТ. Полученный по его результатам сертификат позволил окончившим школу автоматически перейти в разряд абитуриентов. Особенность этого нововведения была в том, что выпускник одновременно сдает и итоговую аттестацию за 11 лет учебы в школе, и вступительные экзамены в вуз. За три часа выпускники отвечали на 120 тестовых заданий по четырем школьным предметам, три из которых были обязательны для всех (математика, русский или казахский язык, история Казахстана), а четвертый — по выбору. Лишь полторы минуты в среднем отводилось на то, чтобы прочесть вопрос, несколько вариантов ответов и выбрать из них правильный. Однако действующий механизм контроля и оценки качества всех уровней образования не в полной мере отражал реальное состояние образования и, следовательно, не может быть признан объективным инструментом обратной связи для управления.

Показатели и критерии оценки качества деятельности организаций образования пока несовершенны, отсутствует объективный мониторинг. Компоненты управления качеством образования функционируют разрозненно. Содержание, цели и задачи внешней оценки достижений обучающихся не отвечают современным требованиям к качеству знаний. Действующая система статистики Министерства образования и науки не соответствует современным требованиям как в содержательном, так и в технологическом аспекте. Отсутствуют содержательность и оперативность, не выработаны необходимые по комплексности и полноте потоки унифицированной статистической информации, соответствующей международным стандартам. Система показателей образования подменяется набором данных, собираемых по разным основаниям, которые после обобщения трактуются в терминах административной отчетности.

Улучшение экономической ситуации в стране в начале нового столетия, а также меры, принятые по реализации Программы «Образование», в целом позитивно отразились на системе образования. В указанный период были осуществлены кардинальные изменения образовательной сферы РК:

- была разработана Концепция развития образования до 2015 г.;
- начался переход к 12-летнему образованию по модели 4+6+2;
- продолжила осуществляться информатизация образования;
- была введена национальная система оценки качества образования (ЕНТ).

2005–2010 гг. — реализация Государственной программы развития образования на 2005–2010 гг. Подписание Болонской декларации в марте 2010 г. Третий и четвертый этапы программы информатизации 2005–2007 гг., 2007–2010 гг. С 2006 г. подготовка ежегодных аналитических национальных докладов по состоянию и развитию системы образования в РК, переход на новый стандарт и программы обучения. По данным ежегодного Национального доклада о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан за 2008 г., 86,2 % школ были построены до 1990 г., а 45,8 % школ находятся в эксплуатации уже более 40 лет и нуждаются в капитальном ремонте, 55 тысяч детей обучаются в совмещенных классах. Каждая третья школа республики не обеспечена учебными предметными кабинетами, спортивными залами, школьными столовыми, 24 % компьютеров требуют замены. Школьная мебель, приобретенная в 1970–1990 гг., морально устарела и не соответствует возрастным особенностям детей. Недостаточный уровень профессиональной компетентности педагогов влияет на состояние учебной и воспитательной работы. Так, важность образования оценивают только 12 % учащихся. Посещают школу для общения с друзьями 40 %, любят школу только 10 % учеников. Хотят жить на родине 30 %, а за границей — 47 %. Оснащение школ характеризуется наличием компьютеров в соотношении 1: 21 (к 2020 г. 1:1, что будет соответствовать мировым показателям) [5].

Центр внимания школьников и родителей переместился на предметы естественно-математического цикла, вместо общественно-гуманитарного направления, которое было приоритетным в первое десятилетие независимости. При этом наблюдается тенденция снижения качества знаний по всем гуманитарным дисциплинам.

2010–2015 гг. — этап модернизации школьного образования и постепенного перехода на 12-летнее обучение. В рамках эксперимента идет обучение учащихся 10 классов 12-летних школ [6].

На каждом этапе реформ для учителей становится значимым поиск новых форм и методов обучения, инновационных технологий при условии направленности на личность учащегося, повышение уровня своей квалификации, а перед высшими педагогическими учреждениями ставится задача подготовки учителей так называемой *«новой формации»*.

Однако при прочтении первых программ, например, по истории для учащихся 5 класса 12-летних школ, возникают серьезные сомнения в реалистичности требований к детям. Как иначе рассматривать ожидаемые результаты обучения 5–6 классов (а также 7–8 и даже 9–10 классов)?

«Имеет общее представление о терминах и понятиях из области истории, политологии, социологии и экономики» (хотя последние три дисциплины в основной школе и уж тем более в 5 классе не изучаются).

«Четко описывает конкретные события и разные общественные процессы» (это 10-летний ребенок, который только начал изучать курс истории?).

«Знает о существовании информационных источников в определении развития общества: проводит сравнительный анализ по данным в учебнике археологическим и архитектурным памятникам». Это даже для специалистов — археологов и архитекторов — не простая задача, что уж говорить об учениках 5-х классов.

«Находит пути решения общественных проблем: изучая деятельность отдельных личностей, дает собственную оценку, имеет собственную точку зрения по отдельно взятому факту».

Причем, если сравнить ожидаемые результаты для учащихся 7–8 классов, 9–10 классов, они абсолютно одинаковые, хотя психофизические и возрастные особенности разные.

Учебный план обязан ориентировать будущего учителя на школу завтрашнего дня, давать ему «запас опережения». Сегодня мы вплотную подошли к пониманию того, что обобщенную прогностическую модель профессиональной подготовки и формирования личности учителя можно построить, только опираясь на системно-функциональный анализ структуры задач педагогической деятельности.

Еще одним из направлений реформы казахстанского образования, ориентированной на создание конкурентоспособного образовательного поля, является профилизация старшей ступени школы и компетентностный подход.

Профильное обучение рассматривается в данном случае как система дифференциации учащихся на старшей ступени общего образования. В связи с этим старшие классы обучаются по двум направлениям: общественно-гуманитарному и естественно-математическому. Таким образом, старшая ступень общеобразовательной школы должна способствовать профессиональному самоопределению старшеклассников, успешной их социализации, обеспечивать преемственность между школьным и профессиональным образованием. Создание условий для осознанного выбора будущей профессии

представляется осуществить в рамках реализации учебных курсов вариативного компонента учебного плана старшей ступени общеобразовательной школы.

Пора отметить не только имеющиеся победы и достижения, но и указать на недостатки и упущения, которые существенным образом влияют на развитие непрерывного образования и реформы во всех сферах жизни казахстанского общества. Общеобразовательная школа значительно отстает от уровня вузовского образования. В вузах успешно реализуются программы многоуровневой подготовки, кредитная и дистанционная технологии обучения, а в школе, особенно в историческом образовании, больше недостатков, чем заметных успехов. Программы и учебники вызывают много нареканий, так как содержат разноречивые сведения. Большое количество малопонятной школьникам информации не вызывает интереса и желания изучать этот предмет. Методическая литература, дидактические материалы и наглядные пособия не всегда доступны рядовому учителю из-за малого тиража, высокой цены и т.д.

Боязнь дальнейших школьных реформ, огромная ответственность за детей, необходимость ведения разнообразной документации и скромная заработная плата удерживают выпускников педагогических специальностей от работы в школе. Отсутствие молодого пополнения в школах, например, в Карагандинской области, привело к тому, что в Национальном докладе 2008 г. область отмечена как регион, где 45 % педагогов — учителя в возрасте 45–60 лет, и ситуация в 2010 г. кардинальным образом не изменилась.

На протяжении многих лет развития методической мысли и школьного обучения три проблемы оставались *актуальными, вне зависимости от исторической ситуации*, — организация учебно-воспитательного процесса, обеспеченность учебниками и учебно-методическими материалами, а также подготовка педагогических кадров. Поэтому понятно, что если из трех факторов два последних не работают, то и тот единственный, который мы пытаемся реформировать, будет давать сбой.

В этом аспекте весьма важным, на наш взгляд, является обсуждение методологических проблем образования, которое было начато участниками семинара «Образование человека. Философия образования», действующего в Санкт-Петербурге в 2010–2011 гг. [7]. Среди главных проблем методологии образования участники этого международного семинара отметили следующие:

- соотношение гуманитарных и эмпирических методов исследования, проблема отбора содержания и путей минимизации объема передаваемой информации, освоения информационно-компьютерных технологий (Ф.Н.Козырев);
- проблема изучения источников, а не вторичного материала (Н.А.Печерская);
- проблема обучения умениям в большей степени, чем знаниям, которая вызвала появление 2-го и 3-го «уровней» — ПК и Интернета (А.М.Ельшешевич);
- доминирование фронтальной работы в массовой школе, массовизация образования и вера во всемогущество образовательных технологий (Н.И.Неупокоева);
- проблема единства и целостности разных способов познания мира (С.М.Марчукова);
- смешение субъект-объектных и субъект-субъектных отношений в процессе познания и освоения действительности (А.Н.Гершаник);
- механизм «передачи» ценностей, общность ценностей «учителей» и «учеников» (поколений), общность ценностей внутри группы «учеников» (М.М.Эпштейн);
- поиск инструментов актуализации личностного смысла образования (Л.С.Илюшин);
- отношения учителя и ученика (М.Н.Кожевникова);
- проблема стандартов и подготовки учителей (В.Ю.Пузыревский) [7; 233, 234].

Названные методологические проблемы в большей или меньшей степени характерны не только для российской системы образования, но и для образовательной системы Казахстана. Нельзя не согласиться с мнением А.Н.Гершаника о методологических принципах, которые позволяют «выйти за пределы «рудиментов» сознания» и сформулировать постановку проблем с учетом адекватных ответов вызовам современности, по его словам, «нового образования», таким как «динамизм, диалектизм, рефлексивность, релятивность, позитивизм, системность, прагматизм» [6; 72].

Еще один планируемый этап реформ школьного образования намечен на **2015–2020 гг.** — это постепенный переход с 2015 г. на 12-летнее обучение, последовательная реализация Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 гг. [6]. Характеристика ситуации в школьном образовании в 2010 г.: «В настоящее время в республике функционируют 7576 государственных дневных общеобразовательных школ. Из общей численности школ 64,6 % расположены

в типовых зданиях, 35,4 % — в приспособленных, 201 школа находится в аварийном состоянии. В 37,4 % школ используют привозную воду. 70 школ занимаются в 3 смены, 1 школа — в 4 смены. Капитального ремонта требует 25,1 % школ. 41,7 % основных и средних школ республики оснащены кабинетами физики новой модификации, 13,2 % — кабинетами химии, 16,3 % — кабинетами биологии, 46,7 % — ЛМК. Каждая пятая школа не имеет столовой и буфета. Износ оборудования и инвентаря школьных столовых составляет 80 %. 26,4 % (1999) школ не имеют спортзалов. Отсутствует программа подвоза детей к школе специальными автобусами, финансируемыми государством» [6; 10].

Таким образом, быстро меняющиеся реалии в жизни казахстанского общества приводят к пересмотру моделей школьного образования, уже существующей нормативно-правовой и методической базы, анализу и выделению основных этапов школьных реформ, а также объективной оценке пройденного пути, что, в свою очередь, способствует более точному прогнозированию дальнейшего стратегического развития системы образования Республики Казахстан в условиях рыночной экономики и открытого гражданского общества. Для осуществления намеченного необходимо: принятие мер по преодолению негативных явлений, кардинальные организационные, структурные преобразования, обновление содержания образования и совершенствование качества обучения и воспитания детей, подготовка специалистов в соответствии с современным прогрессивным опытом высокоразвитых стран. Целевыми индикаторами этого процесса станут: меры по введению подушевого финансирования в организациях среднего образования, увеличение заработной платы учителей, создание в школах попечительских советов, использование системы электронного обучения, осуществление в 2020 г. полного перехода на 12-летнее обучение, участие в международных сравнительных исследованиях, уменьшение доли выпускников школ, не прошедших пороговый уровень для поступления в вуз по результатам независимого тестирования и др.

Динамика общественных отношений, интенсификация производства усложняют социальные функции школы. Все больше возрастает ее ответственность за формирование таких структур духовного мира молодого человека, как мировоззрение, гражданская позиция, идейно-нравственная зрелость, культура труда и общения, стремление и готовность к непрерывному самообразованию и самовоспитанию.

References

- 1 Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. — Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2001. — 348 с.
- 2 Назарбаев Н.А. Казахстан на пути ускоренной экономической и политической модернизации: Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. — Астана: Елорда, 2005. — 44 с.
- 3 Кулекеев Ж. Проблемы интеграционного процесса Республики Казахстан в мировое образовательное пространство: состояние и новая реформа науки и образования // Казахстан и современный мир. — 2004. — № 1. — С. 209–215.
- 4 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы. — Астана, 2004 /http://lsmsschool2.ucoz.ru/normativ_doc/program.rar (26.09.2013.).
- 5 Дамитов Б.К., Ермаков Н.Т., Можаяева О.И., Бекенова А.Б., Бекиш Р.М., Головатая Г.И., Егимбаева Ж.К., Бондарь Л.А. Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан (краткая версия). — Астана, 2008. — 43 с. /<http://rudocs.exdat.com/docs/index-240295.html> (26.09.2013.).
- 6 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 гг. <http://www.balakkk.kz/ru/node/352>; <http://rudocs.exdat.com/docs/index-157679.html> / <http://rudocs.exdat.com/docs/index-240295.html> (26.09.2013.).
- 7 Образование человека. Философия образования: семинар / Автор-сост.: М.Н. Кожевникова. — СПб.: Образовательный центр «Участие», Изд-во «Лема», 2011. — 314 с.

Л.И.Зуева

Қазақстан Республикасындағы мектептік білім жүйесінің даму кезеңдері: білім беру моделін талдау және әдіснамалық дидактикасындағы мәселелі салалар

Мақалада Қазақстан Республикасындағы мектептік білімнің реформациялануының үрдісі зерттеліп, білім беру саласының күрт өзгерістерден өту кезеңдері анықталып, дидактиканың әдіснамалық аспектілері қарастырылған. Автор мектептік білімдегі реформалаудың әрбір кезеңін қорытындылап, жағымды нәтижелерді, мәселелерді айқындап, ұлттық ерекшеліктерді, жалпылық пен ерекшелік аралық арақатынастарды, жаһанды заңдылықтар мен ұлттық сипатты көрсете білді.

L.I.Zuyeva

Stages of development of the school system of formation of Republic of Kazakhstan: analysis of models of educating and problem areas in methodology of didactics

In the article investigated the processes of reformation of school education in Republic of Kazakhstan, the stages of cardinal changes are distinguished in the field of education and some methodological aspects of didactics are examined. An author works out the totals of every stage of reformation of school education, shows positive results, distinguishes problems, national features, betweenness general and special, between global tendencies and national specific.

References

- 1 Shokamanov Yu.K. *Tendencies of human development in Kazakhstan*, Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan statistically, 2001, 348 p.
- 2 Nazarbayev N.A. *Kazakhstan on a way of the accelerated economic and political modernization: Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to the people of Kazakhstan*, Astana: Elorda, 2005.
- 3 Kulekeev Zh. *Kazakhstan and modern world*, 2004, 1, p. 209–215.
- 4 *State program of a development of education in the Republic of Kazakhstan for 2005–2010*, Astana, 2004. / http://lsmsschool2.ucoz.ru/normativ_doc/program.rar 26.09.2013.
- 5 Damitov B.K., Ermekov N.T., Mozhayev O.I., Bekenova A.B., Bekish R.M., Golovataya G.I., Egimbayeva Zh.K. Bondar L.A. *National the report on a condition and a development of education in the Republic of Kazakhstan* (the short version), Astana, 2008, 43 p. // <http://rudocs.exdat.com/docs/index-240295.html> 26.09.2013.
- 6 *State program of a development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020* / <http://www.balakk.kz/ru/node/352>; <http://rudocs.exdat.com/docs/index-157679.html> 26.09.2013.
- 7 *Education of the person. Education philosophy: seminar* / Avtor-originator M.N.Kozhevnikova, SPb.: educational center «Uchastiye», publishing house «Lema», 2011, 314 p.

УДК 94:314 (574) «1945/1953»

К.К.Абдрахманова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: kimbat_abd@mail.ru)

Особенности системы здравоохранения в городах Центрального Казахстана в послевоенные годы

В статье рассмотрен важный аспект истории повседневности — одного из перспективных направлений в современной исторической науке — изучение здоровья населения. Автором отмечено, что 1940–1950-е гг. вошли в историю нашей страны как годы серьезных социально-экономических и политических изменений. Последствия Великой Отечественной войны, дальнейшее освоение угольных месторождений, крупное промышленное и транспортное строительство повлекли за собой глубинные изменения в демографии населения Центрального Казахстана. Статья посвящена анализу таких проблем, как медицинское обслуживание, система лечебных учреждений, оснащенность необходимым медицинским оборудованием в городах Центрального Казахстана в послевоенный период.

Ключевые слова: история повседневности, Центральный Казахстан, медицинское обслуживание, детское здоровье, женское здоровье, Карагандинская область, амбулатория, демографическая ситуация, женские консультации, социально-демографические процессы, урбанизация.

Задачи переосмысления прошлого нашей страны настоятельно выдвигают на первый план необходимость изучения проблем социальной истории и истории повседневности, которые представляются наиболее перспективными направлениями современной историографии вообще и истории советского периода в частности. Учитывая современную тенденцию развития исторической науки, следует отметить, что проблемы здоровья населения стали одним из главных аспектов истории повседневности. От здоровья зависит уровень удовлетворения практически всех остальных потребностей челове-

ка. И наоборот, само здоровье формируется под воздействием условий жизни населения: питания, условий труда, заработной платы, жилища, санитарно-гигиенических условий и т.д.

Несмотря на то, что в изучаемый период здравоохранение было бесплатным и доступным, оно было крайне неудовлетворительным. Основной причиной стал резкий приток населения из других регионов СССР в связи со строительством новых промышленных объектов горнодобывающей промышленности, черной и цветной металлургии. Помимо добровольной трудовой миграции, особую роль в демографическом развитии Центрального Казахстана сыграла и насильственная депортация народов, которая являлась составной частью политики советского руководства.

В связи с этим данная статья посвящена изучению особенностей развития системы здравоохранения крупного промышленного региона всесоюзного значения — Центрального Казахстана.

Функционировавшая местная сеть медицинских учреждений была настолько слабо развита, что не охватывала большую часть городского населения. Согласно данным ЦСУ Казахской ССР, численность населения в городах Центрального Казахстана на 1 января 1945 г. была следующей: в Караганде и Темиртау (Самарканд) — 196900 чел., в Балхаше — 37100 чел. [1, л. 25]. Если включить численность рабочих поселков, то городское население Центрального Казахстана на 1 января 1945 г. составляло 292400 чел. [1, л. 25]. Для полноты картины сопоставим статистические данные по численности населения и по количеству медицинских учреждений в городах Центрального Казахстана в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Сеть больничных учреждений в городах Центрального Казахстана в 1945–1948 гг.

№	Больничные учреждения	Годы		
		1945	1946	1948
1	Общие и специальные больницы:	12	14	13
	– число коек в них;	1345	1480	1465
	– поступило больных	Нет сведений	19836	24016
2	Детские больницы:	Нет сведений	2	2
	– число коек в них;	Нет сведений	170	170
	– поступило больных	Нет сведений	1450	2752
3	Туберкулезные больницы:	Нет сведений	1	2
	– число коек в них;	Нет сведений	100	125
	– поступило больных	Нет сведений	388	623
4	Кожно-венерологические больницы:	Нет сведений	1	Нет сведений
	– число коек в них;	Нет сведений	60	Нет сведений
	– поступило больных	Нет сведений	744	Нет сведений
5	Родильные дома:	Нет сведений	1	1
	– число коек в них;	Нет сведений	100	120
	– поступило больных	Нет сведений	3470	4373
6	Инфекционные больницы:	Нет сведений	1	1
	– число коек в них;	Нет сведений	100	100
	– поступило больных	Нет сведений	891	1253

Примечание. Таблица составлена на основе данных ГАКО. Ф.30. Оп. 2. Д.12. Л. 167, 181; Д. 14. Л. 2.

Как видно из таблицы 1, в 1945 г. лечебно-профилактическую помощь населению оказывало всего 12 общих и специальных больниц на 1345 коек. В среднем по области на каждую 1000 городских жителей приходилось 4,6 больничной койки. В 1948 г., когда численность городского населения составляла 377000 тыс. чел. [2, л. 56], на 1000 горожан приходилось 3,8 койки.

Крайне тяжелая ситуация сложилась для детского населения. По области функционировало всего 2 детские больницы на 170 коек, тогда как численность детского населения резко возросла. Если в 1945 г. в Караганде численность населения в возрасте от 0 до 14 лет составляла 31105 детей [3, л. 27], то в 1948 г. — 64254 детей [4, л. 283].

Следовательно, только в Караганде в 1945 г. на 1000 детского населения приходилось 5,4 койки, в 1948 г. — 2,6 койки.

В связи с тем, что мы не имеем статистических данных по Темиртау и Балхашу, трудно определить точное соответствие больничных коек по области, но имеющиеся сведения по Караганде позво-

ляют предполагать крайне неблагоприятную для детского населения лечебно-профилактическую обстановку, сложившуюся в названных выше городах.

Из-за недостаточного развития здравоохранения заболеваемость туберкулезными и инфекционными болезнями в городах Центрального Казахстана продолжала возрастать. Если в 1946 г. в туберкулезные больницы поступили 388 больных, то в 1948 г. — 623 чел. В инфекционную больницу, рассчитанную на 100 коек, в 1946 г. поступил 891 чел., в 1948 г. — 1253. Имеющееся количество больничных коек в родильном доме не соответствовало числу рожениц, в результате чего многие были вынуждены рожать дома, рискуя жизнью и здоровьем ребенка.

В целом показатели обслуживания населения коечной помощью среди городского населения области во второй половине 1940-х гг. были ниже по сравнению с общереспубликанскими. Если по нормам Министерства здравоохранения СССР коэффициент больничной коечной помощи по городам должен был составлять 8,6:1000 (т.е. 8,6 койки на 1000 чел.), то в городах Центрального Казахстана в среднем он составлял 6,4:1000 [4, л. 117].

Такое положение дел усложняло работу медицинских учреждений и намного снижало ее качество. Имели место случаи массового отказа в госпитализации. Так, за 1948 г. по одной только хирургической больнице отказов было свыше 1300 [4, л. 117]. Госпитализации подлежали тяжело больные, и в первую очередь, люди, проживающие в общежитиях. Чрезвычайно тяжелое положение было с туберкулезными койками, вследствие чего целые группы бациллярных больных не госпитализировались [4, л. 118].

Отдаленность больниц друг от друга, отсутствие транспорта, антисанитария, нехватка хирургического и гинекологического инструмента, а также недостаток необходимой мебели и белья свидетельствовали о некачественном медицинском обслуживании городского населения.

Изложенное выше подтверждается статьей из местной газеты, где характеризуется работа Темиртауской больницы, в частности: «... больница крайне переполнена. В палатах поставлено кроватей почти в два раза больше обычного. Заняты все коридоры и подсобные помещения. В больнице отсутствует канализация. Барак № 6, выделенный для размещения туберкулезных и кожно-венерических больных, абсолютно не годен для дальнейшей эксплуатации: перекрытия с наступлением оттепели рухнули, потолок не оштукатурены, полы цементные, нет водопровода, канализации и центрального отопления» [5].

Серьезные изменения система здравоохранения области претерпела в 1950 г. Из решения Исполкома Карагандинского городского Совета депутатов трудящихся «О передислокации сети лечебно-профилактических учреждений Каргорздравотдела» от 4 апреля 1950 г. в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 31.10.1949 г. за № 5036 «Об упорядочении сети установления единой номенклатуры учреждений здравоохранения» все больничные учреждения были объединены с небольничными, приведены к единой номенклатуре, произведена частичная передислокация и перепрофилизация коечной сети [6, л. 15].

На основании этого Исполком решил изменить наименование лечебных учреждений города Караганды с 1 апреля 1950 г. и впредь именовать [6, л. 15]:

- 1) хирургическую больницу Большой Михайловки на 300 коек, объединенную с амбулаторией Большой Михайловки на 125 врачебных приемов, детской консультацией на 2,5 врачебных приема, станцией скорой помощи, врачами и сестрами школ, — Городской больницей № 1;
- 2) травматологическую больницу на 200 коек, объединенную с амбулаторным отделением на 3,5 врачебной должности, — Городской больницей № 2;
- 3) больницу п. Новая Тихоновка на 250 коек, объединенную с амбулаторией на 11 врачебных приемов, детской и женской консультациями на 3 врачебных приема, молочной кухней, врачами и сестрами школ, — Городской больницей № 3;
- 4) родильный дом Нового города на 150 коек, объединенный с женской консультацией на 1,5 врачебных приема и станцией скорой помощи, — Городским родильным домом;
- 5) инфекционную больницу на 100 коек — Городской детской инфекционной больницей;
- 6) туберкулезную больницу п. Майкудук на 150 коек, объединенную с туберкулезным диспансером Сталинского района на 2,5 врачебных приема, — Городским туберкулезным диспансером;
- 7) больницу Треста Карразрезов на 60 коек, объединенную с амбулаторией на 10 врачебных приемов, детской и женской консультациями на 2 врачебных приема, молочной кухней, сестрами школ и станцией скорой помощи, — Районной больницей № 1 Ленинского района;

8) детскую больницу Нового города на 100 коек, объединенную с детской консультацией на 3,5 врачебных приема и молочной кухней, — Районной детской больницей Ленинского района;

9) горбольницу Старого города на 200 коек, объединенную с поликлиникой Старого города на 42 врачебных приема, детской и женской консультациями на 9 врачебных приемов, молочной кухней, врачами и сестрами школ, станцией скорой помощи, — Городской больницей № 4;

10) больницу п. Майкудук на 160 коек, объединенную с амбулаторией поселков Майкудук и Новый Майкудук на 15,5 врачебных приема, детской и женской консультациями на 2,5 врачебных приема, молочной кухней, врачами и сестрами школ, — Районной больницей № 2 Сталинского района;

11) больницу совхоза № 1 на 25 коек, объединенную с одним амбулаторным врачебным приемом, — Районной больницей № 3 Сталинского района;

12) организуемую на базе детбольницы шахты им. Кирова больницу на 150 коек, объединенную с поликлиникой шахты им. Кирова на 21 врачебный прием, детской и женскими консультациями на 2,5 врачебных приема, молочной кухней, врачами и сестрами школ и станцией скорой помощи, — Районной больницей № 1 Кировского района;

13) больницу транспортного цеха на 50 коек, объединенную с амбулаторией ЦЗС и 2-го рудника на 13 врачебных приемов, детской и женской консультациями на 4,5 врачебных приема, двумя молочными кухнями и сестрами школ, — Районной больницей № 2 Кировского района;

14) больницу шахты № 40 на 75 коек, объединенную с амбулаторией Треста «Молотовуголь» на 11 врачебных приемов, детской консультацией на 1 врачебный прием, молочной кухней, врачами и сестрами школ, станцией скорой помощи, — Районной больницей № 1 Шахтинского района;

15) травматологическую больницу шахты № 60 на 50 коек, объединенную с амбулаторным отделением на 4,5 врачебных приема, — Районной больницей № 2 Шахтинского района;

16) больницу п. Сарань на 75 коек, объединенную с амбулаторией на 5 врачебных приемов, детской и женской консультациями на 2 врачебных приема, — Районной больницей № 3 Шахтинского района;

17) детскую больницу шахты № 20 на 100 коек, объединенную с детской консультацией на 1,5 врачебных приема, молочной кухней и сестрами школ, — Районной детской больницей Шахтинского района;

18) роддом Треста «Молотовуголь» на 60 коек, объединенную с женскими консультациями трестов «Молотовуголь» и «Ленинуголь» на 2 врачебных приема, — Районным родильным домом Шахтинского района;

19) больницу п. Компанейск на 100 коек, объединенную с амбулаторной на 7 врачебных приемов, детской и женской консультациями на 2,1 врачебных приема, сестрами школ, — Районной больницей № 1 Железнодорожного района.

В Балхаше и Темиртау ранее существующие районные врачебные пункты при промышленных объектах были переименованы в городские больницы. Так, в 1950 г. в Балхаше функционировали следующие больницы: Горбольница № 1 на 250 коек; Горбольница № 2 р. Коунрад на 100 коек; Больница № 3 Восточного Коунрада на 15 коек и Детская больница на 75 коек [7, л. 7]. В Темиртау — Горбольница № 1 на 200 коек; Горбольница № 2 на 75 коек; Детская больница на 75 коек и Туберкулезная больница на 30 коек [7, л. 8].

В начале 1950-х гг. в системе городских медицинских учреждений Центрального Казахстана произошли количественные изменения, которые отражены в таблице 2.

Т а б л и ц а 2

Сеть медицинских учреждений в городах Карагандинской области в 1950–1953 гг.

Медицинские учреждения	Годы							
	1950		1951		1952		1953	
	Кол-во учреждений	Число коек в них	Кол-во учреждений	Число коек в них	Кол-во учреждений	Число коек в них	Кол-во учреждений	Число коек в них
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Городские и больничные учреждения,	45	4150	59	4930	57	5380	57	5760

1	2	3	4	5	6	7	8	9
из них:								
родильных домов	2	210	5	370	4	350	4	350
диспансеров	3	225	9	355	9	395	9	420
больниц	40	3715	45	4205	44	4635	44	4990
2. Здравпункты	180		194		336		318	
3. Городские детские ясли	51	3215	58	3540	62	3615	65	3810
4. Городские сан-эпидемстанции	19		12		16		16	

Примечание. Таблица составлена на основе данных ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 202. Л. 2; Д. 255. Л. 1–2; Д. 299. Л. 1.

Анализ статистических источников показывает, что, несмотря на значительный рост медицинских учреждений, обеспеченность городского населения больничными койками была недостаточна. В 1950 г. в городах Центрального Казахстана было развернуто 45 больниц на 4150 коек, тогда как численность городского населения (без учета военнослужащих и заключенных), по данным ЦСУ Казахской ССР на 1 января 1950 г., составляла 464, 2 тыс. чел. [8, л. 84]. В среднем на 1000 человек приходилось 8 коек.

Из Годового статистического отчета Карагандинского областного здравоотдела следует, что в 1951 г. в среднем по области на каждые 1000 городских жителей приходилось 8,5 больничных койки [9, л. 4]. Обеспеченность населения койками в разрезе городов была следующая: в Караганде — 7 койки, в Балхаше — 8,3, в Темиртау — 8,6 койки [9, л. 4]. Незначительно изменилась ситуация в 1953 г. — на 593,1 тыс. чел. было развернуто 57 больниц на 5760 коек [10, л. 4]. В среднем по области на 1000 горожан приходилось 9,5 койки. Из Годового отчета Карагандинского областного здравоотдела следует, что в среднем в разрезе городов на каждую 1000 городских жителей приходилось: в Караганде 7,9 койки; в Балхаше — 9,6; в Темиртау — 9,7 койки [11, л. 3]. Этого было явно недостаточно, тем более что в силу плохо развернутой системы здравоохранения по районам городские больницы обслуживали большое количество жителей сельской местности.

Для оказания первой медицинской помощи на местах была создана сеть здравпунктов. В частности, в 1950 г. их было 180, в 1953 — 318. За 1950 — 1953 гг. была развита система санитарно-профилактических учреждений, которые ранее отсутствовали.

В 1950 г. функционировали 3 диспансера на 225 коек и 19 санитарно-эпидемиологических станций. Их численность значительно возросла к 1953 г., что позволило улучшить качество медицинского обслуживания, снизить заболеваемость и смертность.

Рассмотрим динамику развития сети медицинских учреждений в разрезе городов (табл. 3).

Таблица 3

Сеть медицинских учреждений в Караганде, Балхаше, Темиртау в 1949–1952 гг.

Наименование медицинских учреждений	Годы	Караганда		Балхаш		Темиртау	
		Кол-во учреждений	Число коек в них	Кол-во учреждений	Число коек в них	Кол-во учреждений	Число коек в них
1	2	3	4	5	6	7	8
Больницы	1949	20	2146	4	450	2	185
	1950	20	2260	4	440	4	335
	1951	23	2430	6	480	6	475
	1952	24	3135	6	510	7	405
Здравпункты	1949	180		Нет свед.		5	
	1950	132		17		12	
	1951	133		18		16	
	1952	128		12		16	
Городские детские ясли	1949	23	1734	Нет свед.	Нет свед.	2	Нет свед.
	1950	Нет свед.	Нет свед.	Нет свед.	Нет свед.	Нет свед.	Нет свед.
	1951	30	1950	12	650	4	400
	1952	32	2065	14	660	4	270

1	2	3	4	5	6	7	8
Городские санэпидемстанции	1949	16		-		1	
	1950	19		-		1	
	1951	12		1		1	
	1952	16		1		1	
Количество врачей-фельдшеров	1949	703		Нет свед.		34	
	1950	732		86		56	
	1951	665		104		81	
	1952	676		99		88	

Примечание. Таблица составлена на основе материалов ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 152. Л. 3; Д. 202. Л. 3; Д. 255. Л. 2, 4.

В 1951 г. в Темиртау дополнительно были открыты 2 больницы: Противовенерический диспансер на 25 коек, Инфекционная больница на 75 коек [12, л. 8]. В 1952 г. стал работать родильный дом на 40 коек [9, л. 10].

В 1951 г. в Балхаше, наряду с Горбольницей № 1 на 250 коек, Горбольницей № 2 на 100 коек, Детской больницей на 75 коек, Больницей Восточного Коунрада на 15 коек, стали работать Туберкулезный диспансер на 20 коек и Венерологический диспансер на 20 мест [9, л. 10].

Как видно из таблицы 2, в 1953 г. открытия новых больниц в городах области не наблюдалось. Расширение происходило за счет увеличения числа больничных коек. Если в 1952 г. было 5380 коек, то в 1953 г. — 5760.

В частности, из Годового статистического отчета Карагандинского облздравотдела за 1953 г. следует, что Городская больница № 1 города Балхаша расширилась на 50 коек и число их было доведено до 300; в Караганде, в связи с переездом в новое типовое здание, Райбольница п. Федоровка Ленинского района расширилась на 50 коек; Городская больница № 4 в Сталинском районе расширилась за счет приспособленного помещения на 50 коек. Городская туберкулезная больница расширилась на 50 коек за счет здания бывшего Областного противотуберкулезного диспансера. В Шахтинском районе произошло расширение трех больниц на 140 коек (райбольницы № № 1, 3 и 4). В Кировском районе г. Караганды расширилась Городская больница № 3 п. Новая Тихоновка. Областной противотуберкулезный диспансер получил новое типовое здание, в котором дополнительно было развернуто 25 коек. Итого по Караганде дополнительно развернуто 340 коек [11, л. 3]. В Темиртау Детская больница расширилась на 25 коек, Городская больница № 1 — на 50 коек [11, л. 2].

Наихудшая ситуация сложилась в Каркаралинске, так как имеющаяся единственная городская больница не соответствовала требованиям по оказанию лечебно-профилактической помощи населению. В больнице были предусмотрены места всего на 50 коек, тогда как численность населения города превышала 5 тыс. человек. Здания городской больницы были разбросаны в четырех местах и не обеспечивали потребностей отдельных палат. Зачастую пациенты хирургического, гинекологического, детского отделений размещались в одной палате [13, л. 5]. Рентген-кабинет работал с большими переборами, прививки против инфекционных болезней делались нерегулярно [14, л. 108].

Несмотря на значительное расширение коечного фонда, в городах ощущался недостаток в койках для больных родильных, костно-туберкулезных, гинекологических, ЛОР и глазных отделений. Из-за недостаточного коечного фонда, особенно в Областном центре, больным отказывали в госпитализации. В 1951 г. зафиксировано 4386 отказов. В 1952 г. было зарегистрировано 3400 отказов, в том числе из-за отсутствия мест 2435, или 71,6 % [12, л. 22]. В 1953 г. число больных, которым было отказано в госпитализации, составляло 6577, из них 73,5 % отказано из-за отсутствия мест 4830 больным [11, л. 4]. Наибольшее число отказов в госпитализации отмечается в Караганде. Только по Областной больнице за 1953 г. из-за отсутствия мест зарегистрировано 1882 отказа [11, л. 3]. В Темиртау в 1953 г. зарегистрирован 521 отказ, в Балхаше — 163 [11, л. 6].

Главной причиной наихудшей обеспеченности больничными койками населения являлось отсутствие достаточного количества зданий для больниц. К примеру, городская больница Каркаралинска размещалась в жилой застройке, построенной еще в XIX в. Это были дома бывших торговцев и купцов, которые явно не соответствовали назначению.

В течение 1953 г. Карагандинский горздравотдел получил в эксплуатацию всего 3 больничных помещения: больницы в пп. Новая Тихоновка, Федоровка и Майкудук. Карагандинскому Облздрав-

отделу приходилось обеспечивать выполнение плана развертывания сети лечебных учреждений за счет уплотнения существующей сети.

Ситуация в области здравоохранения стала частично нормализоваться лишь в начале 1950-х гг., когда увеличились размеры финансовых поступлений на нужды здравоохранения Карагандинской области из Центра. Если в 1947 г. бюджет здравоохранения области составлял 54 818 000 руб. [15, л. 5], то в 1951 г. — 87 957 000 руб. [9, л. 2], в 1952 г. — 95 300 000 руб. [12, л. 2], в 1953 г. — 105 600 000 руб. [11, л. 1]. В 1953 г. в разрезе городов исполнение бюджета по всем статьям расходов было следующее: Караганда — 48 215 000 руб.; Балхаш — 10 140 000; Темиртау — 8 669 000 руб. [4, л. 9]. В расчете на одного горожанина в 1953 г. приходилось: в Караганде — 124 руб., Балхаше — 246 руб., Темиртау — 198 руб.

Качество медицинского обслуживания зависело от укомплектованности квалифицированными кадрами медицинских учреждений. Во второй половине 1940-х гг. в городах Центрального Казахстана ощущалась количественная нехватка медицинских кадров. Больницы нуждались в хирургах, терапевтах, гинекологах, во фтизиатрах и инфекционистах. В частности, в 1949 г. некомплектованность врачами по городам была следующей: в Караганде на одного врача приходилось 2,2 должности, в Балхаше — 1,5, в Темиртау — 1,8 [4, л. 356]. Незначительно улучшилась картина в начале 1950-х гг. Согласно таблице 3, в 1949 г. кадровый состав в городах составлял свыше 700 чел.: в 1950 г. — 874 чел.; в 1951 г. — 850; в 1952 г. — 863 чел. Причина — неудовлетворительные бытовые условия для врачей. Многие врачи из-за отсутствия жилья были вынуждены жить в лечебных учреждениях либо в бараках [4, л. 357].

Во второй половине 1940-х гг. в неудовлетворительном состоянии находилась охрана женского и детского здоровья среди городского населения Центрального Казахстана. Лечебно-профилактическая помощь для женщин и детей оказывалась не только больничными учреждениями, но и женскими и детскими консультациями, которые функционировали в составе других лечебных учреждений.

Известно, что в Караганде в 1946 г. функционировало 11 женских и детских консультаций [17, л. 172 об.], а в 1949 г. — 10 женских и 6 детских консультаций [17, л. 158 об.]. В 1949 г. на всю область имелось для больных всего 50 гинекологических коек, поэтому госпитализировали только тяжелых больных с высокой температурой. Акушеров-гинекологов в области было всего 26 человек. Из них в городах — 24, а в сельских районах — 2. [4, л. 353]. Отдельные сведения приводятся в таблице 4.

Т а б л и ц а 4

Женские и детские консультации в Караганде в 1946–1949 гг.

	Женские консультации		Детские консультации		
	1946 г.	1949 г.		1946 г.	1949 г.
Посещение у врачей в консультациях, в том числе по беременности	49539 9949	54176 Нет свед.	Посещение у врачей в консультациях в т.ч. здоровыми детьми в возрасте до 1 года	85051 23165	117986 Нет свед.
Посещение у среднего медперсонала, в том числе по беременности	4209 2766	20029 Нет свед.	Посещение у среднего медперсонала в том числе здоровыми детьми в возрасте до 1 года	16738 3830	18371 Нет свед.
Посещение на дому врачами	221	650	Посещение на дому врачами	10090	29801
Посещение на дому средним медперсоналом (без патронажа), патронажными сестрами	1489 17661	3905 8042	Посещение на дому средним медперсоналом (без патронажных), патронажными сестрами	40711 66503	8704 111222

Примечание. Таблица составлена на основе данных ГАКО. Ф. 30. Оп. 2. Д. 12. Л. 158 об, 172 об.

Данные таблицы свидетельствуют о росте количества посещаемости женских и детских консультаций в 1949 г. по сравнению с 1946 г. Если в 1946 г. посещение женских консультаций составляло 49539 человек, то в 1949 г. — 54176. Ограниченное количество женских консультаций не позво-

ляло охватить все женское население городов, поэтому увеличиваются показатели по количеству посещений на дому врачами и средним медицинским персоналом.

Напротив, уменьшился патронаж: с 17661 в 1946 г. до 8042 в 1949 г. В итоговом отчете бригады ЦК КП(б) К по обследованию состояния здравоохранения по Карагандинской области отмечается: «Вообще патронаж беременных женщин проводился неудовлетворительно вследствие малого количества патронажных сестер в штатах консультаций» [4, л. 353]. Особую лечебно-профилактическую работу в 1946–1949 гг. выполняли детские консультации. Если в 1946 г. количество посещений только у врачей составило 85051, то в 1949 г. — 117986. Как следует из таблицы, детские консультации охватывали не только больных, но и здоровых детей. Необходимо отметить возросшее количество посещений на дому и патронаж. Это связано с резким увеличением количества инфекционных заболеваний. Имеющаяся сеть больничных коек не позволяла осуществить полную госпитализацию детского населения.

В Темиртау в 1948 г. на весь город работала 1 детско-женская консультация, в штат которой входили 2 акушера-гинеколога. Консультация была расположена в помещении детских яслей в одной комнате, где проводились педиатрический и гинекологический приемы. За год совершено 11554 посещений, из них по беременности — 1110. В 1948 г. в городе было зарегистрировано 1068 родов [18, л. 56]. В неудовлетворительном состоянии находилась Родильная больница Нового города, рассчитанная на 120 коек. Штаты Родильного дома были укомплектованы из расчета на 100 коек, а нагрузка доходила до 140, что отрицательно повлияло на уровень ухода за родильницами и детьми. Кроме того, проблема усугублялась антисанитарией в медицинских учреждениях. В результате многие женщины умирали от инфекций, заразившись прямо в больнице [4, л. 75].

Существовал дефицит в твердом и мягком инвентаре. Из твердого инвентаря не хватало кроватных тумбочек — 40 шт. Совершенно не было стульев. Имеющиеся мягкие диваны были не пригодны и подлежали списанию. Не хватало матрацев — 50 шт. Отсутствовали детские одеяла. Из положенных шести смен белья имелось только 3. Вместо полагающегося транспорта роддом имел три лошади, которые с трудом успевали выполнять только хозяйственные нужды, вследствие чего количество родов в домашних условиях, с последующими осложнениями послеродового периода, значительно участилось [4, л. 75].

В результате активного проведения мероприятий по линии охраны здоровья женщины-матери к концу рассматриваемого периода расширилась сеть родильных домов. Если во второй половине 1940-х гг. функционировал 1 роддом на 120 коек, то в 1950 г. — 2 роддома на 210 коек [9, л. 2]; в 1951 г. — 5 роддомов на 370 коек [12, л. 1, 2]; в 1952 и 1953 гг. — 4 роддома на 350 коек [11, л. 1].

Постепенно улучшалось и качество медицинского обслуживания в родильных домах. Стали производить обезболивание при родах. Младенцев стали содержать в отдельных детских комнатах под круглосуточным присмотром педиатров. Роддомы обеспечивались столами, тумбочками, кроватями, а также бельем и одеялами [11, л. 14]. Кроме детских консультаций, в городах функционировали детские ясли. Например, если в Караганде в 1945 — 1946 гг. были 21 ясли на 1985 мест [19, л. 3], 1947 г. — 24 яслей на 1829 мест [17, л. 199], 1948 г. — 22 яслей на 1735 мест [4, л. 54]. В 1949 г. было 23 детяслей на 1734 мест, где 480 — круглосуточные места [4, л. 117]. Увеличение детского населения требовало расширения сети яслей, поэтому в 1952–1953 гг. их количество по городу составляло 32 на 2065 мест [12, л. 4]. Увеличение количества детяслей наблюдалось и в Балхаше. Если в 1945 г. было зафиксировано 8 детяслей [3, л. 17], в 1951 — 12 на 650 мест [12, л. 2], то в 1952 г. — 14 на 660 мест [12, л. 4].

В Темиртау количество яслей было значительно меньше. Если в 1949 г. — 2 [7, л. 3], то в 1952 г. — 4 на 270 мест [12, л. 4]. Поэтому имелись случаи массовых отказов в приеме детей из-за отсутствия мест [4, л. 352]. В Каркаралинске функционировали один детский сад и детские ясли, располагавшиеся в четырех комнатах. Детям не хватало комнат для игры и отдыха, отсутствовало помещение для принятия пищи [13, л. 6]. Содержание детей в яслях не соответствовало нормам санитарной гигиены: привозная питьевая вода, выгребная канализация. Питание было некачественным. Оснащенность твердым, мягким, кухонно-хозяйственным инвентарем была недостаточной. Ощущался недостаток верхней одежды (летней и зимней), обуви, игрушек [18, л. 55].

В послевоенное время количество детских больниц в городах Центрального Казахстана было незначительным. Из Итогового отчета бригады ЦК КП(б) К по обследованию состояния здравоохранения по Карагандинской области следует, что в 1949 г. в Караганде на 300-тысячное население прихо-

дилось 2 детские больницы на 170 коек. В Темиртау на 30-тысячное население имелась 1 детская палата на 10 коек в общей больнице [4, л. 352].

Следует отметить, что качество медицинского обслуживания в начале 1950-х гг. улучшилось незначительно. Статистические данные свидетельствуют, что количество поступивших больных в стационары, городские больницы, роддомы и диспансеры по сравнению с 1952 г. возросло. Так, если в 1952 г. было зафиксировано 91782 поступления, то в 1953 г. — 106735, т.е. на 15000 больных больше [11, л. 9,10]. Увеличение случаев госпитализации было достигнуто благодаря развертыванию дополнительных стационаров. В общем процент больничной смертности снизился на 0,1 %. Значительное снижение больничной смертности отмечается по детским стационарам — 3,7 %, по инфекционным — 0,9, по хирургическим — 1,3, по туберкулезным (для взрослых) — 5,5 %.

Увеличивается количество обращений за медицинской помощью на дому: в 1951 г. — 149432 вызовов; в 1952 г. — 200413 [11, л. 10].

К 1953 г. улучшилась транспортировка больных в лечебные учреждения. Если в 1945 г. было 2 станции скорой помощи, в 1948 г. — 7 станций и 7 санитарных машин [4, л. 117], то в начале 1950-х гг. — 12 станций и 11 машин [4, л. 355].

В 1953 г. городскими больницами области была проведена работа по внедрению диспансерного метода обслуживания населения. В целях раннего выявления заболеваний непосредственно на промышленных предприятиях проводились профилактические осмотры рабочих и служащих по выявлению пневмонии, туберкулеза, язвенных болезней, онкозаболеваний, гипертонической и других болезней. За 1953 г. комплексными комиссиями было осмотрено более 20 тысяч шахтеров [11, л. 15]. Выявленные больные были взяты на учет и прошли лечение. Велся учет остальных оздоровительных мероприятий: направление на санаторно-курортное лечение, в дома отдыха, перевод на другие работы, инвалидность и т.д.

В целом состояние лечебных учреждений в городах Центрального Казахстана за 1945–1953 гг. было неудовлетворительным. Большинство из них были расположены в непригодных помещениях. К примеру, больницы пп. Майкудук, Новая Тихоновка, Компанейск были размещены в ветхих саманных бараках, где отсутствовали канализация и центральное отопление. Больным приходилось мерзнуть из-за отсутствия топлива, а иногда больницы были вынуждены закрывать. Больницы Темиртау находились в деревянных корпусах, построенных в 1903 г. [18, л. 42]. Практически не выделялось средств на ремонт больниц. Бывали случаи, когда штукатурка падала на операционный стол, где оказывалась экстренная помощь больному [4, л. 137].

В критическом состоянии находились туберкулезные больницы области. Не было специальных отделений для бациллярных больных и отделений для стационарного лечения [4, л. 85]. В итоге все больные находились в одном здании, что создавало благоприятную обстановку для дальнейшего распространения туберкулеза.

Оснащенность больниц твердым и мягким инвентарем, предметами ухода за больными была крайне недостаточной. Постельное и нательное белье, изношенное практически на 80 %, обеспечивало больницы в 1–1,5 смены. Хозяйственно-кухонный инвентарь требовал замены и пополнения. В больницах не хватало перевязочного материала, глюкозы, пенициллина, необходимых хирургических инструментов, рентген-аппаратуры и т.д. Наличие гужевого и отсутствие автотранспорта приводило к ухудшению качества обслуживания населения участковыми врачами.

Таким образом, анализ системы здравоохранения и медицинского обслуживания городского населения Центрального Казахстана свидетельствует о том, что в рассматриваемый период существующая сеть медицинских учреждений не удовлетворяла потребности резко возросшего населения. Города Центрального Казахстана нуждались в строительстве новых лечебно-профилактических учреждений, а также в развертывании дополнительных коек в существующих больницах. Остро стоял вопрос об увеличении медицинских кадров, особенно квалифицированных врачей. Больницы были слабо оснащены необходимым медицинским оборудованием, лекарственными препаратами, перевязочным материалом, а также мебелью и бельем. Практически все медицинские учреждения размещались в непригодных помещениях, т.е. в бараках или землянках. Во многих не было проведено водопровода и канализации. Ограниченное количество транспортных средств, а порой их отсутствие, не давало возможности вовремя оказать медицинскую помощь.

References

- 1 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 280.
- 2 ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 299 а.
- 3 ГАКО. Ф. 664. Оп 1. Д. 47.
- 4 ГАКО. Ф. 30. Оп 2. Д. 15.
- 5 Темиртауский рабочий. — 1949. — 27 февр.
- 6 ГАКО. Ф. 30. Оп. 2. Д. 49.
- 7 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 152.
- 8 ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 340 а.
- 9 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 202.
- 10 ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 405.
- 11 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 299.
- 12 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 255.
- 13 ГАКР. Ф. 68. Оп. 1. Д. 16.
- 14 ГАКР. Ф. 68. Оп. 1. Д. 9.
- 15 ЦГА РК. Ф. 1473. Оп. 4. Д. 26.
- 16 ГАКО. Ф. 18. Оп. 1. Д. 19.
- 17 ГАКО. Ф. 30. Оп. 2. Д. 12.
- 18 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 111.
- 19 ГАКО. Ф. 30. Оп. 2. Д. 14.

Қ.Қ.Әбдірахманова

Соғыстан кейінгі жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының денсаулық сақтау жүйесінің ерекшеліктері

Мақалада күнделікті өмір тарихын зерттеу қазіргі тарих ғылымында келешегі бар бағыттардың бірі екендігі туралы айтылған, яғни халықтың денсаулығын зерттеу маңызды болып табылады. Автордың пікірінше, 1940–1950 жж. еліміздің тарихына елеулі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгеріс жылдары ретінде енген болатын. Ұлы Отан соғысының салдары, көмір кен орындарын игеру, ірі өнеркәсіп орындары мен жол құрылыстары Орталық Қазақстан халқының санына терең өзгерістер әкелді. Мақала соғыстан кейінгі жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларындағы медициналық қызмет көрсету, емдеу мекемелерінің жүйесі, қажетті медициналық жабдықтармен қамтамасыз ету мәселелерін талдауға арналған.

K.K.Abdrahmanova

Features of the health system in the cities of the Central Kazakhstan in post-war period

Everyday life history is one of perspective directions in modern historical science. The important aspect of everyday's history is a study of health of the population. In the history of our country 1940–1950th years are time of serious social-economic and political changes. The consequences of the Great Patriotic War, the further mastering of coal-field, large industrial and transport construction has caused for deep changes in demography of the population in Central Kazakhstan. The article is dedicated to analysis of such problems as medical care, system of medical institutions, equipment by the necessary medical equipment in the cities of the Central Kazakhstan's in postwar period.

References

- 1 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (dalee — TsGA RK). TsGA RK, f. 698, op. 14, d. 280.
- 2 TsGA RK, f. 698. Op. 14. D. 299 a.
- 3 GAKO, f. 664, op 1, d. 47.
- 4 GAKO, f. 30, op 2, d. 15.
- 5 Temirtau worker, 1949, 27 fevralya.
- 6 GAKO, f. 30, op. 2, d. 49.
- 7 GAKO, f. 664, op. 1, d. 152.

- 8 TsGA RK, f. 698, op. 14, d. 340 a.
- 9 GAKO, f. 664, op. 1, d. 202.
- 10 TsGA RK, f. 698, op. 14, d. 405.
- 11 GAKO, f. 664, op. 1, d. 299.
- 12 GAKO, f. 664, op. 1, d. 255.
- 13 GAKR, f. 68, op. 1, d. 16.
- 14 GAKR, f. 68, op. 1, d. 9.
- 15 TsGA RK, f. 1473, op. 4, d. 26.
- 16 GAKO, f. 18, op. 1, d. 19.
- 17 GAKO, f. 30, op. 2, d. 12.
- 18 GAKO, f. 664, op. 1, d. 111.
- 19 GAKO, f. 30, op. 2, d. 14.

UDC 94 (574) «19»

N.B.Smagulov

Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: Smagulov_ist@mail.ru)

Jumabek Tashenov — community and government leaders of the Kazakh people

In this article, the authors make a scientific analysis of the introduced mite of Jumabek Ahmetuly Tashenov in the socio-economic and social-political life of Kazakhstan during his tenure as Chairman of the government. Jumabek Tashenov can properly use your mind, experience and organizational skills for the benefit of the economy and culture of Kazakhstan. Even if he was shot from a higher power, he was given to him by charismatics made a great contribution to the development and revival of the social structure of science and the national culture of the people. In addition, the authors note a large investment of labor Jumabek Tashenova to maintain the integrity of the current territories of Kazakhstan. It is also the authors take into account the fact that he sacrificed his high position power to the people.

Key words: Kazakhstan–2050, Soviet Union, Kazakh SSR Supreme Soviet, Kazakh SSR Soviet of Ministers, totalitarian, Republic, virgin soil zone, Zhumabek Tashenov, D.A.Konayev, N.S.Khrushchev, statesman.

February 14, 2012 The President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his epistles, «Strategy Kazakhstan – 2050»: new political course of the established state « to the people of Kazakhstan says: «We must continue to work on the formation of the national historical consciousness» [1; 8].

June 5, 2013. in Eurasian National University named after L.N.Gumilev with the Secretary of State of the Republic of Kazakhstan Marat Tazhin held an enlarged meeting of the Interagency Working Group for the Study of Natural History of the Republic of Kazakhstan. Marat Tajin recalled that President Nursultan Nazarbayev has long been substantively involved in national history, offered a special program of historical research titled «People in the flow of history» Its main objective — to create conditions for a qualitative leap historical science of Kazakhstan on the basis of advanced methodologies and techniques, expanding the horizons of the national history of the Kazakhs, the formation of a new historical outlook of the nation; comprehension two decades of Kazakhstan's recent history.

After the above proposals by scholars and historians of our country executed many works for the further development of the study of national histories.

Even in times of severe totalitarian Soviet Union, our patriotic sons and daughters in the way of national interest does not stop work on the formation of the Kazakh state. They were going for the future of the people of the dangers. One of these fighters — Jumabek Ahmetuly Tashenov.

No matter how much time has passed people will never forget the heroes who fought for every inch of his native land. Every year growing the honor and respect for these people. Jumabek Ahmetuly Tashenov which for many years was on the Board of Governors positions Parties, the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, then chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR is still held in high esteem.

Well-known public figure Jumabek Ahmetuly Tashenov retained and the current territory of the Independent Republic of Kazakhstan and entrusted it to us. He has made a significant part of the economy and culture in the difficult days for us. The books written in the Soviet Union, not a word is said about the active

personality who worked in difficult times for the sake of the Kazakh people, about Jumabekov Ahmetuly Tashenov. Takzhe he had not been given to him of rendering honor and respect. In spite of this nation proudly remembers the name of his hero, and honors his case.

Jumabek Tashenov was born in March 20 1917 in the village of Babatay Arshalinskiy district of Akmola region. Between the years 1928–1933 he went to school the young peasants in the same area then in the years 1933–1934 he continued his further education in the rail road building college Akmola region.

In the period 1934–1939 he worked in senior positions in the district executive committees in Vishnevka of Akmola region, in Nura Karaganda of region and in Sovettik and Beynetkor of North Kazakh region. In the years 1939–1943 rose to the position of Deputy Director of the land department of the North Kazakhstan region. In 1945 he was promoted to the position of Deputy Party Secretary of the North Kazakh region as well as the position of manager for animal husbandry department. In 1947–1948, he held the position of Deputy Chairman of the Executive Committee of the North Kazakhstan region in the years 1948–1952 served with honor chairman of the executive committee of the North Kazakhstan region [2].

It is known that during the Great Patriotic War for organizations of many people back from the manual were not summoned to the ranks of armies «on your reservation.» Then, many of them worked in senior positions. Jumabek Tashenov one of them. He kept telling his employees: «We are no armor went to war. Do not drop to the ground to receive the word prishedschih war veterans».

Jumabek Tashenov managed a good account of themselves before the authorities in 1952 he was appointed first secretary of the Aktobe regional parties.

Showing a good job in reaching high levels, and managed become a legend among the people during his lifetime Jumabek Tashenov in 1955 at the age of 38 became the Chairman of the Presidium of the Soviet of the Kazakh SSR [3; 376].

After five years, which was considered a worthy leader of 45 years Tashenov in 1960 was appointed Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR. Jumabek Tashenov years Chairman Soviet Presidium of the Kazakh Soviet Socialist Republic in connection with the high position performed senior positions in Moscow. According to the rules of the then Chairman of the Supreme Council of the Soviet Union 15 Union republics considered deputy of Chairman of the Supreme Soviet of the USSR, and at the time when «the chairman of the Moscow «went on vacation for a month, they temporarily went to Moscow and performed his duties. On one of these trips Sabit Muhanov and Gabit Musurepov asked Jumabek Tashenova intrude into the issue of denial about twice the hero of awards Bauyrzhan Momyshev and get this title. Immediately upon arrival in Moscow Jumabek Tashenov requests to archive documents Bauyrzhan Momyshev and reviewed them. In the conclusions of invading a proposal for award of the hero were considered some of the actions Bauyrzhan Momyshev as not befitting soviet officer, and was denied the rank of Hero, signed by Marshal Konaev. Jumabek Tashenov invites marshal on behalf of the Supreme Council and explained the situation. At that Marshal Konaev replied, «If you want my opinion on the matter, I never change my opinion and also stay with him.» So having great authority marshal Konaev bound the hand of Jumabek Tashenov.

Hero of the Soviet Union, the Folk Hero of Kazakhstan Sagadat Nurmaganbetov about Jumabekov Tashenov: «Zhumeken, regardless of the position, he was always first thought about the goals and interests of the people, thinking about the people did, boldly put national issues before the heads of the Soviet Union», — recalled him with these words [4; 141].

J. Tashenov dedicated his life to the earth of Kahah people and preserve the integrity of their territories. The endless work he had done for his people.

Thanks to the courage, determination and responsibility to its people Jumabek Tashenova the northern part of the country remained part of Kazakhstan. Chairman of the Soviet Union, N.S. Khrushchev planned to merge the five regions of our Republic (Akmola, Kokchetav, Kostanai, Pavlodar, North Kazakhstan) in the district «virgin edge» and append to Russia. And sends his man management district T.I. Sokolov. He is relying on the support of its «chief of the Moscow Almighty «and also preparing «Tselinny edge» to join to Russia for refusing to obey a direct Kazakh leadership. Falcons even offered to create a «virgin edge» as 16 union republic with its Central Committee and the Council of Ministers [5; 571].

Having learned of this action the Chairman of the Council of Ministers of Kazakh SSR J.A. Tashenov fall of 1960 is not slowing flew to center of «Virgin edge «Tselinograd city. There, he declares that «virgin edge» will never go to the territory of Russia, and T. Sokolov will exile of the territories of Kazakhstan within 24 hours for his of self-will, and data hiding for the next year of the Republican Committee of planning.

The next year in Almaty at the Government meeting which addressed economic plan on the previous year, head of the department of state farms Virgin Territory A.I. Kozlov, he was said: «Jumabek Ahmetuly!

We do not ask you, just not to touch something that has been issued by Moscow «. Not having suffered such a riot Jumabek Tashenov interrupted him: «Virgin edge within Kazakhstan, and Kazakhstan manages its Central Party and the Government. And you are a member of this party. And if you do not stop this thing we will expel you from the party and occupy your place. After that you can go wherever you want and talk about it. «And so he again defended his words.

Jumabek Tashenov well remembers how rebuffed N.S.Khrushchev to joining five regions of Kazakhstan to Russia: « At ten o'clock in the evening in my room rang D.A.Konaev said that Khrushchev that causes the two of us. Earlier at the meeting, he always took with friendliness, this time in his face was visible strictly. He began his speech as follows: « Even if they know that many of the achievements of various levels of the socialist states of the Soviet Union, it is an achievement of the Soviet Government and the Great party, some people still do not attach any importance to this. Recently, the meeting of the Politburo considered when political and economic problems in Kazakhstan it was said that there are some reasons for the further development of the townspeople. Chief among them is unable to meet the requirements of the current personnel management republic, and too large area compared with other republics, and a large number of manufacturing industries. Now, given these circumstances the agreement of the Politburo of obstacles need to address these immediately, otherwise the republic can not develop forward. The issue of staffing must wait for later, now a waiting prompt decision on earth area of the country. We consulted with a friend Konaev and provincial chiefs. They are, in principle, supported this view. Jumabek Akhmetovich now I invite you to listen to your opinion. « To which I replied, « Nikita Sergeevich, not to mention making, I am opposed to the consideration of the issue on the agenda». As soon as he hears my response to his face flushed, his eyes rolled back. A little later: « Who are you to go against the Politburo, we have entrusted to you, rose to chairman of the republic's government, what about are you talking. We resolve this issue without you. The Soviet Union, a nation and what kind of land to give up ownership of the republic which is the will of the Supreme Soviet of the USSR. It was just an exchange of views, « anger depart from his face. And remembering the people words « undressed is not afraid of water,» I continued my opinion, « Nikita Sergeevich — I said, If the Supreme Council decides to territorial questions in the republic without the local authorities then have to destroy the Constitution of the USSR. Since there is written that each republic to preserve the rights of their historic land of wealth and use it as their own. And no ones authority has the rights to change», so I said, concluding words of the articles of our Constitution. Then I continued, « And if you do not reckon with these laws, we will not refuse to submit the issue to the international legal institutions, we have the right to do it «. Once out on the street Konaev said: « Zhumeken — ah, you're a fearless man», to which Jumabek Tashenov said: « For the sake of the interests of its people, I am ready to suffer» [4; 14].

If, in those years in the on-site Jumabek Tashenova not sit so brave, the ultimate warrior, patriot and active man Kazakhstan lost to 5 areas of the northern region, and it would have passed into the ownership of Russia Federations. And the seat of government and the people it would be difficult to challenge and bring them back.

It took a big bold and decisive to express an opinion when there was a chill of Stalin 's repressions 1920–1950, which massively walked over the heads of the Kazakh intelligentsia. Of course such an opinion could express only a brave man, with a hardened will and resolute. That's one of those stories that became a legend in the mouths of the people. This is an event that raised the national spirit of the fallen spirit of the Kazakh people after Stalin gloom. Moscow withdrew Jumabek Tashenova from office. But he preserved the integrity of Kazakh land.

Each person is infinitely loves His people will stand up for the well-being of its people. On the performance of his duty to the country, and the most important duty of Jumabek Tashenova, scientist, writer, statesman Adil Sharipov wrote in his memoirs: « The only person who was against the order to give the native land of the Kazakh people for that in ancient times, such as the warriors of Bogenbai Kabanbai, Kenesary Nauryzbai shed blood in battle with the enemy. We have seen how he had saved from a threat wondrous and beautiful land which has long lived Kazakh people» [4; 214].

But in general the authorities was in power N.S.Khrushchev did not forgive this bold Zhumabek Tashenov action. He removed it from the official service of the republican and demoted appointed deputy chairman of the regional executive committee of the city of Shymkent. Jumabek Tashenov honorably served in this position for 14 years before retiring. 1986 after the death was buried in Shymkent. During his service as Deputy Chairman of the Committee Executive South Kazakhstan region, he continued to defend the interests of the Kazakh people. He restored the eastern bath buried under sand located near the mausoleum H.A.Yassau in Turkistan.

Honored ekonomits of Republic of Kazakhstan, Professor Garay Sagymbaev shows the growth of the economy of Kazakhstan for 6 years of his reign of Republic J.Tashenov. Besides the listed information indicated below: In the years has grown power of generation 2 times, oil production by 1.6 times to 2 times the coal, cement 15 times, textile outerwear 3 times, mineral fertilizers by 1.4 times, oil 2 times Sewing shoe 4 times, meat 2, times sugar 1.5. The volume of crop grown from 6 million to 22 million acres, the surprising number of cattle has increased to — 5,5 million, goats and sheep to — 28.5 million heads. In the economy have worked 125 thousand specialists with a higher education and 215 thousand with an average education. Within 5 years was to build 690 thousand apartments, 2,400 industrial enterprises and institutions were connected to the work. 6140 Library, 5140 Club, 4777 cinemas, 25 museums and 19 regional theaters were in action. And so increased social level and everyday culture of the people [6; 81].

Jumabek Tashenov took care not only to their native land and as well as the mother tongue and to the Kazakh press.

During the lifting of virgin land in the five regions of the North Kazakhstan region newspapers were closed, and journalists were left without work. In those years were in danger for newspapers in the Kazakh language. As a result, the resistance of the Supreme Committee of the Kazakh SSR Z.Tashenova many newspaper «Kazakh literature», «Socialist Kazakhstan» (the current «Sovereign Kazakhstan») and others have been saved from the threat. Famous writer Sadykbekov Adams in his book «The newly whipped up a blizzard — about contemporaries» tells the story of meeting the Central Committee of the Kazakhstan Communist Parties of July 28, 1958, on the closure of the newspaper «Kazakh literature». At the meetings Jumabek Tashenov gave courageous resistance actions aktivistav left, and gave a prepared scenario materialize. There will be asked to close all the papers coming out in the Kazakh language.

Even the editor of the newspaper «Socialist Kazakhstan» who defended Moscow during the Great War Otechestvennoy in the 316th Infantry motto, and then fought in the 100th Infantry of the motto Kasim Sharipov not mind being the deputy editor of the newspaper «Kazakhstan Today». At this point, taking part in the meetings Z.Tashenov exclaimed: «Do not you opened the newspaper «Socialist Kazakhstan» and you do not close it!». At the meeting where not only closed the newspaper in the Kazakh language, as well as taking an injustice to the history of the Kazakhs, Jumabek Tashenov on the basis of examples prove that it is reasonable [4; 26].

He was also the initiator of the Decade of Kazakh art and literature in 1958 in Moscow, contributed to fully ensure that the Kazakh writers and artists have been deservedly recognized with state awards, and five other outstanding artists awarded the high title of «People's Artist of the USSR.» Made sure that was built in the center of Almaty Mighty 120 -apartment building was entirely given prominent figures of culture of Kazakhstan, many of whom for years they wandered in Almaty without an apartment.

Until now, the people of this call house number 135 on the street Kunaeva «Kazakh Aul» or «House of Tashenov». Among those who lived in this house there are such famous figures Ilyas Omarov, Bibigyl Tulegenova, Gylfayruz Ysmailova, Cauca Kenzhetayev and Shabana Beysekova, Jamal Omarov, Seyfolla Telgaraev Kurmanbek and Sholpan Zhandarbekovy, Shara Zhienkulova, Kapan Badyrov, Jusupbek and Habib Elebekov, writers Hamza Esenzhanov, Zeyin Shashkin, Zhussip Altaybaev, Balgabekov Khidirbekuhli, scientists Abdi Tursynbaev, academician Ermekov. Writer Abdizhamalu Nupreysovu get an apartment helped Jumabek Taschenov. He is helping people to art took care of the Kazakh culture, art [6; 26].

Besides J.Tashenov initiated any action here.

He offered one of the main thoroughfares of the city of Almaty Abai Avenue and called at the beginning of his erect a monument to the great thinker and poet. And in order to convince the Kremlin rulers relied on Rustaveli Avenue in Tbilisi, Nahua — in Tashkent, Gorky, in Moscow;

– in order to carry through begun with the first secretary of the Central Committee of Communist Party of Kazakhstan Zhumabay Shayakhmetova case — construction of a sports complex in Medeo, invited his senior colleague, the Chairman of the Presidium of the USSR Supreme Soviet Voroshilov in Almaty, the guest of honor took to the mountains Medeo showed a beautiful tract, interested him, and his request justification», knocked out «the necessary funds for the completion of the complex [4; 18].

Academic Manash Kozybaev in his article «the facts — the historical evidence» says: «Jumabek Tashenov and to the others that people came out against nuclear explosions on the territory of Kazakhstan and the victims of violence,» and shows another side unknown to us a side of the active individual.

Jumabek Tashenov great leader, a fighter for the future of their people. He dreamed of independence of our nation, about what we ourselves were the masters of their land, not thinking of his glory and the degree

he defended the honor of his people. Until his last breath he served his people and fought for the land of the Kazakhs.

The President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his epistles, «Strategy Kazakhstan – 2050»: new political course of the established state «to the people of Kazakhstan says: «We are lawfully established their borders. Created a whole economic Space all the people. The newly strengthened industrial relations among the people. To date, all the neighborhood work closely with each other... We built Astana — new capital of the country. This modern city became our pride and talisman. We could use its potential to show the world possibilities of our country. That is precisely why, an international association had chosen Kazakhstan as the spot of International exhibition EXPO-2017. If there was no Astana, there would not be and the exhibition. Such honour is not given to anybody else. Our country was the first chairman to OSCE in whole post-Soviet area, held the Summit of this organization and is the first country to hold world-wide important event — EXPO-2017 at home» — he said [1; 1].

Now, looking at it through the centuries, Kazakhstan gained its independence on Akmola earth who would like to append to another state as virgin edge is now the capital of our country — Astana. One of the streets in Astana was named by Jumabek Ahmetuly Tashenova. Built the foundation of the independent state which for so long dreamed of by our ancestors. Didactic and intensely dawned strong Kazakh people exercise their ancestors trusted.

References

- 1 Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казakhstan – 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» // Егемен Қазақстан. — 2012. — 15 дек. — № 828–831. — С. 16.
- 2 Кенжебаев С. Все пали жертвами на пути // Егемен Қазақстан. — 1995. — 8 апр.— С. 4.
- 3 Қуандық Е.С. История Казахстана. — Алматы: Дауир, 2012. — 512 с.
- 4 Асан Ата К. Сказ о закованном тигре. — Алматы: Уш киян, 2004. — 408 с.
- 5 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): В 5 т. — Т. 4. — Алматы: Атамұра, 2010. — 752 с.
- 6 Сағимбаев Г. Воспоминания о Жұмабеке Ташенове. — Алматы: Білім, 2005. — 200 с.

Н.Б.Смағұлов

Жұмабек Тәшенов — қазақ халқының мемлекет және қоғам қайраткері

Мақалада Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтің республикалық дәрежедегі мемлекеттік билік басында болған жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуына қосқан үлесіне ғылыми тұрғыдан талдау жасалған. Жұмабек Тәшенов Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін өркендету жолына өзінің білімін, мол тәжірибесін және ұйымдастырушылық қабілетін жұмсай білген. Ол жоғары билік эшалонынан кетсе де, өзінің жеке басының тартымды қасиетінің арқасында елдің әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамыту мен қайта жаңғырту ісіне айтулы еңбек сіңірді. Сонымен қоса мақала авторы Қазақстанның осы күнгі территориялық тұтастығын сақтап қалуға Жұмабек Тәшеновтің сіңірген еңбегі мол екенін де баса назарға алып, атап өткен. Сонымен қатар қоғам және мемлекет қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтің ел мүддесі үшін жасаған ерлік әрекетінің салдарынан биік лауазымды қызметінен де айырылғанына тоқталған.

Н.Б.Смагулов

Жумабек Ташенов — государственный и общественный деятель казахского народа

В статье дана научная оценка вклада, внесенного Жумабеком Ахметовичем Ташеновым в социально-экономическую и общественно-политическую жизнь Казахстана за время его пребывания на посту Председателя Совета Министров КазССР. Жумабек Ташенов использовал свой ум, богатый опыт и организаторские способности во благо развития экономики и культуры Казахстана. Отмечено, что даже когда он был снят с высокой должности, то при помощи своего авторитета, присущей ему харизмы, позволяющей убеждать людей, он продолжал оказывать всемерную помощь в деле развития и возрождения социальной структуры, науки и национальной культуры народа. Кроме того, авторами отмечена большая роль Жумабека Ташенова в сохранности целостности нынешней территории Казахстана.

References

- 1 *Sovereign Kazakhstan «Kazakhstan – 2050» strategy: The new political route of established country*, 2012, December, 15, № 828–831, 16 p.
- 2 Kenzhebayev S. *Sovereign Kazakhstan*, 1995, April 8, p. 5.
- 3 Quandyyq Y.S. *History of Kazakhstan*, Almaty: Daur, 2012, p. 512.
- 4 Assan Ata K. *The tiger in chains*, Almaty: Ush qiyan, 2004, 408 p.
- 5 *The history of Kazakhstan* (from ancient times to present days), Five volumes, Vol. 4, Almaty: Atamura, 2010, p. 752.
- 6 *Memoires about Zhumabek Tashenov*, Almaty, Bilim print, 2005, p. 200.

УДК 338 (574)

М.Л.Миланов

*Государственный Юго-Западный университет им. Неофита Рильского, Благоевград, Болгария
(E-mail: mmilanov39@yahoo.com)*

Новый мировой порядок и суверенитет: причинно-следственная связь

Цель статьи, которая является частью курса лекций, — выявить взаимодействие между суверенитетом и вооруженной гуманитарной интервенцией в условиях нового мирового порядка. Рассматриваются причинно-следственная связь, мотивировка и перспективы проявлений этого двуединства и предлагаются соответствующие выводы и заключения. Автором доказано: вопреки утверждению, что понятие суверенитета подробно и исчерпывающим образом исследовано, оно, несомненно, нуждается в осовременении в контексте нового мирового порядка, с присущими ему процессами глобализации и интеграции, так как они способствуют усилению и углублению сотрудничества между государствами почти во всех сферах общественной жизни и, таким образом, помогают достижению высших наднациональных целей.

Ключевые слова: новый мировой порядок, суверенитет (национальный, государственный, абсолютный, условный), вооруженная гуманитарная интервенция, причинно-следственная связь, международные отношения, историческая преемственность, интеграция, глобализация.

Следует отметить, что анализ понятий «суверенитет» и «вооруженная гуманитарная интервенция» в условиях нового мирового процесса проистекает из необходимости объяснить и обосновать существующую между ними корреляцию, которая наблюдается не только в научно-теоретической доктрине, но и на практике.

Связь нового мирового порядка с национальным суверенитетом не случайна. Она органично мотивирована национальным интересом. По существу, он (национальный интерес) отражает взаимодействие между ними, будучи дополнительно обусловленным процессами глобализации и интеграции, ведущими *a priori* к расширению межгосударственного сотрудничества и к тому, чтобы добиться высоких экономических результатов. Но на самом деле, с одной стороны, глобализация,

расширяя пропасть между богатыми и бедными государствами, ведет к разделению в международном сообществе, а с другой — интеграция поощряет региональное сотрудничество во имя достижения общих целей.

Вопрос о порядке как философское, историческое и политическое понятие испокон веков волновал человечество. По сути дела, еще до того, как стали рассматривать порядок (или беспорядок) в качестве гносеологической данной величины, возник вопрос, сходный с проблемой курицы или яйца: что появилось первым — курица или яйцо, а в нашем случае — порядок или хаос? Порядок удаляет хаос или хаос порождает порядок?

Еще Наполеон Бонапарт в свое время, характеризуя возможное чередование в развитии общества, ставил вопрос: «*Ordre, contreordre, désordre ?*» (Порядок, противопорядок, беспорядок?). Разнообразие ответов на этот вопрос не опровергает очевидного факта, что порядок является присущим состоянием развития. Он отражает устойчивую тенденцию развития от хаоса к организованности, от беспорядка к порядку. Двигателем этой тенденции является переменна. Анализируя переменную, исследователь может обнаружить элементы, превращающие тенденцию в закономерность.

На каждом этапе развития человечества разные факторы обуславливают становление нового мирового порядка. В целом эти факторы являются результатом незнакомой до этого момента реальности и выражением новых намерений и тенденций. Возможно, что их внешнее проявление будет воспринято как выражение субъективной воли, но по своей сущности они отражают глубокие процессы и указывают на назревшую необходимость перемены в обществе. Независимо от эмоционального настроя и этической оценки, на которые влияют конъюнктурные соображения, перемены, ведущие к возникновению нового мирового порядка, объективно обусловлены. Имеется в виду, что самая точная и беспристрастная оценка им будет дана в будущем.

«*Il faut donner du temps au temps*» («Надо дать времени время»), — любил говорить французский президент Франсуа Миттеран, перефразируя мысль, приписываемую Отто фон Бисмарку. Афоризм замечателен тем, что напоминает о переходности человеческих, прежде всего политических, амбиций, равно как и непереходность действительных ценностей.

Анализ понятия о новом мировом порядке необходимо рассматривать во времени и в пространстве. Пространство нового мирового порядка — это, конечно, физическое и моральное измерение актуальной политической действительности. Поскольку речь идет о времени, это понятие, несомненно, тоже охватывает рамки темпоральной реальности, в которой мы живем, но с учетом двух очень существенных измерений — историчности и преемственности. В этом смысле каждое значимое событие неминуемо ведет к соответствующему «новому порядку», символизирующему коренное переустройство международных отношений. Такой порядок (без претензий на исчерпательность) устанавливается после Великой французской революции (1789 г.), после масштабной экспансии Наполеона; после Первой мировой войны (притом в трех противоположных знаковых направлениях, которые в определенном смысле актуальны и до сих пор, а именно: *русская Октябрьская социалистическая революция; идеализм американского президента Удроу Уилсона; распространение нацистского «нового порядка» в Европе*); после Второй мировой войны, с установлением двухполюсной модели в условиях холодной войны и конфронтации во всех областях международных взаимоотношений; период после конца холодной войны, характеризующийся крушением двухполюсной модели и марксистско-ленинской коллективистской формы правления.

Существует еще одна особенность, связанная с новым порядком как в прошлом, так и в настоящем, точнее, после Вестфальского мирного договора (1648 г.), который утверждает национальное государство в том виде, в котором в целом оно существует до сих пор. Эта особенность проистекает из факта, что вопрос о новом порядке, как эманация каждой значительной общественной перемены, связан с неизменным присутствием и активным участием суверенного государства (иными словами, не каким-либо участием и присутствием, а его суверенным участием и присутствием) как первостепенного субъекта международных отношений.

У мирового порядка, как у каждого другого порядка, есть своя жизнь и развитие, связанные со спецификой составляющих его элементов и с временем его осуществления. На протяжении почти 70 лет после окончания Второй мировой войны, т.е. до 1989–1990 гг., человечество знало порядок двухполюсной конфронтации между Востоком и Западом, олицетворенной противоборством двух непримиримых идеологических блоков, взаимно отрицающихся, но вынужденных сосуществовать и руководимых двумя самыми могущественными в военном отношении в послевоенном периоде

государствами — СССР и США. Это была конфронтация во всех проявлениях материальной и духовной сферы — в политической, экономической, социальной, военно-стратегической, культурной и психологической.

После крушения Социалистического Содружества в 1989–1990 гг. и особенно после распада Советского Союза в 1992 г. двухполюсная конфронтация теряет свой смысл и свой *raison d'être* (основание быть). Мировой порядок, установленный после Второй мировой войны, прекратил свое существование. На его месте, по необходимости, ведь как природа, так и общество не терпят пустоты, появляется новый порядок, чтобы не допустить возникновения беспорядка, или, иными словами, чтобы внести организованность во взаимодействие уже дающих знать о себе элементов новой действительности.

Несомненно то, что радикальные изменения, наступившие в ходе последних десятилетий XX в. в Советском Союзе и странах Восточной Европы, наряду с роковым значением для народов этого региона, глубоко влияют на развитие общественно-политических процессов во всем мире. Это дает основание президенту США Джорджу Бушу-старшему объявить и настаивать в 1990–1991 г. на рождении нового мирового порядка, благодаря которому, цитирую, *«установится мир, несущий в себе совсем реальную перспективу на новый мировой порядок, мир, в котором Объединенные нации, преодолев тупик времен холодной войны, призваны осуществить историческую визию своих основателей. Мир, в котором свобода и уважение человеческих прав находят свой дом во всех нациях мира...»* (цит. по: Бжезинский. Зб. «Выбор», София, Изд. Обсидиан, 2004).

На самом деле, начало девяностых годов, когда прокламируется новый порядок, наполнено событиями, находящимися в резком диссонансе с существующим на то время соотношением сил и с достигнутым хрупким равновесием на международной арене. В этот период Ирак нападает на Кувейт и завоевывает его (август, 1990 г.). Потом Ирак разгромлен международной коалицией с согласия ООН и под эгидой США, и, таким образом, суверенитет Кувейта восстановлен. Тогда же начинается процесс распада Югославии, ставший фактом в 1991 г. Чехословакия разделяется на Чехию и Словакию; вспыхивают и углубляются межэтнические конфликты, приобретающие характер гражданской войны, разжигаемой или умиряемой влиянием и факторами из-за рубежа.

Неспокойно не только в Европе и на Ближнем Востоке. Начало 90-х годов отмечено кровавыми междоусобицами и локальными войнами, доходящими в некоторых случаях до геноцида: Руанда и Бурунди (1993–1994 гг.); Восточный Тимор (1999 г.); конфликт на Ближнем Востоке и усиление палестинской интифады 1987–1993 гг. И это продолжается снова почти десятилетие, начиная с 2000 г., как и конфликт в Газе (2008–2009 гг.), кризис в Сомали (1992 г.); активизация международного терроризма.

Чтобы установить единый порядок в международных отношениях, где независимое государство является основным субъектом, необходимо занять позицию по суверенитету как высшее выражение независимости и самостоятельности субъекта, иными словами — релятивизировать это священное понятие международного права в том виде, в котором оно существует до 90-х годов XX в. Есть два основных способа достижения этой цели — добровольный или насильственный отказ от суверенитета — полностью или частично.

Последнее десятилетие минувшего века свидетельствует о применении этих двух способов в зависимости от конъюнктуры и преследуемых целей. Сравнительно новым и особенно показательным способом является применение прямой военной интервенции, мотивированной гуманитарными соображениями в связи с наличием геноцида, беспричинных экспансий и агрессий, грубыми нарушениями человеческих прав, с угрозой для международного мира и безопасности, с попиранием демократии и прочих подобных обстоятельств. Если формально посмотреть на этот факт, т.е. на вооруженную интервенцию с гуманитарными целями со стороны одного государства или коалиции государств, то он представляет, по смыслу современного международного права, вмешательство во внутренние дела другого государства или других суверенных государств.

Анализируя новый мировой порядок, следовало бы учесть ряд крупных международных экономических и финансовых институций, которые большинство известных исследователей, среди них тот же самый Бжезинский, называют филиалами американского государственного департамента финансов, имея в виду влияние США на международную экономику. Роль их значительна, так как их специфическая деятельность, в сочетании с соответствующей политической волей, могла бы, если не решить, то, по крайней мере, облегчить проблемы бедных государств Третьего мира.

Однако использование влияния этих финансовых организаций, с точки зрения внешней политики США и реализации их геостратегических приоритетов, в нынешней действительности весьма противоречиво.

На самом деле, более углубленное проникновение в смысл и содержание прокламированной идеи о новом мировом порядке, несомненно, свидетельствует о том, что его элементами и проявлениями являются те же самые современные процессы, отличающиеся своими специфическими особенностями. Поэтому можно считать, что в их основе опять заложены такие знакомые явления, как глобализация и интеграция. Это они в значительной, даже решающей степени создали облик международного сообщества после 1990 г. и ускорили развитие ряда незнакомых до этого момента процессов.

Вряд ли возможно конкретно и исчерпывающе перечислить все проявления нового мирового порядка, не пропустив некоторые важные его элементы. И так как никто из исследователей не смог бы самостоятельно и категорическим образом предвидеть и указать на будущие проявления нового мирового порядка, то, естественно, исследования сводятся к анализу развития известных до сих пор факторов, свидетельствующих о динамичном развитии современных международных отношений и подсказывающих их эволюцию. Среди факторов, обуславливающих границы этой динамики, можно выделить следующие: во-первых, активное политическое и экономическое сотрудничество; во-вторых, бурное развитие научно-технического прогресса; в-третьих, феномен Интернета, благодаря которому время и расстояние становятся условными, а также ряд других нововозникающих форм и проявлений международного общения [1–5].

Существование глобальных проблем нельзя умалчивать, необходимо полностью осознавать их значимость и предотвращать эвентуальные негативные последствия. Одной из таких проблем является загрязнение окружающей среды, ведущее к необратимым и пагубным изменениям в природе, сказывающимся отрицательно на развитии человеческой личности. Нератифицирование со стороны США, из-за их экономических интересов и лоббистских кругов, Рамковой конвенции ООН касательно изменения климата (Киотский протокол) и конкретно в связи с глобальным потеплением является тревожным сигналом о недооценивании сути вопроса одним из самых богатых и сильных государств. Таким образом, Соединенные Штаты поощряют и другие государства нарушать обязывающие их нормы и критерии сохранения окружающей среды.

Процессы, протекающие в международной политике, непредсказуемы. Имеется в виду, что наряду с ныне признанными и другие государства претендуют на статус великой силы, исходя из своих возросших возможностей влиять на международные отношения. Прежде всего, это государства Европейского союза (Германия, Италия), 28 членом которого вместе располагают, по прогнозным данным, одной четвертью мировой экономики. Значительно возросла и роль Китая, который через 20–25 лет будет реально противостоять США. Развитие Индии, как второго государства в мире по численности населения, в обозримом будущем категорически востребует повышения ее роли в международных отношениях.

Значительным и стабильно развивающимся государством продолжает быть Россия, с которой считаются основные игроки на международной сцене как в политической, так и в военной области, несмотря на то, что ее роль чувствительно уменьшилась по сравнению с той, которую она играла до 1990 г. Нельзя забывать и недооценивать и амбициозный и реальный вес в международных отношениях таких государств, как Япония, Бразилия, Австралия, Южно-Африканская Республика.

Упомянутые выше процессы свидетельствуют об определенных признаках, содержащихся в одном собирательном понятии, являющемся характерным для данного периода человеческой цивилизации. В этом смысле новый мировой порядок не открытие, он является закономерностью, характеризующей нынешний этап в развитии человечества.

Сегодня международные отношения развиваются и осуществляются на фоне этого нового мирового порядка. Таким образом, по своей функции он сходен, но отличается по содержанию от других подобных явлений, как, например: Вестфальские соглашения (1648 г.); Венский конгресс (1815 г.), системы Меттерниха (1815–1848 гг.) и Реалполитика Бисмарка (вторая половина XIX в.), доктрина реализма и двухполюсная модель после Второй мировой войны.

Названные понятия и явления возникают из-за потенциала и стремления государств доминировать и выступать в роли самой международной системы своего времени. Разница между прошлым и настоящим состоит в том, что теперь нет государства, которое после попытки заменить международную систему смогло бы руководить ею или тотально контролировать ее. В этом плане

можно привести много примеров: некоторые из прошлых исторических эпох, а другие, очень впечатляющие, из недалекого от нас XX в. Примером могут послужить древние тиранические государства, во главе которых стояли выдающиеся завоеватели, позднее — колониальные империи, еще ближе к нам — диктаторы и завоеватели, такие как Наполеон, Гитлер, а в наше время — философия и практика так называемой Pax Americana, что означает организация мира по американскому (США) образцу.

Понятие о мировом порядке в своем современном варианте, — действительно, новое с точки зрения своего возникновения, но в то же самое время нельзя отрицать исторической преемственности. Оно не может быть определено как миф, потому что является реальным фактом, и в то же самое время трудно, подчас невозможно предусмотреть точные формы его будущих проявлений. Это можно объяснить тем, что новый мировой порядок провоцирует развитие и ускорение незнакомых процессов, самыми существенными среди которых являются уже упомянутые глобализация и интеграция.

Реальность нового мирового порядка можно в некотором смысле доказать развитием международных отношений после 1990 г. Ведь они развиваются и осуществляются в его контексте, т.е. при наличии существенных элементов, отражающих волю его вдохновителей и реализаторов. Следовательно, настоящий динамичный период активного международного общения следовало бы определить не иначе как проявление все еще дискуссионного нового мирового порядка.

References

- 1 *Александров Е.* История на международните отношения. — София: Изд. Интела, 2000.
- 2 Глобализация, евроинтеграция, национална държава. — София: Изд. Център за исторически и политологични изследвания, Фондация «Солидарно общество» и Фондация «Жан Жорес», 2004.
- 3 *Доуърти Д., Пфалграц Р.Л.* Теории за международните отношения. Общ. преглед. — Част първа. — София: Изд. Атика, 2004.
- 4 *Тодоров Ц.* Новият световен безпорядък. — София: Изд. Изток-Запад, 2003.
- 5 *Duke S.* The State and Human Rights: Sovereignty Versus Humanitarian Intervention // *International Relations XII* (2). — 1994. — P. 25–48.
- 6 *Annan K.* Two Concepts of Sovereignty // *The Economist*. — 1999. — 18, September. Available from <http://www.un.org/Overview/SG/kaecon.htm>

М.Л.Миланов

Жаңа әлемдік тәртіп және тәуелсіздік: себептік-салдарлық байланыс

Дәріс курсының бөлігі болып табылатын, бұл мақаланың мақсаты жаңа әлемдік тәртіп жағдайындағы тәуелсіздік пен қаруланған гуманитарлық интервенция аралық өзара байланысты анықтау болып табылады. Сондай-ақ осы екі бірліктің себептік-салдарлық байланысы, мақсаттық мәні пайда болып, іске асуының болашағы қарастырылып, осыған байланысты талдау тұжырымдары мен қорытындылары ұсынылған. Қалыптасқан жағдайға қарамастан, «тәуелсіздік» ұғымы егжей-тегжейлі және түбегейлі зерттелген; әрине, аталмыш термин жаңа әлемдік тәртіп аясында жаһандық және интеграциялық процестермен қоса жаңашыл тұрғыдан зерттеуді қажет етеді; бұл тенденция қоғамдық өмірдің барлық жақтарында мемлекеттер аралық қарым-қатынастың күшеюіне және нығаюына ықпал етіп, ұлттар мақсатының іске асуына көмек береді.

M.L.Milanov

The New World Order and Sovereignty: Cause and Effect Relationship

The article, which is a part of a course of lectures, is aiming at showing the interaction between sovereignty and the armed humanitarian intervention in the conditions of the new world order. It focuses on the cause and effect relationship, motivation and perspectives of this twofold entity and respective conclusions are drawn up. Regardless of the fact that the notion of sovereignty is thoroughly and exhaustively explored, it undoubtedly needs to be up-dated in the context of the new world order in the light of its intrinsic processes of globalization and integration, which, undeniably, contribute to the reinforcing and deepening of the cooperation among states, thus stimulating the achievement of higher supranational goals.

References

- 1 Alexandrov E. *History of International Relations*, Sofia: Ed. Intela, 2000.
- 2 *Globalization, eurointegration, national state*, Sofia: Ed. Centre for Historical and Political Studies, Foundation «Solidary Society» and Foundation «Jean Jaures», 2004.
- 3 Dougherty J., Pfaltzgraff R. *Theories of International Relations. General Review, Part One*, Sofia: Ed. Atika, 2004.
- 4 Todorov T. *The New World Disorder*, Sofia: Ed. Istok-Zapad (East-West), 2003.
- 5 Duke S. *International Relations XII (2)*, 1994, p. 25–48.
- 6 Annan K. *The Economist*, 1999, 18, September. Available from // <http://www.un.org/Overview/SG/kaecon.htm>

ЭОЖ 94 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін аянбай күрескен Алаш қайраткері Сейітбаттал Мұстафиннің өмірі мен шығармашылық қызметі

Мақалада Алаш партиясының мүшесі, педагог, жазушы Сейітбаттал Мұстафиннің өмірі мен қызметі суреттелген. Әсіресе оның оқыту-педагогикалық қызметіне айрықша назар аударылған. Оның «Абай» журналын шығарудағы рөлі, осы журналда жарияланған мақалаларды талдап қарастырғаны, сондай-ақ «Айқап» журналында және «Алаш» газетінде жарық көрген мақалаларды талқыға салғаны туралы сөз қозғалған. Мақала авторы Исатай және Махамбет бастаған көтеріліске қатысушы халық ақыны Шернияздың өмірі мен қызметіне арналған «Шернияз» повесіне баға берген. Алаш қозғалысына белсенді атсалысқан осынау бірегей тұлғаның шығармаларын болашақта барынша тереңірек зерттеу қажеттігі негізделген.

Кілт сөздер: жазушы, ұстаз, оқу-білім, қоғамдық-әлеуметтік, мақала, құжат, тәрбие, халық жауы, есіл азамат.

Kipicne

«Абай» журналын шығарушылардың бірі, «Алаш» партиясының мүшесі, жазушы әрі ұстаз, 1937 жылы опат болған Сейітбаттал Мұстафин бұрынғы Көкшетау облысының Еңбекшілдер ауданына қарасты үшінші ауылда 1892 жылы өмірге келген. Ол өз кезеңінің алдыңғы қатарлы ойы озық, білімі кемел дария азаматы еді.

Ауылда мұсылманша хат таныған соң, 1908–1913 жылдары Стамбул қаласындағы мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқыған. 1913 жылы семинарияны тәмамдап, Семей қаласына келген. Қазақ елінің іргелі де өркениетті мемлекет болуы оқу мен білімге тәуелді екендігін ерте сезінген ол мектепте сабақ беруге ден қойған. Сондай-ақ «Алаш» партиясы ұйымдастырған курстар жұмысын жандандыруға жан сала кірісіп, қазақ тілі мен физика пәндерінен дәріс оқыған.

Жазушы Т.Қажыбайдың «Алаштың аяулы азаматы» атты мақаласында мынандай қызықты дерек келтірілген: «Біздің қолымызда сол жылдардағы, дәлірек айтсақ, 1918 жылдың 31-қазан айындағы бір

маңызды құжат бар. Ол «Представление Областного киргизского (казахского) учительского бюро в Областную земскую управу Постановления о программе курсов, открываемых в г. Алаш, и назначении преподавателем курсов Каныша Сатбаева» деп аталады.

Осы құжатта Қанышпен бірге Маннан Тұрғынбаев, Сейітбаттал Мұстафиндер де курсқа сабақ беруге бекітілгендігі айтылған. Мәселен, М.Тұрғынбаев уақытша курс жетекшісі әрі арифметика, гигиена, ислам тарихы, діни оқу пәндерінен сабақ беруге белгіленсе, Сейітбаттал Мұстафин қырғыз (қазақ) тарихы, физика пәндерінен, ал Қаныш Сәтбаев география, жалпы тарих, зоология, анатомия пәндері бойынша сабақ беруге бекітілген.

Ал 1918 жылдың 1-қараша күнгі құжатта 2 жылдық педагогикалық курсқа Қаныш Сәтбаев пен Сейітбаттал Мұстафиннің мұғалім болып бекітілгендігі жөнінен хабардар боламыз.

Осынау аса құнды құжаттарда халқымыздың болашақ ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаевпен бірге Сейітбаттал Мұстафиннің де халыққа білім беруден басталған жарқын еңбек жолының іздері сайрап жатыр» [1; 88].

1918 жылы 31-қазан күні қол қойылған құжаттан келесідей қорытынды жасауға болады: өз кезеңінің озық ойлы, білімді азаматы болған С.Мұстафин Қазақстанның өркениетті іргелі елге айналуы үшін ең алдымен оқу-білім қажет екендігін терең түсінген.

С.Мұстафиннің қоғамдық-әлеуметтік жұмыстарға белсене қатысуы

Семейде С.Мұстафин Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытовпен бірге «Абай» журналын шығарысқан. Сонымен қатар автор ретінде белсене араласып, нөмір құрғатпай танымдық, тәрбиелік бағытта мақалалар жариялап тұрған.

Сондай-ақ ол өз кезінде шығып тұрған «Айқап» журналы, «Алаш» газетінің де жұмысына жиі араласып, қалам тартып отырған. Оған осы басылымдарда жарық көрген «Стамбулға саяхат», «Көшу турасында», «Бұрынғыны айтпай соңғы еске түспейді», «Қалың малдан пайда бола ма?» деген сан алуан тақырыптағы мақалаларын мысалға алуға болар еді.

С.Мұстафиннің тағы бір еңбегі — қазақтың ауыз әдебиетінің үлгілерін, әсіресе Төле би, Қали би, Орынбай, Өскен, Шортанбай сияқты ірі шайырлардың өлең-жырларын, өсиет сөздерін, қолжазбаларын жинастыруы. Өкініші сол — «халық жауы» деп қамауға алынғанда, осынау асыл мұралар жоғалып кеткен.

Сейітбаттал түріктің «Көксанжақ» атты романын қазақ тіліне аударған. Қазақстан Ғылым академиясының қолжазбалар және сирек кітаптар қорында оның Қазан шаһарында басылып шыққан «Зуфнун» атты романы табылып отыр [1; 90].

Сейітбаттал «Шернияз» деген повесть жазған. Жазушының бұл еңбегі халық ақыны Шернияз Жарылғасұлына арналған. Ол 1836–1837 жылдары Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысып, оның жалынды жыршыларының бірі болған. «Па, шіркін, Исатайдай сабаз тумас», «Ақ алмас алтын сапты, қылышым-ай», «Исатай ел еркесі, ел серкесі», «Ай, Қазы би, Қазы би...», «Тостағанды қолға алып», «Ай, жігіттер», «Сөз сөйлеймін бөлмелеп», «Көл қылып, құдайым, талай судай ағын», т.б. өлеңдері бар [2]. Мұстафиннің бұл шығармасы 1925 жылы Мәскеуде басылып шыққан. Семей қаласының мұрағатында С.Мұстафин «Қазақ мұғалімдері одағының төрағасы» болған деген құжат сақталып қалған [3].

Сейітбаттал 1922–1925 жылдары Көкшетау қаласында халыққа білім беру бөлімінде қызмет атқарды. 1925–1930 жылдары Қызылжар қаласындағы педагогикалық техникумда ұстаздық етті. Осы тұста ол Сәбит Мұқанов, Жақан Сыздықов, Серкебай Бекмұхамедов (әнші Ермек Серкебаевтың әкесі), т.б. кісілермен араласты.

Әдебиетіміздің көрнекті өкілдері санатындағы ғалым Есмағамбет Ысмаилов, драматург Шахмет Құсайыновтар Сейітбаттал Мұстафин сияқты табиғатымен туа біткен ірі ұстаз, тамаша әдебиетшіден дәріс алады. Оның туған халқына адал қызмет етуге ұмтылып тұрар жарқын тұлғасынан, іс-әрекетінен өнеге емеді.

С.Мұстафиннің «Архимедтің өнері» деген танымдық мақаласы туралы

С.Мұстафин «Абай» журналын жай ғана шығарушылардың бірі емес, белсенді авторы да болған. Мәселен, 1918 жылғы журналдың № 7 санында жарық көрген Сейітбатталдың «Архимедтің өнері» деген танымдық мақаласында [4] ұлы ғалымның өмірі мен ғылыми жаңалықтары терең талданып жазылған: «Бұрынғы заманда Архимед деген ғалым болған. Ғалым терең ой, кең ақылының арқасында көп жаңа ғылымдар тапқан. Бұдың қуатын жұрттың бәрінен бұрын табушы Архимед...

Архимедтің ғылымға ынта салуы сонша, бір нәрсені істеп ойлаған кезде тамақ жеуді ұмытып кетеді екен. Соғыс болып Архимед тұрған қаланы жаудың әскері келіп ала бастағанға шейін білмеген. Жау ғаскері шаһарды талап жүріп Архимедтің үйіне келіп кірсе, Архимед көп сызық сызып бір мәселені таппақшы болып жатыр екен. Кенеттен жаудың ғаскері келіп кірген уақытта «сызықтарымды бұзба» деп айғай салады; жанын аман сақтаумен ісі де болмайды. Көзсіз надан ғаскер Архимед екенін неғылсын, өлтірген де тастаған».

Жазушының осы шығармасында патша берген алтыннан ұрлап алып қалған зергердің қулығын ашудағы Архимед даналығын сөз етер тұсы әрі қызғылықты, әрі танымдық жағынан құнды: «Архимед заманында бір патша өзінің алтын, күмісін істейтін ұстасына пұт (табынатын) жасатпақшы болып, он тоғыз қадақ алтын берген. Патшаның қызметінде болған адамдар әр уақыт ұрлық қылатынын патша сезеді екен. Пұт істеліп болған соң, берілген алтын түгел істелді ме екен деп патша шүбәланып білгісі келеді. Атақты ғалым Архимедті шақырып алып, пұттың ішінде таза алтын қанша, қоспа нәрсе қанша екенін айыруға бұйырды.

Архимед жатса да, тұрса да ойлайды, таба алмай жүреді. Бір күні моншада отырғанда бұл жұмбақты ойлап табады да, қуанғаннан киімін киюді ұмытып тырдай жалаңаш: «Таптым, таптым!» — деп көшеге шығып кеткен. Моншада отырып табуға себеп болған нәрсе мынау: шомылатын астауға түскен соң, су асып астаудан төгілген. «Су мен түспей тұрғанда неге төгілмеді; мен ішіне түскен соң не үшін төгілді?» деп ойлады. Ойлап, ойлап һәрбір ауырлығы бар нәрсені суға салса судың орнын алып қойып, су төгілетіні сол екен. Онан соң ауырлығы бірдей нәрсенің үлкендігі бірдей бола бермейді һәм қарсы: үлкендігі бірдей нәрсенің ауырлығы бірдей болмайды. Мысалы: бір мысқал қорғасын мен бір мысқал мұздың үлкендігі бірдей емес. Сумен толып тұрған стаканға бір мысқал қорғасын салсаң, су аз төгіледі, бір мысқал мұзды стаканға салсаң, су көп төгіледі. Алтын мен қоспаның ауырлығы он тоғыз қадақ еді. Архимед 19 қадақ нағыз таза алтын алып толған сауытқа салды. Асып төгілген суды 8 рет өлшеді. Бұдан соң пұттың өзін толған сауытқа салып асып төгілген суды өлшеп еді. Таза алтын салғанда төгілген судан пұтты салғандағы төгілген су көп шықты. Бұдан байқады, пұт нағыз таза алтыннан істелмеген екен. Ұста патшаның алтынын ұрлап қалған, бірақ бұны табады деп ойына келтірмеген».

Сейітбаттал Архимедтің «Табан тірейтін нокта бер, жерді көтерейін» деген айтулы пікірін алға тартып отырып, ғалым ашқан ғылыми жаңалықтарды түсіндіреді әрі өзі де шәкірттерге физикалық заңдылықтардың кейбір тұстарын мысалға алады.

«Бір стаканға сынап, су, керосин үшеуін құйсаңыз, астында сынап, ортада су, үстінде керосин. Ең ауыры сынап, ең жеңілі керосин» деп әр заттың физикалық қасиеттерін салыстырмалы түрде тәптіштей талдап берген. Екінші бір мысалында «Үш сауыт алсаң, біріне ертіп тұзды су құйылса, екіншісіне нағыз таза су құйылса, үшінші сауыттың дәл ортасына шейін тұзды су құйылып, қалған жартысына тұзды суға араластырмай ақырын үш сауытқа үш жұмыртқа салынса, қай сауыттағы суға жұмыртқа батар еді, қай сауытта қалқып батпай тұрар еді деп білесіздер?» деп сауал қойып алады да, өзі түсіндіріп береді және оның себептерін физикалық заңдылыққа сүйене отырып, талдайды. Түсіндірмесі ұғынықты, кез келген шәкірт зердесіне қонар қарапайым тілмен жеткізеді.

Сонымен, С.Мұстафин осы құнды еңбегінде қазақ жастарын оқу мен білімге шақырады. Ол өмірдің тетігі білімде деп үндейді.

Сейітбатталдың «Қалай көндіру керек?» деген педагогикалық мақаласының маңызы

Мағжан Жұмабаев — қазақтың кемеңгер ұлт ақыны. Ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбандыққа шалғандардың бірі. Қынаптағы семсердей, халқының игілігіне не істеуге жұмсаса да даяр болған. Мен ақынмын, көкте жүзуім керек демей, қазақты оятуға сөзбен ғана емес, іспен кіріскен. Ол, бір жағы, ұстаздары, бір жағы, әріптестері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов біреуі тіл маманына айналып кетсе, біреуі бір қолымен роман, бір қолымен есеп оқулығын жазса, Мағжан ұстаздық етумен шұғылданған, оның үстіне оқу-әдістемелік құралдарын жазған. Қазақстанда сауатсыздықты жою үшін Мағжан жазған «Педагогика» («Баланы тәрбие қылу құралы») атты әрі оқулық, әрі методикалық сипатты кітабы ақынның көзі тірісінде екі мәрте жарық көрген [5].

С.Мұстафин кезінде М.Жұмабаевпен етене жақын танысып, рухтас, ниетпес күн кешкен. Кемеңгер ақынның жауһар жырларынан өзінің әсершіл әсем жанына шуақ жинаған. Сондықтан да «Абай» журналының 1918 жылғы № 4 санында жарияланған С.Мұстафиннің «Қалай көндіру керек?» деген мақаласынан [6] оның Мағжанның «Педагогикасымен» үндесіп жатар тұстарын аңғарамыз:

1. «Екі жолмен тәрбие қылушылардың пікірі — балаға қатты тию салып хеш уақытта өз еркіне жібермей, теріс ісіне ылғи жаза салып отыру керек дейді. Әр кез бала осы жолмен тәрбие қылынса, бұзақылық мінезіне, жүріс-тұрысына тоқтау салса, рух сипаттары қуаттанып, ақыл мінезі түзеледі. Бұл пікір, бір жағынан теріс сияқты да емес. Себебі бала буыны қатып, бойы өспеген, ақылы ержетпеген уақытта тіпті өз еркіне қоя берілсе, ол бала, тентек, бұзақы болып рух қуаты өспей, далдұқ-дұлдық, жаңғалақ жеңіл ойлы болатыны да рас. Бірақ бұл таршылық жолмен ұстаудан үлкен залалдар шығады. Бала ылғи қысымшылық көріп, өз бетімен хешбір нәрсе істей алмайтындығына, істеген ісіне ылғи жапа көретіндігіне көзі жетсе, бойдағы мағнауи қуаты сынады. Олай болса, хеш нәрсені басқарып істей алмайды. Ойлай алмайды», — деп бала тәрбиесінде өте маңызды мәселелер төңірегінде өз пікірін білдіреді.

2. Ойшыл ұстаз баланы «таршылық жолмен ұстаудан үлкен залалдар шығады» деген пікірін алға тарта отырып, оның салдарын сөз етеді. «Баладан табандылық, талаптылық, жігер сөнөді; өзінің үздік қасиетін жояды. Сондықтан балаға қай жолмен болсын еркіндік беру керек», — деп орынды тұжырым жасайды.

3. Тағы бір тұста автордың: «Баланың жүріс-тұрысын, ойы ашылысына, өз еркіне жіберілмесе, жалғыз тілегі (көңілі) сөнбейді, бүкіл рухы сөнөді. Жалғыз денесі тәрбиеленіп, рухты тәрбие қылынбаса, онда баланың тәрбиесі сыңаржақ болмақ. Баланы қорқыту, жазаландыру қате. Баланы өтірікші қылмау үшін өтіріктің өзі жаман мінез екенін ұқтыру керек. Жазадан қорқып, өтірік айтатын бала, өтірік айтпай тұрмайды. Себебі ол бала қорыққанда ғана өтірік айтпайды, қорықпайтын жерде өтірікті оңдап айтады. Олай болса, тиюдан бұрын тыйлатын нәрсенің жаман екенін, көндіруден бұрын не үшін көну керек екендігін түсіндіру керек. Еркін өмір сүру — біреудің еркіндігіне бөгет болмау деп ұқтыру керек», — деген тұжырымдамасы бүгін де өзінің өміршең өткірлігімен маңызды.

4. «Зорлап істеткен нәрсе баланың адамшылығын, қасиетін, мағнауи қуатын жояды», — деген автор пікірі де назар аударарлық.

5. Бала тәрбиесі жайлы сан тарау пікірлерін түйіндей келіп, педагог С.Мұстафин: «Балаға жақсы тәрбие беру үшін әуелі тәрбиеші (ата-ана, мұғалім, замандас) өзін түзету керек. Қазақтың: «Үлгісі жаман, көргені жаман» дейтіні бала көргенінен ғана тәлім алатындықтан, айтылған тәжірибе», — деген құнды ой қорытындылайды.

Ұстаздық бағытта жазған осы еңбегінде бала тәрбиесі, шәкірт парасаттылығы деген ұғым-түсініктерге автор шынайы педагогтік, тәлімді тәрбиешілік тұрғыдан қараған.

Түйін

Қызылжар қаласындағы ұлт зиялыларына таянған тықыр, тергеу, тексеру әрекеттері Сейітбаттал Мұстафинге де маза бермегенге ұқсайды. Содан да болар ол Қызылжардағы қызметін тастап 1930–1932 жылдары туған жерінде (Казгородокта), ал 1933–1937 жылдары Степняк қаласында мұғалім болады [7].

Өкінішке орай, НКВД-нің құрығы тым ұзын еді. Ол 1937 жылдың 25-сәуірі күні тұтқындалады да, аты-шулы «үштіктің» шешімімен «халық жауы», «Алашорда партиясының үгітшісі әрі мүшесі» ретінде ату жазасына кесіледі. 1937 жылдың 11-қыркүйегінде шығарылған үкім 16-қыркүйек күні Қызылжар қаласында жүзеге асырылады.

«Халық жауының» әйелі, қызы деген қаңқу сөздер, күдік іздеген ізшілі иттей сумаңдаған ғайбаттаулар 45 жасында жазықсыз жаладан мерт болған Сейітбаттал Мұстафиннің артта қалған шаңырағына оңай тимеген. Жары Үміш Аипова Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітірген көрнекті маман, Алашорда үкіметін құрушылардың бірі Райымжан Мәрсековтың немере қарындасы. Әкесі Айып та Алашорда мүшесі болған әрі Райымжанның ағасы еді. Үміш орыстың әйелдер гимназиясын бітірген жоғары сауатты ұстаз болды. Алайда күйеуін «халық жауы» ретінде ұстап әкеткеннен кейін Үміштің де басына қара бұлт орнады. Қызметінен қуылды. Жалғыз қызы Нәдияны арқалап әр жерде үзіп-жұлып дегендей еңбек етті. Көзтүрткі болып қорлық көрді...

Кезінде «Алашым» деп атқа қонып, халқының тәуелсіз туы желбіреген жасампаз, жарқын күнін көксеумен өткен, ерте оянып, тым ерте елеңдеген есіл азамат Сейітбаттал Мұстафинге тағылған айыптың негізсіздігін 1958 жылдың 28-желтоқсаны күнгі өз шешімінде Көкшетау облыстық сот атап көрсетті. Бұл да болса, Сейітбатталдың артта қалған ұрпақтары, жалғыз қызы Нәдия үшін медет, дәтке қуат еді [1; 90,91].

Қазақ халқы егемендік алғаннан бері сең сөгілді. Тарих ақтаңдағындай көп көңілімен көмескіленіп келген Сейітбатталдай аяулы азаматының артта қалған әдеби, педагогикалық еңбектеріне етене араласар уақыт та келді.

Тек С.Мұстафин жүріп өткен жол, жазып қалдырған еңбектер ізіне түсер тағылымды іс-әрекет керек. Келешекте өзінің еңселі ерін елі де, ерке желі де, асқар белі де ұмытпаса керек. Сөз жоқ, ұмытпайды!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қажыбай Т. Алаштың аяулы азаматы // Жұлдыз. — 2000. — № 11. — 88–91-б.
- 2 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd», ЖШС, 2005. — 554-б.
- 3 Батталқызы Н. Сейітбаттал Мұстафаұлы. Шернияз ақын // Жұлдыз. — 2003. — № 4. — 164–165-б.
- 4 Мұстафа С. Архимедтің өнері («Абай»). — 1918. — № 7 // Жұлдыз. — 2003. — № 4. — 169–170-б.
- 5 Жұмабаев М. Педагогика. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 6-б.
- 6 Мұстафа С. Қалай көндіру керек? («Абай»). — 1918. — № 4 // Жұлдыз. — 2003. — № 4. — 166–167-б.
- 7 Алаш. Алашорда: Энциклопедия / Құраст.: Ф.Әнес, С.Смағұлова. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 252-б.

Р.С.Каренов

Жизнь и творческая деятельность неугомимого борца за независимость казахского народа Сеитбаттала Мустафина

В статье описана жизнь и деятельность педагога, писателя Сеитбаттала Мустафина, члена партии «Алаш». Особое внимание акцентировано на его учебно-педагогической работе. Раскрыта его роль в создании журнала «Абай», проанализированы статьи, опубликованные им на страницах этого журнала, а также на страницах журнала «Айкап» и газеты «Алаш». Автором дана оценка повести «Шернияз», посвященной жизни и деятельности народного поэта Шернияза, принимавшего участие в восстании под предводительством Исатая и Махамбета. Обоснована необходимость более углубленного изучения в будущем творчества этой незаурядной личности, принимавшей активное участие в Алашском движении.

R.S.Karenov

Seitbattal Mustafin, with alarm connected in fight for independence of the Kazakh people

Life and activity of the party member «Alash», the teacher, writer Seitbattal Mustafin are described. The special attention is focused on its educational and pedagogical work. Its role in «Abay» magazine creation is emphasized, articles published by it on pages of this magazine, and also on Aykap magazine and «Alash» newspaper pages are analyzed. Value of the story «Sherniyaz» written to them devoted to life and activity of national poet Sherniyaz, taking part in revolt under leadership of Isataya and Makhambeta is marked out. Need of more profound studying for the future of creativity of this uncommon personality taking active part in Alashsky movement locates.

References

- 1 Kazhybay T. Zhuldyz, 2000, 11, p. 88–91.
- 2 Kazakh literature. Encyclopedic Reference, Almaty LLP «Arun Ltd», 2005, p. 554.
- 3 Battalkyzy N. Zhuldyz, 2003, 4, p. 164–165.
- 4 Mustafa S. Zhuldyz, 2003, 4, p. 169,170.
- 5 Zhumabaev M. Pedagogy, Almaty: Ana tili, 1992, p. 6.
- 6 Mustafa S. Zhuldyz, 2003, 4, p. 166–167.
- 7 Alash. Alashorda: Encyclopedia / Compiled G.Anes, S.Smagulova, Almaty: Publ. House «Aris», 2009, p. 252.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Қыпшақтардың этникалық тарихының негізгі кезеңдері

Мақалада қыпшақтардың этникалық тарихының негізгі кезеңдері, атап айтқанда, қалыптасуы және этникалық құрамы сараланып көрсетілген. Орта Азияға басып кірген жер қайысқан қалың монғол қолдарын түркілендіруге қыпшақтардың маңызды рөл атқарғанына көңіл бөлінген. Олар көптеген түркі тілдес халықтардың пайда болып қалыптасуын бастап бергені айтылған. Бұл халық өзінің айрықша тарихи белсенділігінің арқасында Еуразия орталығындағы өзара ықпалдаса дамыған барлық халықтардың этникалық шығу тегі мен мәдениетінде із қалдырғаны баяндалған. Қыпшақтар тарихы — күрделі тақырыптардың бірі екендігі және оны зерттеудің көптеген бағыттары әлі күнге дейін анықталмағандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: этимология, шежіре, зерттеушілер, ежелгі, халық, қыпшақтар, ру, ата, дерек, қайраткер.

«Қыпшақ» атауы туралы

«Қыпшық» сөзінің шығуы жайында әр алуан жорамал, аңыздар бар. Ал этнонимнің қалыптасу төркінін дәл анықтаудың тақырыпқа берері көп. Оны жаңа қырынан ашып, бар болмысымен жарқырауына жол ашады.

Кезінде араб, еуропа саяхатшылары «қыбчак», «қыпшақ» деп жазғанымен, ол сөздің байыбына бармаған.

«Қыпшақ» сөзінің этимологиясына әлсіз меңзеу алғаш рет «Оғыз-намеге» түскен. Оғыз туралы аңыз б.ж.д. мыңжылдықтарға иек артатын өте көне аңыз. Ал бізге жеткен «Оғыз-наме», нұсқасы — оқиғалық желісі, тайпалық құрылымы, жәдігерліктің тілдік ерекшелігіне қарағанда Х ғасырда қайта құрастырылған нұсқасы деп шамалауымызға болады. Яки қыпшақ қауымы айдай әлемге белгілі болған кезде хатталған. «Оғыз-наме» қыпшақ есімін ағашпен байланыстырған [1; 118].

Қыпшақтар туралы екінші жазба дерек Рашид-ад-Диннің «Джами ат-Тауарихында» кезігеді. Кітап 1300–1311 жылдар аралығында түзілген. Онда қыпшақтардың шығу тегіне меңзейтін екі дерек бар. Бірінде қыпшақ атты ұлдың өзеннен ағаш салмен өтіп жатқанда туғаны баяндалады да, екіншісінде Итбарақ еліне сәтсіз шабуылдан қайтып оралар жолда қыпшақты ағаштың қуысынан тауып алған. Шежіреде «қыпшақ» сөзіне төмендегідей түсінік берілген. «*Бұл сөз «қобук» сөзімен тамырлас, түркіше «өзегі шірік ағаш» деген» (Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.Л., 1952. — Т. I. — Кн. I. — С. 84).*

Ал Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресінде» *қыпшақ* сөзінің мағынасы туралы өз түсінігін барынша таратып жазған: «Үндістан мен Қытайдың арасында, мұхиттың жағасында, Таңғұттың қыста күн шығысында, жазда оңтүстік-шығысында, биік таулардың арасында көп елдер бар еді, патшасының атын Итбарақ дер еді. Оғыз хан оған шабуыл жасады, үлкен ұрыс болды. Итбарақ жеңіп, Оғыз хан қашты. Ұрыс болған жердің бергі жағында екі үлкен өзен бар еді. Сол екі судың арасында тоқтап, қашқан әскерін жиыстырды.

Ұлы патшалардың алыс сапарға шыққанда әйелдерін алып жүретін әдеттері болатын. Осы әдетпен нөкерлерінің кейбіреуі де әйелдерін ала жүруші еді. Оғыз ханның бір бегі де әйелін алып барып еді. Өзі ұрыста өліп, қатыны қашып құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жетті. Әйел жүкті еді. Толғағы келді. Күн суық еді, кірейін десе үй жоқ, бір іші шіріген үлкен ағаштың қуысына босанды, ұл тапты. Мұны естіген хан: «Әкесі менің көз алдымда соғыста өлді, қамқоршысы жоқ» деп атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды. Түркі тілінде іші қуыс ағашты *қыпшақ* дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен, *к*-нің орнына *ш*- айтып кеткен. Бұл баланы хан өз тәрбиесінде ұстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нөкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқыр елдеріне жіберді. Қыпшақ үш жүз жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша қыпшақ елі соның нәсілінен шықты» [2].

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Әнес Сарай «Қыпшақтар» атты көлемді мақаласында былай ой өрбітеді: «Асылында, Рашид-ад-Дин және Әбілғазы пайымдауларына

кателік енген сияқты, қабық іші қуыс ағаш емес, сырт көмкерме қабық қана, онда өзегі шірік деген мағына жоқ. Дейтұрғанмен, тарихшылар иек артатын бұл шежірелер не себепті — қыпшақты іші қуыс ағашпен шендестіре береді? Анық-қанығы ұмытылып, көмескіленген бір қисын бар сияқты. Біздіңше, «Оғыз-наменін» Еділден өткенде сал қылып буған ағашы, Рашид-ад-Диннің «кобуқы», Әбілғазының «қыпшақ», «шыпшағы» — бәрі де «*қу ағаш*» дегендік. Шамасы кейінгі ғасырларда «қу» сөзінің мағынасы көмескіленгендіктен, жоғарыдағы авторлар «өзегі шіріген ағаш» деп түсінік беруге мәжбүр болған. Ол түсінік қыпшақ сөзінің түп мағынасын өзгертіп жіберген [1; 119].

Қу сөзінде — *ескі, көне, ежелгі, кәрі* деген де, *құс* дегендік те, ақыры *ақшыл түсті* білдіретін мағына бар. Ал жоғарыдағы авторлар қалам тартқан кезде қыпшақ атауы қу-түбірінен тым алшақтап кетіп, бастапқы мағына ұмытылған сыңайлы. Тек венгр тюркологы Ю.Немет қана қыпшақ этнонимі — *құба* сөзінен шыққанын, ол құбаның ежелгі тұлғасы «қу» екеніне дәлелдер келтіреді [3].

Қазіргі уақытта көп зерттеушілер *қыпшақ* сөзін «құба» («құба жүзді» немесе түркі тіліндегі «қыпшақ» — көзі жыпылықтап, кірпік қағу) деген түбірден шыққан деп жорамалдайды.

Ежелгі қыпшақтар

Б.з. VI ғасырдың орта кезінен XIII ғасырдың бас кезіне дейін Қазақстан аумағында мынадай түркі тілдес тайпалардың мемлекеттік құрылымдары өмір сүрді: Түрік, Батыс түрік, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Қарахан мемлекеттері. Олар тарих сахнасына бірінен кейін бірі келіп, этносаяси бірлестіктер мен мемлекеттердің құрылуына айтарлықтай ықпал етті.

Аталған мемлекеттердің ішінде аумағы, этносаяси және әлеуметтік құрылымы, саяси басқаруы және көрші елдермен саяси қарым-қатынастары жағынан Қыпшақ хандығының дербес мемлекет ретіндегі орны ерекше. Қыпшақ конфедерациясына кірген тайпалар қазақ халқының қалыптасуына айтарлықтай үлес қосып, қазақ этносының негізін қалады [4].

Қыпшақтар IV ғасырда Ғұндар бірлестігінде болған. Кейіннен (IV–VI ғғ.) Сеяньто деген жаңа бірлестік құрған. VI ғасырдың ортасында Түрік қағанатының қол астында болды. VII ғасырдың басында Монғолияның терістігіндегі он беле, немесе он оғыздар, тайпасынан құрылған бірлестікті басқарды. 630 жылы бөлініп шығып, өздерінің Сир (Қыпшақ) мемлекетін құрды. VIII ғасырда қыпшақтар Орталық Қазақстанға қоныстанды. Худуд әл-Алам хабарында, бұл аймақ «Андар аз кифчак» деп аталған [5].

Мұсылман деректемелерінде, *қыпшақ* этнонимін бірінші рет IX ғасырда өмір сүрген араб зерттеушісі Ибн Хордадбек деп атап, оларды түркі тілдес тайпалардың қатарына жатқызады. VIII ғасырдың екінші жартысы мен X ғасыр аралығында шығыста Алтай мен Ертістен, батыста Оңтүстік Орал мен Еділге дейінгі аралықта қыпшақтардың этникалық бірлестігі одан ары қалыптаса берді. Алғашында олар көршілес Кимек тайпаларымен бір одақта болып, Кимек мемлекетінің құрамына кіріп, саяси жағынан Кимек қағанына бағынышты болды. Әрі түркі тілдес құман, оғыз, башқұрт, пешенек, қарлұқ, қаңлы тайпаларымен тығыз байланыс орнатты.

XI ғасырдың басында бұрынғы кимек, қыпшақ және құман тайпалары қоныстанған аумақта әскери-саяси үстемдік қыпшақ хандарының қолына көшті. Қыпшақтардың билік басына келген билеуші әулеттік шонжарлары оңтүстік және батыс бағыттарды игеруде белсенді қимыл жасай бастады. Мұның өзі оларды Орта Азия мен оңтүстік-Шығыс Еуропа мемлекетімен тікелей тығыз қарым-қатынас орнатуға жеткізді [6].

Сыртқы жаулардың соққысынан құлаған Қимақ қағанатының жері XI ғасырда жаңа құрылған Қыпшақ хандығының қолына толығымен көшірілгеннен кейін, ол жерлер шығыста Алтай мен Ертістен басталып, батысында Балқаш көлімен Жоңғар Алатауына дейінгі байтақ аймақты алып жатты. Қыпшақ хандығы күшейе бастаған кезінде оңтүстік жағындағы шекарасын кеңейтіп, Сырдарияның орта және төменгі бөлігін, Арал мен Каспий өңірі далаларын өздеріне қаратқан.

Араб деректеріне қарағанда, қыпшақтардың тарихи қалыптасқан көшу бағыттары болған. Сонымен, Алтайдан Еділге дейінгі аралықтың «Қыпшақтар даласы» (Дешті-Қыпшақ) деп аталуының өзі бұл кең-байтақ аймақ қыпшақтардың атамекені екендігін толығымен растайды [4; 11].

Дешті-Қыпшақта (Қыпшықтар даласында) қыпшақ халқының қалыптасуы заңды құбылыс еді. Бірақ монғол шапқыншылығы бұған үлкен нұқсан келтірді. 1223 жылы Қалқа өзенінің жағасында монғолдар қыпшақтар мен оңтүстік орыс княздерінің біріккен жасақтарын тізе бүктірді. Монғолдар осы алғашқы жеңістеріне тоқмейілісіп шығысқа қайта қайтты. 1237 жылы Батый Ресейдің шығыс және оңтүстік жағын бағындырып болғасын, жолшыбай қыпшақтарға да тиісіп талқан қылып кетті. Араб тарихшысы Рукнадиннің айтуынша, монғолдардың тез табысқа жетуіне қыпшақтардың екі тобының

арасындағы қырын қабақтық әсер еткен сияқты. Содан олардың бірі монғолдарға бағынып, екіншісі батысқа қарай кетіп, Венгрия жеріне қоныстанды. Тұтқынға түскен қыпшақтарды венециялық көпестер сатып алып, Мысырға (Египет) апарып сатты.

Уақыт өте келе Мысырда қыпшақтар кәдімгідей көбейгесін Мысыр сұлтаны олардан ерекше жасақтар құрды. Ол жауынгерлер мәмлүктер (яғни құлдар) деген атпен белгілі болды [7; 29].

Сол аумалы-төкпелі заманның тәлкегіне әлемдік тарихта айрықша мәртебеге ие болған даңқты Сұлтан Бейбарыста (кейде Байбарыс деп есімі аталады) жастайынан ұшырады. Жасы 14-ке енді толған қыпшақ баласы алдымен бұлқарлардың тұтқынына, одан кейін генуэздік (италиялық) көпестердің қолына түсті. Ақырында оны Дамаскіде мысырлық әмір Ала Ал-Дин Айдакин Әл-Бундукдари сатып алады. Сол кезден Бейбарыс атына Әл-Бундукдари есімі тіркестіріліп, мәмлүктер қатарына енді.

Бастапқыда Бейбарыс мәмлүктер арнайы жаттығудан өтетін Ніл өзенінің бойындағы Рода аралына түседі. Алайда шамамен 1246 жылы қожайынына қудалау басталғаны салдарынан Бейбарыс Мысыр сұлтаны Салих Нажм Ад-Дин Аюбтің қарамағына өтеді. Көп ұзамай асқан батылдығы, алғырлығы мен ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында Салихтың ең сенімді серіктерінің біріне айналады. Ол шынықтырған және өзі бастаған әскер сан мәрте қан майданнан жеңіспен оралады.

1260 жылы Бейбарыс (Байбарыс) Мысыр мен Сирияның сұлтаны атағына ие болды. Жаңа сұлтанның билік басына келуімен араб еліндегі саяси дүрбелең тоқтатылып, тұрақтылық орнайды. Бұны Бейбарыстың алдыңғыларына қарағанда әлдеқайда ұзақ мерзім — 17 жыл патшалық құрғанынан-ақ аңғару қиынға соқпайды. Мәмлүктер арасында қыпшақ билеушісінің жеке басының абыройы, парасаты мен өжеттілігі мемлекеттің гүлдене бастауына негізгі түрткі болады. Оның тұсында Мысыр шекарасы едәуір кеңейіп, саяси, әскери және экономикалық құдіреті өсіп, ғылым-білімі, қалалар құрылысы, сәулеті, өнері мен әдебиеті бұрын-соңды болмаған биіктерге жетті.

Араб тарихшыларының деректерінше, Бейбарыс 1265 жылы крест жаулаушыларына қарсы жеңісті жорығын бастап, олардың 1265 жылы Цезарей мен Арзуф, 1266 жылы Сафат, 1268 жылы Яффа мен Антиохия, 1271 жылы Хисн Әл-Акрад қамал-қалаларын бірінен соң бірін басып алды. 1267 жылы Сис, яғни Кіші Арменияға, қарсы жорыққа шығып, олардың негізгі қалалары: Дарбасак, Даркуш, Талмиш, Кафардин, Раабан, Марзабан, Куник, Адана мен Ал-Масисты бағындырды. Сис Мысырға жыл сайын алым төлеп тұруға мәжбүр болады. Сондай-ақ ірі мұсылман қалалары: Дамаск, Баальбек, Аджулун, Басра, Сархад, Салт, Хомс, Тадмур, Рахба, Тел-Башар, Сахиун, Балатунустармен қатар, Кахф, Кадмус, Улайка, Хауаби, Русафа, Маснаф, Кулайя, Карак және Шаубак сияқты қамалдарды бағындырды. 1275 жылы Нубия мен Баркан да Мысырға қарайды.

Осылайша Бейбарыс Мысыр жауларын тізе бүктіріп, аймақтағы ең қуатты мемлекетке айналды. Бәлкім, сондықтан болар оның византиялық тарихшы замандасы Вильгельм Трипольский: «Қолбасшы ретінде Бейбарыс Юлий Цезарьмен терезесі тең тұра алады», — деп зор баға береді.

Ерекше атап өтетін жайт, Бейбарыс сұлтан өзі бағындырған жерлерге әдеттегі басқыншылар секілді зорлық-зомбылық емес, өркениет әкелді. Құдыстағы (Иерусалим) Құббат Ас-Сахра мешітін жөндеуден өткізді. Мысырдағы Ніл өзенінің үстінен өткел тұрғызды. Дамаск, Субейба, Баальбек, Салт, Сархад, Аджулун, Басра, Шейзар, Химс қалаларындағы қамалдарды қалпына келтіріп, бұрынғысынан да іргесін бекіте түсті. Каирда үлкен медресе салып, оның шетіндегі Хусайнияда жаңа мешіт тұрғызды. (Бұл деректер Расул Жұмалының «Ежелгі Мысыр шаһарының сұлтаны Бейбарыс — Аз-Заһир» мақаласынан алынды).

Сұлтандардың сұлтаны Бейбарыс 1277 жылы 22 маусымда дүниеден озды. Жат жерде жүріп, елін-жерін өмір бойы қастерлеп өткен (арабтардың арасында жүрсе де, қыпшақ тілінде сөйлеп, қыпшақтың салт-дәстүрлерін сол қоғамға кеңінен енгізген), мұсылман әлемін өз дегеніне қаратып, халқының абыройын биікке көтерген абзал тұлға бүгін де мұсылман әлемінің, әр қазақтың жүрегінде нағыз азаматтықтың, елін шын мәнінде сүйе білудің үлгісі ретінде қала бермек.

XIV ғасырда қыпшақтар Еділдің орта ағысынан Сырдарияның аяғына дейін көшіп жүрді. XV ғасырда қыпшақтар Әбілқайыр ханның басты ұйытқысын құрып, Қаратау тауларында (ол кейде Қараспан деп те аталады, қыпшақтар ішінде Қараспан атасы да бар) қоныстанды. Олардың бұл жерде болғанын «Қобыланды батыр» жыры да көрсетеді.

Әбілқайыр өлгесін оның ұлысына қазақтар мен ноғайлар шабуыл жасады. Қыпшақтардың ыдырауы да осы кезден сияқты: олардың бір бөлігі Әбілқайырдың балаларымен қалып, кейіннен Мұхамед Шейбанидің Түркістанды жаулап алуына қатысты, келесісі қазақтарға қосылды, үшінші бөлігі ноғайларға кетті [7;30].

Қыпшақтар қазақтардан басқа түркі тілдес көптеген халықтардың ұлт болып қалыптасуына үлкен ықпал жасады; өзбек, қарақалпақ, башқұрт, татар, т.б. халықтардың құрамына енді.

Қазан мен Қырымда қыпшақтар барлық уақытта билеуші тап болып, олардан ылғи да қарашылар (уәзірлер) сайланып отырды.

Өзбек қыпшақтарына келетін болсақ, олар Қоқан хандығында билеуші тапты құрады. Шаһар жұртын қорқынышта ұстаған әйгілі әмірші Мұсылманқұл мен оның ұлы Әбдірахман, сондай-ақ Ташкентті қорғаған (Черняев шабуылынан) Әлімқұл молданың бәрі қыпшақтар еді.

Венгриядағы қыпшақтар ХІХ ғасырға дейін өздерін қыпшақтармыз деп келген. Ол кезде олардың саны 200 мыңдай адам болған. Венгр армиясының әйгілі атты әскері негізінен қыпшақтардан құралғаны белгілі.

Қыпшақтардың шежіресі

Қазақ шежірелері әдетте қыпшақтарды 92 баулы деп атайды. Бірақ ешқайсысында оның бәрін таратып берерлік дерек жоқ. Шежірелердің көбі Қыпшақ руларын былай ажыратады. Қыпшақтан: Сүлімалып, одан — Көбекалып (Ақ Көбекалып), одан — Мүйізді, одан — Сарыабыз. Сарыабыздан бес таңбалы Қыпшақ (Бұлтың, Торы, Ұзын, Көлденең, Қарабалық) өсіп-өнген [7;30].

Енді бір шежіреде Қыпшақ Ақтамбердіқожадан — Ақтансопы (Ақтамсопы), одан — Құланқытай, одан — Сүлімалып. Сонымен, Сүлімалып — Қыпшақ тайпасынан тараған рулардың арғы атасы [8; 471].

Сүлімалыптан — Көбекалып (Ақкөбек батыр), одан — Мүйізді. Мүйізіден — Сарыабыз [9;128–129].

М.Тынышбайұлы Қыпшақты төрт бірлестіктен — Құланқыпшақ, Сарықыпшақ, Қытайқыпшақ және Қарақыпшақтан тұрады деп тарқатады.

Ескертетін жағдай, бес таңбалы қыпшақ руларын (Ұзын, Бұлтың, Көлденең, Қарабалық, Торы) Қарақыпшақ Қобыланды батырдан тарату қисынсыз дерек болып табылады. Себебі қыпшақтардың бұл рулары Қобыланды батыр өмір сүрген Алтын орда, Ноғайлы хандығы кезінен әлдеқайда ерте пайда болған [10].

Қыпшақтар Қостанай облысында, Торғай даласында, Ресеймен шекаралас (Омбы, Челябин, Қорған обл.) аймақтарда, Ертіс, Сырдария бойында қоныстанған.

Төменде біз Сарыабыздан тарайтын Құланқыпшақ, Сарықыпшақ, Қытайқыпшақ, Қарақыпшақ ұрпақтарының таралымын қарастырдық.

Құланқыпшақтар

Қыпшақ тайпасының үлкен бір руы. Т.Үсенбаевтың деректері бойынша, Құланқыпшақтан бес ата өрбиді: Пұсырманқұл, Құдайқұл, Қырымқожа, Бұғаз, Жәдік (Қарадөн) [9; 128,129].

Қазақ Совет энциклопедиясының 7-ші томында Құланқыпшақтан төрт ата таратылады. Олар: Пұсырманқұл, Қайдауыл, Қырымқожа, Бұғаз [11; 26].

Пұсырманқұл мен Қайдауылдың ұрпақтары 1917 жылға дейін Жетісу өңірін мекендеген. Қытай жерінде де кездеседі. Ал Қырымқожа мен Бұғаздан тараған нәсілдер Қарағанды, Ақмола, Ұлытау, Жезді, Есіл, Торғай, Ертіс өңірлерінде қоныстанған [11; 26].

Құланқыпшаққа жататын төрт атаның ішіндегі ең көп тарағаны — Бұғаздың ұрпақтары.

Орта жүздің атақты батырларының бірі — Қыпшақ тайпасының ішінде Құланқыпшақ руынан шыққан, Абылай ханның «кіші батыры» атанған Қошқарбай Сағалайұлы. Құланқыпшақтың үшінші баласы Қырымқожадан Алыпқара туады, одан — Өтеп, одан — Сағалай, одан Қошқарбай батыр өрбиді [12].

Қошқарбай батырдың атамекен қонысы Ақмола облысында (Есіл-Нұра бойы). Бірақ шөбі шүйгін, суы мол Ертіс өзенінің сол жағалауын (қазіргі Омбы қаласынан жоғары 100 км) қыстап та жүрген. «Ақтабан шұбырындыдан...» кейінгі азаттық шайқастары мен соғыстардың бәріне қатынасқан Қошекенді «Олжабай батыр» (Ж.Мұса), «Сабалақ-Абылай хан» (О.Нұралыұлы) дастандары атап өтеді. Бұған дәлел ретінде Олжабай Нұралыұлының «Сабалақ-Абылай хан» поэмасынан [13].

*Ат қаратіл болғанда жігіт сайлап,
Қару-жарақ Ұлытауда жұрт даярлап.
Балқашқа Үш жүз боп қосылмаққа,
Әр жүздің адамдары уағда байлап.*

*Орта жүзден Бөгенбай, Жәнібегі,
Қошқарбай, Жантай менен Қазыбегі,
Толыбай, Малайсары, Баян батыр,
Төлек, Тулақ, Қабанбай — Наймен тегі... —*

деген жолдарын келтіруге болады.

Қылыш жүзінде ойнаған, әскер басқару ісін жетік білетін Қошқарбай Сағалайұлы бүгінде аты аталып жүрген әйгілі батырлардың көпшілігімен үзеңгілес серік болып, бірге соғысқан.

Құланқыпшақтар басқаша Дала қыпшақтары (Дешті-Қыпшақ) деген атпен де белгілі.

Сарықыпшақтар мен Қытайқыпшақтар

Қыпшақ тайпасының бір тармағы — Сарықыпшақтардың тарихи дерегі толық жиналмаған [8; 44].

Қ.Қ.Томпиев «Еуразиялық түркі шежіре аңыздары (ой, пікір, көзқарас)» атты кітабында Сарықыпшақтан мынандай аталарды таратады: Ұста, Өтеген, Нартал, Жанталас, Танғыш, Жарған [14].

Ру тізбесінде Қарақыпшақтар ғана толық жіктеледі. Ал қалғандары аса анық көрсетілмейді. Мысалы, Қытайқыпшақ ұрпақтарының таралымы туралы дерек жоқ.

Сарықыпшақ пен Қытайқыпшақ туралы мәлімет жоқтың қасы болса да, Қыпшақты баяғы Орхон жазбаларында «сір» (бәлкім, сары), IX ғасырда қимақтар ығыстырған кезде *шары* (сары) деп те атағаны еске түсетіні бар. Бірсыпыра ғалымдар (Аристов, Грум-Гржимайло, Гумилев, т.б.) қыпшақтар әу баста сары басты, көк көзді болуы әбден мүмкін дегенді айтады. А.Харузин башқұрт қыпшақтарының жартысына жуығы сары, жирен түсті екенін жазса, К.Шаниязов өзбек қыпшақтарының арасында да сары түстілер мол ұшырасатынын тілге тиек етеді. Ал монғол жорығының екпінінен Мажарстанға (Венгрияға) ығысқан қыпшақтардың сары шашты, көк көзді болғаны (олар әлі де солай) талайдан айтылып келеді. Қазақстанда жүргізілген антропологиялық зерттеулерде орта ғасырларда қыпшақтар мекендеген жерлерде монғолдық және еуропалық нәсілдер араласа қоныстанғаны туралы дәлел ортаға тартылады. Сондай-ақ зерттеушілер арасында «куман» (кубан) сөзін қазақ тіліндегі түске, сынға байланысты айтылатын «құба» анықтауышынан, «половцы» — «половый» (ақшыл сарғыш) сөзінен шықты дейтін тұжырымдар да бар. Демек, қыпшақтарды маңайдағы басқа халықтардың сары жұрт ретінде танығаны, соған байланысты оның «сары» деген анықтауышпен аталуы әбден мүмкін.

Осы тектес дәйектерді қозғай келгенде де Сарықыпшақ жіктелісі бізге де сол дәуірлерден жеткен бір белгі секілді көрінер еді. Сондай-ақ шежірелерде бар Қытайқыпшақ атауы да сонау замандарда Қытаймен қоңсылас отырған қыпшақтарға берілген атау болуы ғажап емес [15; 41].

Қытайқыпшақ деп аталатын қидандар X–XII ғасырларда Қытайды билеген деген деректер кездеседі.

Қарақыпшақтар

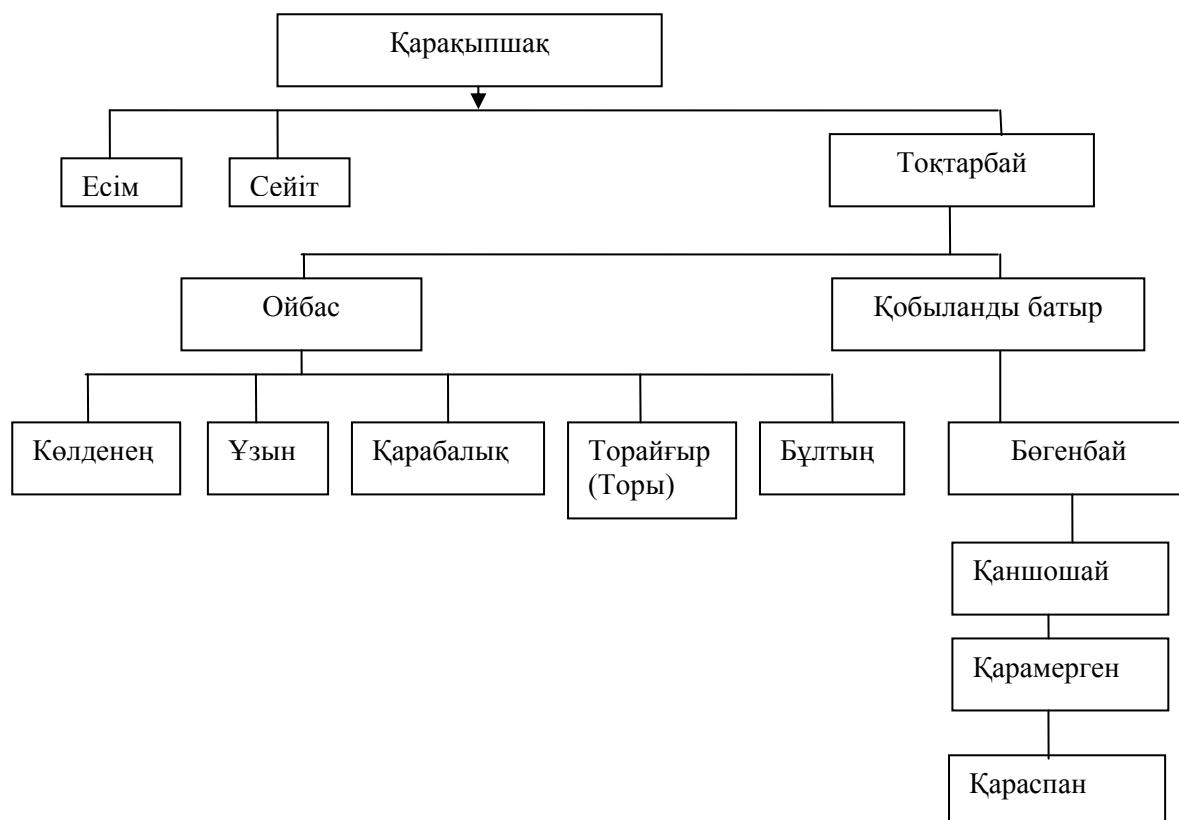
Ең көп өсіп-өнген Қарақыпшақтар төмендегідей таратылады [9; 128] және [7; 82].

Қазақ құрамына енген қыпшақтар шежіре бойынша негізінен Қарақыпшақтың ірі-ірі бес атасынан (Көлденең, Ұзын, Қарабалық, Торы, Бұлтың) бөлінеді. Себебі қазақ жерін мекендейтін қыпшақтар негізінен Қарақыпшақтан тарқатылады [15; 41].

Ұраны «Ойбас», таңбасы қос әліп Қарақыпшақтың бес баласының (Көлденең, Ұзын, Қарабалық, Торы, Бұлтың) анасы Алтыншаш деген кісі екен. Бұл кісінің көріпкелдік қасиеті болған. Әр баласы туған сайын әрқайсысына сын айтып отырған:

*Бұлтың бітті бойыма –
билік кірді ойыма,
Торы бітті бойыма –
зорлық кірді ойыма,
Ұзын бітті бойыма –
ерлік кірді ойыма,
Көлденең бітті бойыма –
сауда кірді ойыма,
Қарабалық бітті бойыма –
байлық кірді ойыма, –*

деген екен [16].

Шежірелерде Ұзын, Торы, Қарабалық, Бұлтың, Көлденең руларын топтастыруда бірізділік жоқ [17; 118].

1. Қарақыпшақ рулар бірлестігіне кіретін ру, бес таңбалы қыпшақтың бірі — Көлденең.

Шежіре деректері бойынша, Көлденеңнен — Алатай (Алтай), Қыжық, Былғашы, Шандаяқ, Көккөз (Кеккөз), Тасқор, Арық, Науша (Сасық), Мимық (Мамық) [18; 41]. Көлденеңнің ұрпақтары кезінде Қазақстанның Ресеймен шекаралас (Омбы, Челябині, Қорған обл.) солтүстік аудандарын мекендеген. Олар отырықшылыққа ерте ауысқан. Өзен бойын қоныстанғандары аздап егін егіп, балық аулаған; орыс көпестеріне жалданып кіре тартқан. Қырдағысы мал өсірген. Ұраны — Ойбас, таңбасы — қос әліп таңба [19].

Сонымен, Көлденең ұрпақтарының ұраны мен таңбасы бүкіл Қыпшақтың ұраны және таңбасымен бірдей.

2. Бес таңбалы Қарақыпшақтың бірі — Ұзын (Ұзын Қыпшақ).

Ұзындар туралы алғашқы деректер Константин Багрянородныйдың «Мемлекет басқару хақында» деген тарихи еңбегінде кездеседі (X ғасырдың ортасы). Қазақтың шежіре дерегі бойынша, Ұзын — Алтыбас, Алтыс болып екі тармаққа бөлінеді.

Алтыбастан — Құлеке, Құлшын ұрпақтары өрбиді. К.Жалмұханбетовтың деректері бойынша, Алтыбастан — Тіней, Қармыс аталары тарайды [18; 41].

Алтыстан алты бала: Келімбет, Сағай (Сығай), Құлдербіс, Бөкей, Өзден, Самар [18; 41].

Бөкейден туған үш баланың бірі — Кедел. Одан үш бектің — Қалдыбек, Келдібек, Әлібектің ұрпақтары тарайды. Торғай қазақтарының патша үкіметіне қарсы 1916 жылғы халық көтерілісінің басшысы, азамат соғысының батыры Аманкелді Имановтың арғы аталары осы Кеделдің Әлібегінен туады. Кезінде Кедел ұрпақтары Торғай, Жыланшық өзендерінің бойын, бұрынғы Қайдауыл болысының жерін мекендеген [20].

Аманкелдінің атасы Иман атақты қолбасшы ретінде танылған кезде хан Кене: «Иман келді, аман келді», — деп қуаныш сезіммен қарсы алады екен. Баласы Үдербай әкеге жете тұмаған, момын адам болыпты. Ал Иман немересі Аманкелді қан шеңгелдеп, көзін ашып туды деген аңыз бар. Иманның бәйбішесі Қалампыр немересін ата дәстүрін ұстаған ұл болатынын бірден таныпты. Немересіне

атасының сауытын кигізіп, қылышын ұстатып, басын байлаған шөпті шаптырып, шауып келе жатып, күмісті жерден қакқызып, терең су түбіне тастаған патша бейнесі бар сомдықты алғызады екен [21].

Н.А.Аристов, 1887 жылғы деректер бойынша, Ұзындардың екі мыңға тарта жанұя болғанын жазады. Ал Ыбырай Алтынсариннің 1869 жылғы деректеріне қарағанда, Торғай уезінің тек Қарақоға, Сарықопа, Қараторғай болыстарында ғана шамамен 1600 түтін болған [17; 341].

Ұзындардың таңбасы жалпы Қыпшақ таңбасымен бірдей, ұраны — «Ойбас».

Ұзын Қыпшақтың Кедел атасынан тарихқа белгілі қолбасы, қазақ халқының азаттығы үшін күрескен даңқты батыр Тілеулі Әбдірахманұлы екені белгілі. 1720 жылдары жоңғарлар басқыншылығы бұрынғысынан күшейіп, қазақ елі мен жеріне қатер саны көбейе түседі. Сондай заманда Тілеулі батыр Аңырақай, Қалмаққырған, Қарақұмақ шайқастарына қатынасып, шеберлік әрі батырлық істерімен жеңіске жеткен, елін, жерін жаудан қорғап қалған. Тілеулі батырдың қалмақ басқыншыларын Торғай даласына жібермей, оларға қарсы жасаған шайқастары қазақ еліне біртұтастықты, халық мекендеген жердің отаршылдықтан аман болуына мүмкіндік берді.

Торғайдың кең даласын, бай өлкесін, оның қойнауындағы кенін, байлығын басқалардан қорғаған, сол мұраларды келешек ұрпаққа аман-есен жеткіземін деп жанын да, қанын да қиған Тілеулі батыр Ор өзенінің бойында қайтыс болыпты [22].

3. Қарақыпшақ тармағынан тарайтын ру, бес таңбалы қыпшақтың бірі — Қарабалық.

Жазушы Ақылбек Шаяхметтің деректеріне үңілсек, Қарабалықтан — Жаңатай (Жантай), Танабұқа, Шуманак (Шоманак), Қарсақ, Жолыншы. Танабұқадан — Абашоқы, Қожалық (Қошалақ), Қарашұнақ. Қожалықтан (Қошалақтан) — Тақсопы (Тоқсопы), Әлім. Тақсопыдан (Тоқсопыдан) — Жолжақсы. Жолжақсыдан Жантілес туады. Одан — Ораз, Қонай.

Жантілес найза мен қылыш соғатын әйгілі ұста болған. Ұста аталатын ру осы Жантілестен тарайды. Күні бүгінге дейін атадан балаға мирас болып келе жатқан оның төсі мен балғасын Қарабалық өңірін мекен қылған Құмаш деген үрім-бұтағы үйінде көздің қарашығындай сақтап отыр. Аталған рудың Жантілес аты айтылмай, ұста атанып кеткен [23].

Қарабалықтан тарайтын Жолыншыдан — Сопы, одан Қарта туады. Қартадан — Қошқар, Жиуар, Мамажар, Мәметек, Әлеке, Әлігеш. Қошқардан — Тәуке, одан — Сыма. Сымадан — Тоқмәмбет, Ақжігіт. Абылай ханнан бата алған, Ақжолтай батыр атанған Түгел батыр осы Ақжігіттің баласы. Түгелден — Ипан, Ипаннан Жабағы батыр туған. Яғни, батырдың немересі де атаға тартып батыр болған.

Ақжігіт — көркем сөздің зергері Бейімбет Майлиннің де түп атасы. Таратып айтатын болсақ, Ақжігіттен — Өтеген, Қожық, Түгел, Атан, Жобал. Атаннан — Тәукебай. Тәукебайдан — Майлы, Майлыдан — Жармағамбет, Жармағамбеттен — Бейімбет. Сөйтіп, батыр туғызған ел ақын да туғызған [23;39].

4. Торы (Торайғыр) — қазақ ішіндегі «бес таңбалы Қыпшақ» аталатын ру-тайпалық одақтың бір бөлігінің аты.

Торы бір нұсқада Қарақыпшақтан таратылатын болса, енді біреуінде Қарамергеннен (Қарадөңнен) өрбітіледі. Бұл жағдай Торының түп төркіні тереңіректе, әріректе жатқанын аңғартады. X ғасырда өмір сүрген Византия императоры Канстантин Багрянородный еңбегінде Венгр, Печенег және Уз тайпалары туралы айтылады. Уз тайпасы орыс жылнамаларында және соларға сүйеніп жазылған П.В.Голубовский, Н.А.Аристов, С.А.Плетнева, Н.А.Баскаков, А.М.Хазанов зерттеулерінде көбінесе Торки делінеді. Н.А.Аристов осы жұртты XII ғасырда тарих бетінен өшіп кетті деп санайды. Дегенмен тіл және тарих деректеріне үңілсек, X–XI ғасырдағы Торық тайпасы мен қазіргі Қыпшақтың Торы руы бір ел екеніне, тек этноним тұлғасының аздап қана өзгергеніне көз жеткізуге болады. Бұл өзгеріс — оғыз, қыпшақ тілдеріне тән құбылыс.

А.М.Хазанов Торықтардың бір бөлігі XI ғасырда Қыпшақтарға бағынғанын және бара-бара оларға сіңісіп кеткенін жазады. IX–XI ғасырларда Оғыз бірлестігіне кірген Торықтар көне заманда Қай тайпасымен де одақ болған түрі бар. Мұны қазіргі Торғай өзенінің атынан да көруге болады. Торық + Қай → Торыққай → Торықай → Торығай → Торғай [17; 118].

Т.Үсенбаевтың деректері бойынша, Торыдан — Әлпейіс, Құлпейіс. Әлпейістен — Қитаба, Түйішке. Қитабадан — Еділ, Шоғыл, Бессары, Қара, Қайыпберді, Қосай, Сарытұмақ, Ақпан, Сарыкөт. Түйішкеден — Ыстыбай, Жетім, Дәулетбике, Мырзабек, Көрпе, Қойбақ, Баянтаңат, Назарымбет, Женет. Құлпейістен — Көкмұрын, Шашты. Көкмұрыннан — Қарамойын, Лақа. Шаштыдан — Шағыр, Шегір, Малай, Байсары, Құтым, Бошай, Айдарқозы [9;129].

Кезінде:

*Бұғылы мен Тағылы бүркіт салған
Ұйпалақтап қып-қызыл түлкіні алған.
Ақтау, Ортау, Сарысу, Көктің көлі
Көзімнен бір-бір ұшты-ау дүние жалған.
Баласы Құтпанбайдың Иманжүсіп
Естекке мен не қылдым соңға түсіп.
Құдайым Райымханды берсе қолға
Алар ем ойланбастан басын кесіп.*

*Көлденең күн батыстан аққан Нұра,
Көп еді оған құйған өзен, жыра.
Көдең мен Сарыарқаның бетегесі
Бірің нәр, бірің қорек, бірің шипа, —*

деп ән шырқаған [24] атақты ақын Иманжүсіп Құтпанұлының руы Торы (оның ішінде Шашты бұтағына жататын Құтымнан).

Есте қаларлық оқиға, үш ата ұрпақ (Тұрғанбай, Құтпан (Баймырза), Иманжүсіп) қазақ халқының тәуелсіздігі мен бостандығы үшін бастарын өлімге тігіп күрескен тарихи тұлғалар. Мұндай құбылыс тарихта көп кездесе бермейтіні ақиқат.

Тұрғанбай датқа (Иманжүсіптің атасы) Қоқан хандығымен күресіп мерт болса, Құтпан (Баймырза) Кенесары жасағында (1837–1847 жж.) соғысып, көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін, Кереку маңында өмірінің соңына дейін қуғында болып өмір сүрген. Ал Иманжүсіп патша үкіметіне, қызыл белсенділерге қарсы күресіп, соның жолында қаза тапқан [25].

Ертеде Торы жұрты Торғай, Қабырға, Жыланшық, Сырдария өзендерінің бойын мекендеген. «Әліп таңба Қыпшақтың атағы озған Алаштан» («Қобыланды батыр» жырынан) және «Ойбайласам — Құдай жоқ, Ойбастасам — Қыпшақ жоқ» деген нақылдардан бұлардың таңбасы — «Әліп», ұраны «Ойбас» екені байқалады.

5. М.Тынышбайұлы кестесінде Бұлтың — Орыс (Өріс), Бегіс болып екіге бөлінеді. Орыстан (Өрістен) — Төбет, Құлатай, Сандық, Мадияр. Бегістен — Жолаба (Жоламан), одан — Есенкелді, Әбілқасым аталары өрбиді [7; 31].

Қарақыпшақ рулары бірсыпыра түрік халықтарының (қарақалпақ, қырғыз, өзбек түрік, азербайжан, татар, башқұрт, түрік, ноғай, қарашай, қарайым, балқар, т.б.) өз алдына ұлт болып қалыптасу тарихында елеулі рөл атқарған.

Қарақыпшақ Қобыланды батыр тарихи қайраткер ретінде

Қарақыпшақ тайпасының бір руы — Күрлеуіт Қыпшақ. Ол бес атаға бөлінеді: Құдайберді, Құдайқұл, Жәдік, Сарыкерей, Қаракерей. Ертеде Күрлеуіт қыпшақтар бес болыс ел болып, Ертіс өзенінің сол жағалауынан Омбы қаласына дейінгі аймақты мекендеген. Атақты Қобыланды батыр Күрлеуіт қыпшақтың Жәдік атасынан шыққан [19; 174].

Қарақыпшақ Қобыланды көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр ханның бас батыры болған. Қазақ шежіресінде Қобыландыны Қарақыпшақтан тарайтын Тоқтарбайдан таратады.

Қобыланды батыр ру аралық соғыстардың бірінде Арғын тайпасының билеушісі Қотан бидің (Қодан тайшының) ұлы Дайырқожа батырды (Ақжол) өлтірген. Дайырқожа Әбілқайырдың әділ қазысы болған. Қазақ ауыз әдебиетінде осы оқиға жөнінде Қотан бидің «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген жоқтауы сақталып қалған.

Қазақ халқы арасында Қобыландының қызылбастар мен қалмақтарға қарсы соғыстарын баяндайтын «Қобыланды батыр» эпосы [26] кең тараған.

Қазақ халқының қаһармандық жырының 29 нұсқасы белгілі. Оның жиырма алтысында Қобыланды батырдың ерлік істері жырланса, үшеуі ұрпақтарының іс-әрекеттеріне баяндауға арналған. Марабай, Мергенбай, Біржан, Айса, Нұрпейіс, Шапай, Мұрын, Досжан, Құлзақ, Көшелек, Нұртуған секілді жырау-жыршылар «Қобыланды батыр» жырын түрлі көркемдік деңгейде жырлағанымен, олардың бір-бірімен ұқсас, бәрінде дерлік «Қарақыпшақ Қобыланды деген тіркес сақталған.

«Қобыланды батыр» жырының қағазға түсуі ХІХ ғасырдан басталады. Марабай нұсқасын алғаш жазып алған Ы.Алтынсарин оның «Тайбурылдың шабысы» деген тармағын «Қырғыз хрестоматиясына» (1879) енгізді. Жыр мәтіндерін әр жылдары В.Радлов, Г.Потанин, Ә.Диваев, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, т.б. жариялады [27].

Қарақыпшақ Қобланды мен оның қарындасы Қарлығаштың зираты — Ақтөбе облысы, Қобда ауданы Жиренқопа-Ешкіқырған тау деп аталатын жерде.

*Мұстафа Шоқай — Алаш қозғалысының қайраткері, Түркістан өлкесі
халықтарының азаттық күресі жетекшілерінің бірі*

Қазақ зиялылары сонау ерте заманнан атадан балаға мұраға қалған өз жерінде отырып, тұрмыс тауқыметін тартқан халқының мұң-мұқтажын қорғауды мақсат тұтты. «Алаш» партиясын ұйымдастырып, «Алашорда» үкіметін құру, ұлттық «Алаш автономиясын» жариялау үшін қажырлы еңбек сіңірді. Міне, тарихи заманда саяси күрестің қатерлі жолын тандаған қазақтың біртуар азаматтарының алғы шебінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Ақпаев, Ә.Ермеков, Х.Досмұхамедов, М.Шоқай сынды зиялылар тұрды [28].

Тек қазақ тарихында ғана емес, бүкіл түрік әлемінде ерекше орын алатын, дара да ерекше тұратын тұлға — Мұстафа Шоқай (1890–1941). Оның тегі — Орта жүздің Қыпшақ әулетінен: Қыпшақ — Қарақыпшақ — Торы. Торыдан төрт ұл тарайды: Көкмұрын, Шашты, Қитаби, Түйішке. Мұстафаның жетінші атасы Шаштыдан жеті бала туған: Шағыр, Шегір, Бошай, Малай, Құтым, Байсарлы, Айдарғазы [29].

Бошайдан — Арыс, Шыбық. Арыстан — Қолдау, одан — Жанай. Жанайдан — Темір, одан — Қуат (Қуатбай). Қуаттан (Қуатбайдан) — Торғай. Ақсақалдардың айтуына қарағанда, Торғай жүз шамалы үйге билік құрып, датқа (*датқа* деген — Қоқан хандығындағы полковник, генерал дәрежесіндегі әскери атақ) болған.

Торғай датқа кейінгі ұрпағына өз халқының мол мұрасын қалдырды десе болғандай. Торғай би ру, аталықтардың ұрандары мен таңбалары, оlja, ноқта ағасы, той басталуы, сыйлы қонақтарға берілетін сый-сыбаға, шариғат, әдет, жеті атадан кейін үйлену шарты, балалардың өгей шешесіне үйленбеуі, оқытушысына үйленбеуі, еншілес бала, достар сыйластығы, дос-тамырлық қасиеттері, балаларына енші берудің жолдары, қалыңмал төлеудің нормалары, жын-шайтан хақында, жылу жинау жайлы, енші басы, қалыңдық айттырып, қыз ұзату сияқты қағидаларын айқын айтқан. Торғайдан — Шоқай, Қалымбет, Әліш, Оспан өсіп-өнген. Мұстафа — Шоқай бидің ортаншы баласы [30].

Мұстафа сауатын ауылда ашады да, Сұлутөбе станциясындағы орыс мектебінде оқиды. Ол орта дәрежелі білімді таза орыс тілінде Ташкент қаласындағы гимназияда, 1-ші дәрежелі марапатты дипломмен тәмамдап, Петербор университетінің заң факультетіне түсіп, оны 1917 жылы бітіреді.

1917 жылы Түркістанның саяси орталығына Ташкентке келіп, Түркістан мұсылмандарының ұлттық орталығына басшылық етіп, қазақ тілінде шығатын «Бірлік туы» газетін ұйымдастырып, түркі және мұсылман халықтарының тұтастығы жолындағы күресті басқарды. Қоқан қаласында өз жұмысын бастаған 4-ші Түркістан мұсылмандарының құрылтайы Қоқан автономиясын жариялап, оның уақытша үкіметін сайлайды. Мұстафа алғашында сол Үкіметтің Сыртқы істер министрі, одан соң Бас министрі міндетін атқарады. Аз уақыт ішінде 12 министрлік құрылады. Екі ай ішінде 2 мың адамнан тұратын армия жасақталып, оған әскери киім де тігіледі. Судьялар тағайындалады. Франциядан, Стамбұлдан ақша түсе бастайды. 1918 жылы қаңтар айында Кеңес өкіметі әскерлері Қоқанға басып кіріп, Түркістан автономиясын күшпен таратады. Содан ол Алаш Орда үкіметінің құрамына кіреді. Азамат соғысы жылдарында кеңестік билікке қарсы күрескен Мұстафа 1919 жылы Маңғыстау арқылы Тбилисиге өтіп, «Вольный горец», «Борьба» деген газеттерде істеп, «На рубеже» деген журналдың редакторы болады. Онда ол Кавказ халықтарының демократиялық қозғалысына белсене атсалысты. 1920 жылы Қызыл Армия Грузияға кіргенде Мұстафа Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болады, одан әрі Берлин асып, кейін Парижге келіп орнығады [31].

Шетелдік эмиграция жылдарында көптеген қиыншылықтарды жеңе отырып, ол кең ауқымды саяси күрес жүргізді. А.Ф.Керенскийдің «Дни» және П.Н.Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде қызмет етті. 1927 жылдан Зәки Уәлиди Тоғанның редакторлығымен Парижде шығып тұрған «Иени Түркістан» журналы жұмысына атсалысты. «Туркестан милли бирлиги» ұйымына жетекшілік етті. Эмиграцияда жүрген түркі-мұсылман халықтарының Ә.Топчибашев және Г.Исхаки секілді өкілдерімен жиі араласып, пікірлес болды. Оларды Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарын азаттыққа жеткізуде күш біріктіре әрекет етуге үндеді. 1929 жылдан «Яш Туркестан» журналын

шығаруды қолға алды. Ол «Яш Туркестанда» Түркістан халқының мәдениеті, кеңестік биліктің бұл өлкедегі саясаты және Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы халықаралық қатынастар, тағы басқа тақырыптағы қоғамдық-саяси мәні өткір зерттеу мақалаларын жариялады [32].

Мұстафаның зайыбы Мария Шоқай «Менің Мұстафам» атты естелігінде оның өзінің қажырлы еңбегімен жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерілген қайраткер екенін былай суреттейді: «...Өмірінің соңғы сәттерінде, 40-шы жылдары, соғыс кезінде ол үнемі Түркістанның большевиктерден құтылуын армандайтын. «Алла елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек саяси үгіт ісімен айналысар едім. Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы және басқа өлке халықтары туралы кітаптар жазумен шұғылдана едім. Адамдар бір-бірімен араласуы керек. Халықтар өзара білім алмасып, бірін-бірі терең танып және түсініп, жарасымды қатынас дәрежесіне көтерілсе, сонда ғана халықтар федерациясын құруға жол ашылмақ. Мұндай мақсатқа жету үшін мемлекеттік масштабтағы қызмет қажет болады. Соғыстан бас тарту керек, соғысты болдырмау керек. Жер бетінде барлық адамға орын жетеді»,— деп қиялдайтын.

Саяси интрига мен адамдардың жағымпаздығына жиіркеніш сезіммен қарайтын. Ешбір ұлтқа дұшпандығы болмайтын. Мақалаларының бірінде «рязань мұжықтары» деген ұғымды қолданып, орыс ұлтына антипатиялық көзқарасын білдіргенін айтқанымда, ол маған: «Мен халыққа қарсы емес, халықты басқарып отырған басшыларға қарсы сөзбен күресудемін. Бұның екі арасын ажырата білу керек, кейде саяси демагогия да қажет. Егер мен күннен күнге сепаратист болып бара жатсам, оған да кінәлі орыстардың өздері. Түркістан тек қана қағаз жүзінде Федеративті республика. Қоғамдық ойда, не экономикада жаңалық бола қалса, Москва тарапынан тез арада қарсылыққа ұшырайды. Менің саясатым, бұрын да айтқанымдай, алыс болашаққа бағытталған. Мен бүгінгі күннің ғана жетістігінің соңына түспеймін. Өзіміздің әлсіз екенімізді де білемін. Менің қаруым сөз ғана. Географиялық жағдайымыз да көршілерімізбен бейбіт қатынастар жасауға мәжбүр етіп отыр»,— деген болатын [33].

Бар ғымырын болашаққа арнаған Мұстафа Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда Германияның Берлин қаласындағы «Виктория» ауруханасында дүниеден өтті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сарай Ә. Қыпшақтар // Алтын тамыр. — 2010. — № 2. — 117–138-б.
- 2 Әбілғазы. Түрік шежіресі. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 19-б.
- 3 Ахинжанов С.М. Қыпшаки в истории Средневекового Казахстана. — Алматы: Ғылым, 1995. — С. 87.
- 4 Қасымбекова М. Қыпшақ хандығының этносаяси құрылымы // Қазақ тарихы. — 2006. — № 6. — 10–12-б.
- 5 Өміртаев А. Қыпшақ мемлекеті // Қазақ тарихы. — 2012. — № 4. — 55, 56-б.
- 6 Көмеков Б. Қыпшақтар // Жалын. — 2004. — № 10. — 35–45-б.
- 7 Қазақ руларының шежіресі: Үш тараудан құрылған жин. — Целиноград: «Қаламгер» шығармашылық алқасы, 1991. — 92 б.
- 8 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 10-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1977. — 648 б.
- 9 Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі. — 2-т. Орта Жүз — Жан Арыс. — Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. — 376 б.
- 10 Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянаула өңірі. — 1-кіт. — Павлодар: Дауа; Қазақстан, 1995. — 325-б.
- 11 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 7-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1975. — 648 б.
- 12 Жүніс Қ.Қ. Қошқарбай батыр // Орталық Қазақстан. — 1999. — 24 наур. — 6-б.
- 13 Нұралыұлы О. Шығармалары. — Алматы: Шартарап, 1995. — 198-б.
- 14 Томпиев Қ.Қ. Еуразиялық түркі шежіре аңыздары (ой, пікір, көзқарас). — Алматы: «Полиграфсервис» ЖШС, 2012. — 128-б.
- 15 Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. — Алматы: «Ана тілі» апталығы; Атамұра, 1994. — 160 б.
- 16 Шаяхмет А. Қалың Қыпшақ елінде, Қарабалық жерінде // Азия — Транзит. — 2003. — № 12(45). — 10–12-б.
- 17 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 11-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1977. — 632 б.
- 18 Жалмұханбетов К. Ғасырлар белесі. — Астана: «Ақарман — медиа» ЖШС, 2010. — 278 б.
- 19 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 6-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1975. — 24-б.
- 20 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 5-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1973. — 342-б.
- 21 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 184-б.
- 22 Досжанов Х. Тілеулі батыр // Қазақ. — 2012. — № 12, 13 (578, 579). — 23–30 наур.— 8-б.
- 23 Шаяхмет А. Қалың Қыпшақ елінде, Қарабалық жерінде // Азия — Транзит. — 2004. — № 2(47). — 39–41-б.

- 24 Ақышев З. Иманжүсіп. — Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2003. — 366-б.
- 25 Ысмайылулы М. Иманжүсіп // Қазақ. — 2012. — № 36(602). — 7 қырк.— 8-б.
- 26 Қобыланды батыр / Ақсауыт. Батырлар жыры: Екі т. — 10-т. — Алматы: Жазушы, 1977. — 13–16-б.
- 27 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. — 5-т. / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: «Қазақ энцикл.» Бас ред., 2003. — 645-б.
- 28 Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатершинов Б.М. Саяси ой тарихы. — Алматы: Үш қиял, 2003. — 217-б.
- 29 Сатаев А. Дозақты жеңген қазақ // Қазақ әдебиеті. — 2007. — № 21 (3025). — 25 мамыр. — 14-б.
- 30 Каренов Р.С. Мұстафа Шоқай Қазақстан тәуелсіздігінің символдық тұлғасы ретінде // Қарағанды ун-нің хабаршысы. Тарих, философия сер. — 2012. — № 1(65). — 45–54-б.
- 31 Қуандық Е.С. Қазақстан тарихы. (Кеңес дәуірі және тәуелсіз Қазақстан): Оқулық. — Алматы: «Дәуір» ЖШС РПБК. — 2012. — 22,23-б.
- 32 Қазақстан тарихы: Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2006. — 587-б.
- 33 Шоқай Мария. Менің Мұстафам / М.Шоқай. Таңдамалы. — 2-т. — Алматы: Қайнар, 1999. — 406, 407-б.

Р.С.Каренов

Основные этапы этнической истории кипчаков

В статье описаны основные этапы этнической истории кипчаков, в частности, происхождение и внутриэтнический состав. Автором отмечено, что кипчаки сыграли важную роль в отюречивании вторгшихся в Среднюю Азию монгольских полчищ. Сделан вывод о том, что история кипчаков — одна из сложных тем и многие подходы к ней еще не разработаны должным образом.

R.S.Karenov

The main stages of the ethnic history of the Kipchak

In article the main stages of ethnic history kipchakov, in particular an origin and intra ethnic structure are traced. It is emphasized that кипчаки played an important role otyurechivaniya of the Mongolian hordes which have intruded in Central Asia. It is noted that they began emergence of many Turkic people. It is specified that these people, thanks to the special historical activity, left a trace in ethnogenesis and culture of all people, vzaimodeystvovshy among themselves in the center of Eurasia. The conclusion is drawn that history кипчаков — one of difficult subjects and many approaches to it aren't developed still properly.

References

- 1 A.Kipchaka's shed Three-copecks piece, 2010, 2, p. 117–138.
- 2 Abilgaza. *Family tree of Turkic peoples*, Almaty: Ana tili, 1991, p. 19.
- 3 Akinzhanov S.M. *Kypchaki in the history of medieval Kazakhstan*, Almaty: Gylym, 1995, p. 87.
- 4 Kasymbekova M. *History of Kazakhs*, 2006, 6, p. 10–12.
- 5 Omirtayev A. *History of Kazakhs*, 2012, 4, p. 55–56.
- 6 Komekov B. *Zhalyn*, 2004, 10, p. 35–45.
- 7 *Family tree of the Kazakh childbirth: the collection consisting of three sections*, Tselinograd: Publ. Group «Kalamger», 1991, p. 92.
- 8 *Kazakh Soviet encyclopedia*, Vol. 10 / Editor-in-chief M.K.Karatayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh Soviet encyclopedia», 1977, 648 p.
- 9 Usenbayev T. *Family tree of Kazakhs*, Vol. 2. Average Zhuz — Jean Arys, Almaty: Poligrafkombinat LLP, 2007, 376 p.
- 10 Tileke Zh. *Shezhira: Ertis-Bayanaulsky region: Book 1*, Pavlodar: Daua; Kazakhstan, 1995, 325-p.
- 11 *Kazakh Soviet encyclopedia*, Vol. 7 / Editor-in-chief M.K.Karatayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh Soviet encyclopedia», 1975, 648 p.
- 12 Zhunus K.K. *Ortalyk Kazakhstan*, 1999, March, 24, p. 6.
- 13 Nuralyula O. *Works*, Almaty: Shartarap, 1995, p. 198.
- 14 Tompiyev K.K. *Legends of a family tree of the Euroasian Turkic peoples (conclusion, opinion, point of view)*, Almaty: Poligrafservice LLP, 2012, p. 128.
- 15 Beysenbayula Zh. *Family tree of Kazakhs*, Almaty: the Ana Tili weekly, Atamura, 1994, 160 p.
- 16 Shayakhmet A. *Asia — Transit*, 2003, 12(45), p. 10–12.
- 17 *Kazakh Soviet encyclopedia*. Vol. 11 / Editor-in-chief M.K.Karatayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh Soviet encyclopedia», 1977, 632 p.

- 18 Zhalmukhanbetov K. *Reflections of centuries*, Astana: «Akarman-media» LLP, 2010, 278 p.
- 19 *Kazakh Soviet encyclopedia*. Vol. 6 / Editor-in-chief M.K.Karatayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh Soviet encyclopedia», 1975, p. 24.
- 20 *Kazakh Soviet encyclopedia*. Vol. 5 / Editor-in-chief M.K.Karatayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh Soviet encyclopedia», 1973, p. 342.
- 21 Kozybayev M. *Having bound a banner I won the enemy*, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 184.
- 22 Doszhanov Kh. *Kazakh*, 2012, 12–13 (578–579), March, 23–30, p. 8.
- 23 Shayakhmet A. *Asia-Transit*, 2004, 2(47), p. 39–41.
- 24 Akyshev Z. *Imanzhusup*, Almaty: «Zhibek Zholy» Publ. House, 2003, p. 366.
- 25 Ismailula M. *Kazakh*, 2012, 36(602), September, 7, p. 8.
- 26 *Koblанда the batyr / Chained in armor. The song about batyrs*. Vol. 2, Book 1, Almaty: Zhazushy, 1977, p. 13–16.
- 27 *Kazakhstan. National encyclopedia*, Vol. 5 / Editor-in-chief B.Ayagan, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2003, p. 645.
- 28 Abdygaliyev B.B., Zhamalov K.Zh., Satershinov B.M. *History of political thought*, Almaty: Three dreams, 2003, p. 217.
- 29 Satayev A. *The Kazakh adebieti*, 2007, 21(3025), May, 25, p. 14.
- 30 Karenov R.S. *The Messenger of Karagandinsky university. History series, Philosophy*, 2012, 1(65), p. 45–54.
- 31 Kuandyk E.S. *Textbook*, Almaty: RPBK «Dauir» LLP, 2012, p. 22, 23.
- 32 *History of Kazakhstan: Encyclopedic directory*, Almaty: «Arouna Ltd» LLP. 2006, p. 587.
- 33 Chokay Maria. *Chokay of M.Favourites*, Vol. 2, Almaty: Kaynar, 1999, p. 406,407.

Б.Е.Қолумбаев, М.М.Шуматова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: eldar83.83@mail.ru)

Ұлттық бірегейлік тәуелсіздіктің сыртқы көрінісі ретінде

Мақалада жаһандану үрдісін талдауда жаңа әдістемелік ұстанымды алға тартып, жаһанданудың талаптары мен қауіп-қатерлерін инновациялық дамудың құралдарына және формаларына ауыстыра отырып, тәуелсіз мемлекеттердің жаһандану үрдісіне қарсы шығуын ғана емес, сонымен қатар оның күш-қуатын елдің дамуына бейімдеп, қолдануы ұсынылған.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, жаһандану, ұлттық менталитет, өзіндік сана, этнос, мәдениет, этностық бірегейлік, мәмлелік, ұлттық сана, тәуелсіздік, ұлт.

Жаһандану бүгінгі таңда жалпы дүниежүзілік процесс болып табылады. Жаһандану кезеңінде Қазақстан өзінің ұлттық және мемлекеттік бірегейлілігін (идентичності) сақтап қалу мәселесі туындайды. Осы арқылы мемлекетіміз әлемдік ұйымдарда өз орнын сақтап, нығайта алу мүмкіндігіне ие болады. Бұл дегеніміз жаһандану кезеңінің барлық жағдайларына көне бермеу керек, яғни Қазақстан тікелей өз даму стратегиясын жүргізуі қажет. Сонда ғана ұлттық және мемлекеттік бірегейлілігімізді сақтап қала аламыз.

Тәуелсіздіктің қалыптасуы, ұлттық мемлекеттіліктің дамуы қоғамдағы біріктіру факторы болып табылатын салауатты ұлттық бірегейлілікті қалыптастыруымен тығыз байланысты. Ол мемлекет территориясында тұратын барлық этностық топтар мүдделерінің теңқұқылығын қамтамасыз ететін мемлекеттік саясатқа едәуір ықпал ете алады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының ұлттық-мемлекеттік құрылысында екі бағыт айқын анықталды. Бірақ оларды зерттемес бұрын, біз «ұлт», «этнос» және тағы басқа ұғымдардың мәнін және мазмұнын ашып, анықтап алуымыз керек.

Этнос және ұлт — әр түрлі әлеуметтік құбылыстар. Ю.М.Бородай олардың айырмашылығын жақсы көрсете білді. Этностық қауымның спецификасы адамның антропогенетикалық ерекшелігіне негізделеді. Сондықтан да этникалық «табиғи» қауымның дамуы ешқандай мемлекет басқаруын қажет етпейді. Керісінше, ұлт мемлекет пен азаматтық қоғамның жемісі болып табылады. Егер этноста адамдардың арақатынасы әдет-ғұрып арқылы реттелсе, ұлттық қауымда бұл қатынастарды құқық реттейді. «Ұлттың ең негізгі қасиеті оның алғашқы табиғаты полиэтникалық немесе жоғарғы этникалық болып келуінде. Егер де тайпаны «праэтнос» деп санасақ, онда ұлт этностан кейінгі болып саналады» [1].

Ұлтты зерттейтін тұжырымдамаларға тоқталсақ, М.Вебердің пікірінше, қай жерде адамдар өздерінің бар екендігіне сенсе немесе қауымдастыққа жататындықтарын сезінсе және автономиялық мемлекетте өзін танытуға ұмтылса, ол жерде ұлт бар [2]. Ұлттың өмір сүруін нақты бір адамдар тобы басқа топтардың алдында өздерінің тұтастық сезімін білдіргендігімен көрінеді. М.Вебердің ойынша, бұл тұтастық сезімі толығымен субъективті емес, оның тамыры объективті факторларда жатыр, яғни, бір нәсілде, тілде, дінде, әдеттер мен саяси тәжірибелерде, бұлардың әрқайсысы ұлттық сезімді келтіреді. Веберлік тұжырымдамада қай жерде әр түрлі адамдарды байланыстыратын және оларды басқалардан айырып беретін бірнеше объективті факторлар болса; қай жерде осы фактор ортақ құндылықтар көзі ретінде саналып, сонымен бірге оларға қатысты тұтастық сезімін тудырса; қай жерде осы тұтастық автономды саяси институттарда өзінің көрінісін тапса, сол жерде ұлт қалыптасады. М.Вебердің пікірінше, адамдардың қауымдастығын, егер ол өзіндік автономды

мемлекетінде біріксе немесе бірігуге тілек білдірсе, ұлт деп санауға болады.

Біздің ойымызша, ұлтқа әмбебап сипаттама берген П.Сорокин болып саналады. Ол өзінің «Основные черты русской нации в двадцатом столетии» деген мақаласында көптеген ұлттық бірегейлік зерттеулеріне тән қателіктер туралы айтады [3]. Біріншіден, «ұлт, немесе ұлттық бірегейлік, нені білдіретіні туралы» анықталмаған немесе тым көмескі түрде анықтамалар берілген. Мысал ретінде шетелдік еңбектер ұлттық бірегейлік анықтамасына дәлел келтіреді: «Белгілі бір қоғамдағы адамдардың бүкіл өмір барысында жасаған байланыстары кезінде алғандары мен иеленгендері». Осы тәріздес сипаттамалар, Сорокин байқағандай, «кез келген әлеуметтік топқа келеді, мысалы, қоғамдық топқа, территориялық топқа, діни ұйымға немесе басқа да әлеуметтік жүйелерге». «Ұлт» және «ұлттық ерекшеліктер» әлеуметтік топтармен байланысты, бірақ таптардан, діни ұйымдардан, саяси партиялардан, тайпалардан және т.б. ерекшеленеді. Сорокин сонымен бірге белгілі бір топтарға жататын жеке адамдарды психологиялық немесе психоаналитикалық жағынан суреттеуге жүгінетіндерді де сынады.

Зерттеулердің екінші кемшілігі туралы ол былай дейді: «Олар қарапайым «автоматты түрде» жеке адамдардың жинағы мен күрделі түрде әлеуметтік және мәдени жүйелермен біріккен жинақтардың арасында терең айырмашылықты жоққа шығарады», қарапайым тілмен айтқанда, «ұлттармен емес, жеке адамдармен» санасады. Ойшылдың ойынша, жеке адамдардың бірегейлік сезімі ұлттың бірегейлік сезімімен бірдей болмайды. Ол жағдайды былай түсіндіреді, мысалы, судың құрамы сутегі мен оттегінің құрамынан өзгеше немесе автомобильдің бөлшектерінің құрамы жинаған машинаның құрамынан өзгеше.

Зерттеулердің үшінші кемшілігі туралы айтқанда, Сорокин жоғарыда айтылған тезисті әрі қарай толықтырады. Тесттер мен сұрақ-жауаптар арқылы толық бір ұлттың мінез-құлығын, бірегейлігін анықтау мүмкін емес деп санайды. Егер Сорокин бұрын әлеуметтік бүтіндікті «бөліктері бір бағытта іс-әрекет етісіп және бір мақсатты көздейтін тұтастық» деп санаса, кейіннен ол былай деп тұжырым жасайды: «Индивидтер жинағы тәртіптерінің көріністері арқылы қандай да болмасын күрделі топтың, соның ішінде ұлттың мінезін (бірегейлігін) нақ анықтау мүмкін емес».

П.Сорокиннің пікірінше, ұлттың өзіндік сипаты әлеуметтік, мәдени жүйе ретінде келесі факторлармен анықталады: 1) мағыналар, құндылықтар мен нормалар, оларды жүзеге асыру үшін жүйе жұмыс жасайды; 2) алдын ала жазылған және тыйым салынған реттегіштер, олар арқылы құндылықтар мен нормалар эмпирикалық әлемде объективті бола түседі; 3) жүйенің жұмыс жасауы үшін қажет материалды құралдар (мекемелер, қару-жарақтар, қорлар және т.б.). Кез келген жүйе, сонымен бірге ұлт та «оны құраушы элементтердің іс-әрекет фрагменттерін зерттеумен шектелмеу тиіс» [3].

П.Сорокин ұлтты ерекше әлеуметтік жүйе ретінде санап, оның маңызды белгілерін көрсетеді. «Ұлт дегеніміз — көпфункционалды, тұтас, жартылай жабық әлеуметтік-мәдени топ, және ол өзінің өмір сүріп жатқанын, бірлігін сезінеді. Бұл топ келесі индивидтерден тұрады. Олар: 1) бір мемлекеттің азаматтары; 2) тілдері ортақ немесе ұқсас және осы индивидтер және олардың алдында өмір сүргендердің ортақ тарихынан туындаған ортақ мәдени жинақ; 3) өздері және ата-бабасы тұрған ортақ территория. Сонымен бірге ұлт дегеніміз — мемлекеттен, этникалық (тілдік) және таза территориялық топтардан өзгеше әлеуметтік жүйе». Жалпы айтқанда, П. Сорокин «ұлт» ұғымын этноспен де, мемлекетпен де байланыстырмай және этностан да, мемлекеттен де өзгеше жүйе ретінде дәлелдейді.

Басқа жағынан алғанда, ұлттың пайда болуы мен өмір сүруінде маңызды рөлді әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесі де атқарған. Сондықтан біз тағы да бір тұжырымдаманы, яғни Ренанды, қарастырсақ. Хосе Ортега-и-Гассет атаған «Ренан формуласы»: «өткендегі ортақ абырой, қазіргі таңдағы ортақ ерік; жасаған ұлы ерлік істер туралы еске алу және болашаққа дайындық — міне ұлттың қалыптасуы үшін қажет жағдайлар... Артта — атақ-даңқ пен өкініш-мұң мұрасы, алдыда — іс-әрекеттің ортақ бағдарламасы... Ұлт өмірі — күнделікті плебисцит» [4].

Ұлттық бірегейлік мәнін көбіне ұлтты керемет әлеуметтік-этникалық қауымдастық және тарихтың толық субъектісі ретінде түсіндіруге байланысты.

Э.Смит ұлттың екі түрін көрсетеді — территориялық және этникалық [5].

Территориялық ұлт (азаматтық) мемлекетпен мөлшерлес немесе белгілі бір территориядағы елмен мөлшерлес ортақ құқықтармен байланысқан азаматтардың бірлестігі. Мұндай ұлттық бірлестік түрінің қалыптасуында белсенді агент ретінде мемлекет араласады, ол кейде тіпті этникалық топтардың барлығын біртұтас етіп біріктіреді. Бұл үрдіс ортақ мәдениетсіз, даму туралы ортақ

аныздар мен белгілерсіз мүмкін емес. Бұл жерде азаматтардың бірігуінің мәні болмайды, егер мемлекет өз институттары мен білім беру жүйесі арқылы азаматтық дінді енгізбесе. Екінші, этникалық үлгіге екпін ортақ тамыр, салт-дәстүр, тіл және ортақ тарихи тағдырға қойылады.

Ұлт жайлы түсінік әр түрлі мағынада түсіндіріледі. Өзімізге белгілі, ұлтты анықтауда екі кең таралған бағыт қалыптасқан. Біріншіден, англо-американдық дәстүр бойынша «мемлекет — ұлт» мағынасында түсіндіріледі. Екіншіден, экономикалық, саяси дамуы барысында ортақ тіл мен мәдениеттің негізінде қалыптасқан адамдардың қауымы («неміс мектебі», ұлттың марксистік түсінігі).

«Ұлт» ұғымына қатысты этникалық бағыт ХІХ ғасыр аяғында неміс мектебінде пайда болды. ТМД құрамына кіретін елдерде этникалық бағыт кеңестік топтастыру кезеңдеріне сүйенеді: «ру — тайпа — елдік — халық — ұлт». Осы топтастыру көпсатылы иерархияда социалистік ұлттар (орыстар, украиндар, қазақтар және т.б., «квазимемлекеттілігі» кеңестік республика арқылы жүзеге асырылған), халықтар (татарлар, башқұрттар, якуттар және т.б., квазимемлекеттік автономды республикалар арқылы жүзеге асырылды) және елдіктер (хантылар, мансилер, ненецтер және т.б., жер автономиялары облыс, аймақ, аудан арқылы жүзеге асырылған). Үшіншіден, өзіндік бірегейлілік ұстанымы жиі қолданылады. Бірегей этникалық өзіндік санасы арқылы адамдар өздерін белгілі бір топқа жатқызады. Осы айтылған көзқарастар ұлттың ерекшеліктерін және дербестігін қоғамдық құбылыс ретінде бейнелейді. Бірақ, М.Н.Руткевичтің пікірі бойынша, ұлт ұғымын зерттеу барысында ұлттың пайда болуы, дамуы және қалыптасу үдерісін әлеуметтік шындық ретінде қарастырып, тарихи даму процесс арқылы ашып көрсету керек.

Этнократтар әрдайым бірінші бағытты ұстанып, ұлттың англо-американдық моделіне сүйене отырып, мемлекет пен ұлтты теңестіреді және ұқсастырады. Осы ұстанымдар БҰҰ-ның құжаттарында жүзеге асырылып жатыр. Ұлттың бірінші түсінігі АҚШ-та, Батыс Еуропа елдерінің көбісінде қолданыс тапса, онда басқа елдерде, олардың ішінде Ресей мен Қазақстанда бұл түсінік жарамсыз болып келеді [6].

«Ұлт» ұғымына қатысты сын пікірлердің туындауына байланысты қазіргі саяси тәжірибеде сандық құрамына, мәдениеттің, тілдің даму сатысына, мемлекеттің және шекараның болуына қарамастан, «халық» деген ұғым кең қолданыс тапты. Бұл дегеніміз ұлттар, этникалық топтар, елдер — барлығы бірдей саяси-құқық мәртебесіне ие болады.

Орыс тілді жұртшылықтың Ресейге жер аударуының салдарынан Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Ата Заңында этнократиялық бағыт саяси-шекаралық бағытпен алмастырылды. Ұлттың этникалық моделінен азаматтық моделге көңіл аударылды. Осы уақыттан бастап Қазақстан Республикасының субъектісі «қазақстандық халық» болып есептелінеді. 1995 жылдың Ата Заңында жалпы азаматтық ұстанымдар, этникалық ұстанымдарға қарағанда, бірінші орында тұр. Заңнамада ұлттық немесе діни партиялардың құрылуына тыйым салынды. 1995 жылдың Конституциясы ұлт-мемлекет негізін салып, қазіргі демократияның түсінігін қалыптастырды. Жалпы азаматтық аспектіге көңіл бөлмей, сын пікір білдірушілер 1995 жылдың Конституциясы, 1993 жылдың Конституциясымен салыстырғанда, демократиялық ұстанымдары кең таралған жоқ деп тұжырымдады [7].

Қазақстандық қоғамның бірлігі идеясы Қазақстан Республикасының егемендігінің және тәуелсіздігінің саяси негізі болып табылады. Осыған орай келесі жайтқа көңіл аудару қажет. Көптеген философтардың, саясаттанушылардың және саясаткерлердің пікірі бойынша, көпэтникалық қоғамда бірегей ұлтты қалыптастыру мүмкін емес. Өйткені адамдардың этникалық бірегейлілігі мемлекеттік бірегейліліктен және өзге этникалық топтардың өкілдерінен жоғары бағаланып тұр. Олардың ойы бойынша, Қазақстанда тек бір ғана ұлт бар. Оның құрамын қазақ ұлты құрайды. Ал қалған халықтар Қазақстанда диаспора болып саналады. Сондықтан да Қазақстан Республикасының ұлттық идеясы қазақтың ұлттық идеясы, немесе ұлттық қазақ идеясы, болып табылады. Осы бағыттың нәтижесінде тамырлы этнос қоғамда және ғылымда титулдық ұлт деген атаққа ие болады. Ұлттық сұрақ бойынша әдебиетте бұндай бағытты «ұлттың этномәдени түсінігі» деп атайды.

Өзге ұстанымды қолдайтын адамдардың ойынша, ұлттық идея көп этникалық мемлекетте тек бір халықтың идеясы бола алмайды. Қазақстанда ұлттық идея жалпы ұлттық болуы тиіс. Бұл идея адамдардың этникалық топтасуына қарамастан, мемлекетіміздің барлық азаматтарын біріктіруге арналған. Тұтас халықтың жалпы негізі қазақстандық азаматтылық болып табылады. Қазіргі этносаясаттануда аталмыш бағыт «азаматтық ұлт» деп аталады. Бүгінгі таңда ұлттық идеяны түсіндіруде осы екі бағыт басты болып саналады. Ескере кететін жайттардың бірі, этномәдени және азаматтық бағыттарда ұлттық идеяны түсіндіру барысында қарама-қайшылықтар бар. Осы себептен

казіргі мемлекеттердің алдында келесі сұрақ туындап отыр: ұлттың және ұлттық идеяның азаматтық пен этномәдени бағыттарының арасында жатқан қарама-қайшылықтардың шешілу жолын табу.

Әр түрлі мемлекеттердің ұлттық құрылысының тәжірибесінің көрсетуі бойынша осы қайшылықтарды шешу барысында «немесе-немесе» бағытынан «және-және» принципі кең қолданыс тапты. Қазақстанның жалпы ұлттық идеясының қалыптасу жолында ұлт түсінігінің аталмыш екі бағыты — азаматтық және этномәдени — қолданылуы тиіс [8].

«Қазақстанда осы екі концепциялардың арасындағы қайшылықтар қалай шешімін табады?» деген сұрақ туындайды. Бұл тәсіл доминантты қазақ этносында тұтас халықты азаматтық қоғамда қалыптастыру болып табылады. Осы ұлтты қалыптастыратын тәсілді белгілі этносыясаттанушы Энтони Смит «доминантты этнос» моделі деп атайды [9].

Қазақстанда мультиэтникалық қоғам ретінде ұлттың этномәдени және азаматтық концепцияларының екеуі де объективтік қажеттілік ретінде жүзеге асырылуда. Егер де аталмыш концепциялардың біреуі объективті бағаланбаса, онда еліміздің ұлттық кеңістігіне зиянды әсер тиеді.

Азаматтық ұлт идеясы, біріншіден, қоғамның тұрақтылығына және ішкі қауіпсіздігіне жол ашады. Азаматтық ұлттың этникааралық ұжым ретінде қалыптасуы этникалық топтардың қайшылықтарын жұмсартып, азайтуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, Қазақстанда азаматтық ұлтты қалыптастыру барлық қазақстандықтардың бірегейлілігіне жақсы жақтан әсер етеді. Олардың этникалық топтасуына қарамастан, барлығы Қазақстан Республикасын өзінің елі, Отаны деп санайды.

Үшіншіден, Қазақстандағы азаматтық ұлттың қалыптасуының нәтижесі пісіп-жетілген азаматтық қоғам болуы тиіс. Азаматтық ұлт және азаматтық қоғам бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірінен өзінсіз өмір сүре алмайды.

Ұлттың этномәдени концепциясының қажеттілігі келесі себептермен айқындалады: біріншіден, мемлекет құрушы қазақ этносында қазақстандық халықтың ұлттық құрылысының моделі туындаса, онда өз-өзімен азаматтық ұлттық құрамында олардың айрықша орны айқындалады.

Екіншіден, біздің еліміздегі қалыптасып келе жатқан конституциондық бекітілген халықтың сипатын есепке алу қажет. Мәселе мынада — қазақстандық халықты өзінің тарихи қалыптасқан әлеуметтік формасы бойынша эмигранттық ұлт қатарына жатқызуға болмайды (мысалы, Америкада, Австралияда және әлемнің кейбір елдерінде). Қазақстанда ұлттың этникалық және тарихи алғышарттары мен тамырлары анық және айқын көрініп тұр. Бұл қазақтарға тікелей қатысы бар. Осы этнотарихи аспект қазақстандық халықтың даму жолындағы жалпы ұлттық сипатқа ие болуы тиіс.

Үшіншіден, этномәдени аспект Қазақстанның жалпы ұлттық идеясының әдіснамалық концепциясын құруында орасан зор орын алады. Бұл концепция ұлттық идеяға конструктивтік, шығармашылық көзбен қарауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, ұлттың азаматтық концепциясында конструктивтік бағытты да тым асырудың қажеті жоқ.

Кеңес заманынан кейінгі қазақстандықтардың өзіндік бірегейлілік үдерісі бүгінгі күнге дейін аяқталды деп айтуға болмайды. Еліміз болашақта өзінің тарихи қалыптасып келе жатқан ұлттық келбетін сақтап қана қоймай, сонымен қатар тең құқылы дәрежеде өзге елдермен жаһандану үдерісіне кіруі қажет.

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасындағы ұлттық бірегейліктің бес деңгейін көрсетуге болады. Әр түрлі этностық топтардың ұлттық ұстанымдарын төмендегідей сипаттап, ұлт бірегейлілігін зерттеушілердің кейбіреулері бұл жіктеумен келіседі:

1. Кейінгі уақытта саны азайып келе жатқан ұлттық, этностық әр түрлілікке мән бермейтін және өзінің де қай ұлтқа, этносқа жататынына назар аударғысы келмейтін адамдар. Бұл адамдар үшін ұлттық бірегейліктің маңыздылығы өте төменгі дәрежеде болып табылады.

2. Керісінше, кейінгі кезде саны көбейіп келе жатқан өз ұлтына, этносына баса назар аударып, оның дәстүрі мен тілін дамыту қажеттілігін үнемі еске салатындар. Объективті себептерге байланысты оларды түсінсек те, кейде олардан келесі топқа жататындар шығуы да мүмкін.

3. Ұлттық «байбалам салушылар». Бұл саны жағынан аз топ өкілдері өз ұлтына қауіп төніп тұр деп сезініп, саяси күштер арқылы қорғаныс жолдарын іздейді.

4. Космополиттер, этникалық құндылықтардан жеке адами (жалпы азаматтық) құндылықтарды басым қоятын және мемлекеттік құндылықтардан ұлттық құндылықтарды басым қоятын азаматтық идеологияны жақтайтындар. Сондықтан бұл топ өкілдері алғашқы үш топтың кейбір элементтерін өзіне алған болып есептелінеді. Яғни ұлттық идеяға немқұрайлылық, азаматтық қоғамды ұлттарға сыйластықпен қарау және ұлтаралық қатынастарға мән бере отырып, ұлтты сақтап қалуды көксейді.

5. Бесінші топ — салауатты, нақты дамыған ұлттық бірегейлілік. Ол басқа этностардың, ұлттар мен ұлыстардың мүдделерін жақсы түсінетін, сол мүдделердің қанағаттануын қажет деп санайтындар. Ол өз негізінде жалпыұлттық идеяны иеленген, өз ұлтының жағдайын ойлайтын, оның ерекшелігін, мәдениеті мен тілін дамытуды көздейтін, ата-баба тарихына ізетпен қарайтындар. Бұл деңгей Қазақстандағы барлық этностық топтар өкілдерінің ұлттық ділдерінің бірігуіне жағдай тудыра алады [10].

Сондықтан Қазақстанның әлеуметтік, саяси, мәдени дамуында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі қазақ философиясында өзекті деп санаймыз, бұл мәселені терең зерттеу үшін қазіргі кезде осы тақырып айналасында кездесетін кейбір мәселелер мен қиындықтарға тоқталып кеткен жөн.

Ұлттық бірегейлілік мәселесінің қиындылығы мен күрделілігі — оның көп қырлылығында. Сондықтан оны зерттеу барысында белгілі бір оқиғалардың, саяси бағдарламалардың, әдемі идеялардың, сезім мен көңілдің жетегінде кетуге болмайды.

Қазақ философиясының негізін қалаушылардың бірі — Абай ілімі бүгінгі ұрпақты «қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» [11] дегендей ұлттың жан дүниесіне терең үңіліп, сын көзбен қайта қарауды талап етеді. Айта кету қажет, ұлттық бірегейлілік тұрақты сипатқа ие, алайда оған қоғамдық-тарихи тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа бергенімен, оған жасампаздық та бөтен емес. Сондықтан ұлттық бірегейліктің құрамдас бөліктерін, қазіргі ғылымда бірегейлілікпен қатар қолданыста, алайда одан мәні жағынан айырмашылықтары бар ұғымдар мен құбылыстарға анық, әрі толық түсінік беретін кез жетті. Солардың бірқатарына тоқталсақ.

Бүгінгі қазақстандық ұлттық сананың дамуында екі бағыт байқалады. Біріншісі — қазақ ұлтын асыра мадақтау. Бір халықты орынсыз дәріптеу, оның тарихын бірыңғай батырлық пен даналықтың үлгісі ретінде баяндау, болмаса оны тарихтың құрбаны етіп көрсету, ұлт басына түскен ауыртпалықтары бір ғана отаршылдардың, басқыншылардың арам пиғылымен түсіндіру сияқты біржақты пікір де ұлтты тоғышарлық рухта тәрбиелейді.

Ұлттық ерекшелікті көрсетудің объективтендірілген түрі ретінде, мысалы, ұлттық мінез-құлықты жатқызуға болады. Ол бірегейлік ерекшеліктер мен әлеуметтік іс-әрекетте байқалатын сыртқы көрініс, бір ұлттық топтың екінші топтан айырмашылығы түрінде байқалады.

Ұлттық өзіндік сана мен ұлттық бірегейліктің негізінде сәйкестенудің әлеуметтік механизмі жатыр. Ұлттық және этностық бірегейлілік тұлғаның әлеуметтік нақтылықты меңгерудегі маңызды механизмдерінің бірі, ол әр түрлі ұлттық топтар мен әлеуметтік байланыстардағы ұлттық мінез-құлықтың қалыптасуында күшті фактор ретінде тұлғалық пікірлер жүйесінің қалыптасуына негіз бола алады. Ұлттық және этностық бірегейлену бұқаралық іс-әрекет пен саяси іс-қимылдарына өте мықты катализатор ретінде қызмет етеді (әсіресе дағдарысты қоғамдарда).

Ұлттық және этностық қалыпқа жатқызу туған кезден бастап, ана тілінде сөйлеумен және адамның қоршаған ортасындағы мәдениетпен бірге жасасады, ал қоршаған ортадағы мәдениет өз кезегінде жалпыға бірдей тәртіп стандарттарын және тұлғаның өзіндік дамуына әсер етеді.

Ұлттық және этностық бірегейленудің тұрақтылығы адамның өзі туралы өзіндік түсінік пен басқалардың түсініктері арасындағы, әлеуметтік және жеке «Мен» арасындағы үйлесімді қарым-қатынасқа жету қабілетін қамтамасыз етеді. Алайда мұндай бейімделу динамикалық үрдіспен қалыптасады, себебі адамдардың дамуы барысында олардың ұлттық бірегейлігі үздіксіз өзгеріп тұратын сыртқы ортаның сынақтарына ұшырайды. Осыдан келіп, әлемдегі өз орны туралы, өз мақсаттары мен басқалармен қарым-қатынастары туралы белсенді түрде ой түйу нормативті және психикалық-әлеуметтік дағдарыс мүмкіндігі туады.

Бірегейлік тұлғаның қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасынан, іс-әрекеті ерекшеліктерінен көрінетін өзіндік белгілерден құрылған тұлғалық «қойма». Бірегейлік өз негізінде нақты тұрақты тұлғалық тәртіптің бағыттылығына жағдай жасайтын, әр түрлі салалардағы нақтылыққа байланысты адамның қажеттіліктерінің, сезімдерінің, мүдделерінің, идеалдарының, мақсаттарының үстемдігін көрсетеді.

Ұлттық бірегейлік құрылымында ерекше орынды оның менталдық бірлестігі алады, ол саналы немесе санасыз өз ұлттың рухани тәжірибесімен сусындайды. Философиялық құрылымдар өз дүниесінде белгілі бір ұлттың тәжірибесімен тығыз байланысты. Ұлттың рухани мұрасы қаншалықты бай болса, ол ұлт даму барысында ұтқыр іс-әрекеті жемісті болып келеді.

Ұлттық бірегейлік пен ұлттық менталитетті тығыз байланыстыратын тағы бір компонент ол ұлттық имидж болып табылады. Ұлттық имидж дегеніміз — басқа халықтың өкілдеріне танылатын

сипат және де сол арқылы нақты бір ұлт өзін басқаларға көрсетіп, дәлелдей алады. Ұлттық имидж де ұлттық менталитетті, бірегейлікті зерттеуде маңызды орын алады, ол туралы Б.Ф.Поршнева былай дейді, ұлттық имидждің ядросы ретінде «біз» ұғымының жеке немесе ұжымдық деңгейде түсінілуі жатады [12]. «Материал алғашқы қауымдық қоғам тарихынан ғана емес, алайда әр түрлі тарихи кезеңдерде көрінеді, кейде тіпті «олар» деген ұғым болса да, «біз» ұғымы жоғалып кетеді. «Олар» — «біз» емес немесе, керісінше, «біз» — «олар» емес. Тек қана «олардың» барлығы, «оларға» қатысты өзіндік анықталып алу арманын тудырады, «олардан» «біз» деген сезім арқылы бөлініп шығу».

Ұлт табиғаты, ұлттық бірегейлік — күрделі де жан-жақты құбылыстардың бірі. Ұлт табиғатын тану, оның тарихи тағдыры мен болмысын анықтау — қоғамдық ғылымдар үшін қиын да күрделі мәселе. Бір қарағанда, ұлт деп тегі бір, тілі, мәдениеті, дәстүрлері ортақ адамдардың қауымдастығын айтуға болады. Миллиардтан асқан қытайлықтардан бастап, бірнеше жүз құрайтын юкагирлерге дейін этносты құрайды. Ұлттардың тарихи тағдыры, өзара ықпалдасуы мен байланысуы қоғам өмірінде жан-жақты көрініс алып отыр.

Ең бастысы — әр ұлттың, оның рухани мәдениетінің бағалы, өзіндік қайталанбас құбылыс екенін ескеру. Оны тек бір тілде сөйлейтін әлеуметтік топтардың бірлігі мен қарама-қарсылығы деумен шектелу оның терең дүниетанымдық тамырларын ескермеуге әкеледі.

Ұлттық бірегейлікті бағытталған мемлекеттік идеология және мемлекеттік саясат арқылы өзгертуге болады, оның жақсы қасиеттерін басып-жаншып, жаман қасиеттерін әшкерелеуге де болады (бұған қатысты кеңестік тарихымыздан көптеген мысалдар келтіруге болады) немесе, керісінше, мемлекеттің стратегиялық мақсатына жетуі үшін, салауатты мемлекеттік ұлттық идеяны қалыптастыру үшін ұлттық бірегейліктің жақсы жақтарын дәріптей отырып, жастарды жаңа сапалы рухта тәрбиелеуге де болады.

Басқа саяси тұрақты мемлекеттермен салыстарғанда Қазақстанда ұлттық бірегейліктің қалыптасу және даму үрдісіне жағдай жасау қоғамдағы руханилыққа импульс бола алады, ол азаматтардың өзін бағалай білуі мен ұлттық қадір-қасиетті сезінуге кепілдік береді. Рухани бастаулар болмысын анықтауда экономика да аз рөл атқармайды, керісінше, әсіресе дағдарысты жағдайларда қоғамның рухани көңіл-күйі қоғамдық ағзаның тереңнен жаңаруына алғашқы себеп бола алады.

Әрбір азамат өзін өз халқының тарихы мен мәдениетінің дәл төріне қоя білуі қажет, сол халықтың бір бөлігі ретінде, халықтың тағдыры мен өткені әрбір азаматтың өмірімен тығыз байланысты екенін сезіне білуі қажет. Әрбір халық, бір жағынан, әлемдік-тарихи үрдістің бөлігі ретінде саналса, екінші жағынан — өз ерекшелігімен қайталанбас құндылық. Н.Бердяев былай деп санаған: «... адам адамзат қауымына орыс, француз, неміс немесе ағылшын атауларына ие болған жай адам ретінде емес, ұлттық ерекшелігі арқылы енеді. Адам болмыстың толық бір баспалдағын аттап өтіп кете алмайды, олай болса, ол қайыршыланып, бос кеуде болып қалар еді. Ұлтжанды адам — жай адамға қарағанда — жоғары, онда адамның тектік сипаты бар, тіпті сонымен бірге жеке-ұлттық белгілері де бар» [12]. Жеке бір ұлт адамзат қауымы құрамына қажеттілік ретінде енеді, онсыз қауымдық толық емес немесе тіпті зиян да шегуі мүмкін. Әрбір ұлт, Бердяевтің ойынша, «күрделі иерархиялық баспалдақ, онда тарихи тағдырдың өткірлігі де ерекше көрініс тапқан. Мұнда табиғи нақтылық тарихи нақтылыққа айналады» [12].

Тарихи үрдістің субъектісі бола отырып, ұлт өз күшінің арқасында және өз құндылықтарына сай өз траекториясында дамиды, нәтижесінде «адамзаттықтың жағымды нақты тұтастығына адам болмысының барлық сатысы кіреді, одан ештеңе алынбайды да, жоғалтылмайды да». Адамзаттық тұтастық «ұлттардың күрделі иерархиясымен» түсіндіріледі, олардың әрқайсысы өзінің сапалы үлесін қосып отыруы қажет, соның нәтижесінде «космостық иерархиядағы бір тұлғалық құбылыс ретінде» [12] ол тұтастық өмір сүруге қабілетті және тұрақты, бай әрі мықты бола алады. Тек қана жалпы адами мұрадан алып қана қоймай, оны техникалық жағынан да, құндылықтар жағынан да толықтырып отыру үшін еңбектену қажет.

Қазіргі таңда Қазақстанда халықтың этномәдени негізі бойынша көлденең бірігуі көбіне идеякратиялық сипатқа ие. Себебі үкімет тарапынан жүргізілетін саясат пен оның ұйымдастырушы рөлі ұлтаралық интеграцияға көп көңіл бөлуде. Сондықтан саяси элита осы факторды ескеріп, қазақстандық ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қазақ жерінде тарихи, табиғи жағдайда (еріксіз түрде емес) қалыптасқан ұлттық бірегейлік ерекшеліктерін ескеруі қажет. Біздің ойымызша, мемлекеттік билік мемлекеттің негізін құрайтын қазақ этносы ұлттық менталитетінің базалық құндылықтарына сүйене отырып, биліктің негізгі ресурсы ретінде өзінің маңыздылығын көрсетуі қажет. Олай дейтін себебіміз, қоғамдағы ұлтаралық келісім мен мәмлеліктің кепілі болып қазақ

ұлтының өзіндік бірегейлігі саналады.

Ол туралы философ-ойшыл Т.Қ.Бурбаев былай деп жазады: «Мәмлелік тұрғысынан дүниемен қарым-қатынас орнату адамдардың көзқарасына ішкі болмыс дүниесіне, халықтың мәдени-рухани деңгейіне, ұстанымына, мақсат-мұраттарына да байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ менталитетіндегі мәмлелік ұғымының қалыптасу тарихы терең», — дей отырып, мәмлелік қасиетінің қазақ бірегейлігіне тән екендігін дәлелдейді [11]. Одан әрі ойын былай сабақтайды: «... осындай тарихи-мәдени сұхбаттың, мәдени, менталдық алғышарттардың қалауы бүгінгі қоғамдағы азаматтық, ұлтаралық, дінаралық қатынастарды өркениеттік тұрғыдан шешуге жағдай жасауда».

«Мәмлелік ұғымының мағынасына тоқталсақ, «толерантность» («толеранттылық») сөзі латын тілінен француз тіліне, кейін еуропа тілдеріне енген. Оны «мәмлелік» деп аударып жүрміз. «Шындығында, оның мәні қазақ тілінде терең: төзімділік, шыдамдылық, ымыраластық, байсалдылық, кісілік, ізгілік, кемелін тану, келісім табу деп жалғастыра беруге болар», — деп жазады А.Айталы [13].

Жоғарыда келтірілген ұлттық бірегейлікке қатысы бар ұғымдар мен құбылыстарды қысқаша болсақ та атап өттік. Ендігі мақсатымыз — жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлік мәселелерін зерттеу.

Қорытындылай келгенде айтарымыз, ұлттық бірегейлік, әрине, көптеген сыртқы факторларға байланысты сырттай өзгергенімен, заманға сай бейімделгіштік қасиетін көрсете отырып, өз ядросын, немесе түпкі тамырын өзгеріссіз қалдыра алады. Сол арқылы өзіндік ықпал да етеді. Бұл жағдайда бірегейлік қорғағыштық қызмет атқарады. Заманның қойған талабына сай ұлттың бейімделуін жеңілдететін де осы бірегейліктің қасиеті.

Қазақ ұлттық бірегейлігін қазақ халқының өзіндік сананың, рухани дүниесінің сыртқы көрінісі ретінде қарастыра отырып, қазақтың ұлттық бірегейлігіне сипаттама бергенде біздің мақсатымыз басқа халықтарда жоқ қасиеттер, өз ұлтымызда бар деп айтудан аулақпыз. Ұлттық қасиеттер барлық халықтарда кездеседі, тек мәселе — ол қандай деңгейде көрсетілгендігі. Мысал ретінде өмір сүруге қабілеттілікті алсақ, ол барлық ұлттарға тән қасиет, тек кейбір объективті себептерге — халықтың маңдайына түскен қиын тарихи сынақтарға байланысты — ол біздің ұлттық менталитетімізде, бірегейлігімізде қарқынды даму деңгейде кездеседі. Ұлт бірегейлігін зерттеген ойшылдардың атап кеткен ұлттық қасиеттер, әлеуметтік нақты өмірде көрініс тауып отыр, бұл жерден біздің көретініміз — саналылықтан санасыздықтың басым тұрғаны; адамгершілік және рухани элементтердің мәнінің жоғарылығы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бородай Ю.М.* От фантазии к реальности (происхождение нравственности). — М.: ИФРАИ, 1994. — С. 422, 424.
- 2 *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. — М., 1999. — С. 560.
- 3 *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 543.
- 4 *Нысанбаев А.Н.* Евразийский межконфессиональный диалог как фактор обеспечения континентальной безопасности и стабильности // Аль-Фараби. — 2003. — № 3. — С. 5–11.
- 5 *Иванов В.Н.* Политическая ментальность: опыт и перспективы исследования // Соц.-полит. журн. — 1992. — № 2. — С. 43.
- 6 *Тоценко Ж.Т.* Этнократия. История и современность. — М.: РОСПЕН, 2003. — 434 с.
- 7 *Сарсенбаева З.Н.* Этнос и ценности. — Алматы, 2009. — 235 с.
- 8 *Бальшикеев С.Б.* Социально-политические аспекты идеи казахстанского патриотизма // Саясат. — 2007. — № 8. — С. 37.
- 9 Выступление Президента РК Н.Назарбаева на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. — 2006. — 25 окт.
- 10 *Романова Н.В.* Этнополитические процессы в Республике Казахстан. — Алматы, 1998. — С. 70.
- 11 *Бурбаев Т.Қ.* Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері. — Астана, 2005. — 287 б.
- 12 *Бердяев Н.* Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. — Париж, 1931. // Цитаты из кн.: Пути всех к мудрости. — М., 1987. — 267 с.
- 13 *Айталы А.* Ұлттану. — Алматы, 1998. — 154 б.

Б.Е.Колумбаев, М.М.Шуматова

Национальная идентичность как форма проявления независимости

В статье предложен новый методологический подход к исследованию глобализации, согласно которому независимые государства должны не столько противостоять глобализму, сколько использовать его энергетику для развития страны, трансформируя вызовы и угрозы глобализации в средства и формы инновационного развития.

B.E.Kolumbayev, M.M.Shumatova

National identity as a form of manifestation of independence

In the given article is suggested the new methodological way of investigation globalization in compliance with independent countries must use its power, but not withstand globalization, for the development of country transforming their calls and threatens of globalization into the means and forms of innovational development.

References

- 1 Boroday Yu.M. *From fantasy to reality (origin morality)*, Moscow: IFRAI, 1994, 422, 424 p.
- 2 Weber M. *Protestant ethic and the Spirit of Capitalism*, Moscow, 1999, 560 p.
- 3 Sorokin P. *Human. Civilisation. Society*, Moscow, 1992, 543 p.
- 4 Nysanbayev A.N. *All-Farabi*, 2003, 3, p. 5–11.
- 5 Ivanov V.N. *Soc.-polit. journal*, 1992, 2, 43 p.
- 6 Toshchenko J.T. *Ethncreation. History and contemporaneity*, Moscow: ROSPEN, 2003, 434 p.
- 7 Sarsenbayeva Z.N. *Ethnos and values*, Almaty, 2009, 235 p.
- 8 Balshikeyev S.B. *Sayasat*, 2007, 8, 37 p.
- 9 *Kazakhstanskaya pravda*, 2006, October, 25.
- 10 Romanova N.V. *Ethno-political processes in Republic of Kazakhstan*, Almaty, 1998, 70 p.
- 11 Burbayev T.K. *Features of development of Kazakh mentality*, Astana, 2005, 287 p.
- 12 Berdyayev N. *I and the world of objects. Experience philosophy of solitude and communion*, Moscow, 1987, 267 p.
- 13 Aitaly A. *Nationality studies*, Almaty, 1998, 154 p.

О.Айтбаев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: p_soloschenk@mail.ru)

Свобода совести как философско-этическая категория

В статье «свобода совести» рассмотрена как философско-этическая категория. Через это понятие, автор раскрывает научную и религиозную сущность данного понятия, при этом утверждает, что религиозное понимание свободы совести ограничивается призывом к свободе вероисповедания, а научное понимание этой категории включает: свободу вероисповедания, свободу неверия, свободу атеизма и свободу за освобождение человека от религиозного заблуждения.

Ключевые слова: свобода, совесть, этика, философия, категория, сверхъестественный, сущность, субъективный, объективный.

Свобода совести — сложное, многогранное понятие, имеющее философско-этический, социологический, политический и правовой аспекты. Мы остановимся на философско-этической стороне данного вопроса.

Исторически сложилось так, что понятие «свобода совести» имеет два смысла. Во-первых, оно рассматривается как демократический правовой принцип, т.е. как категория правовая; во-вторых, как категория философско-этическая. В литературе принято называть правовую категорию свободы совести свободой совести в узком смысле, а философско-этическую — свободой совести в широком смысле. На наш взгляд, широкий смысл свободы совести включает в себя как философский, так и этический аспекты, ибо, во-первых, широкое понятие свободы совести обязательно включает по отношению к данной категории решение основного вопроса философии, во-вторых, освобождение совести означает именно нравственное освобождение индивидов, классов и общества в целом.

Религиозное понимание, с одной стороны, и философское — с другой, в корне противоположно решают вопрос о сущности и происхождении совести и ее свободы. Религиозные идеологи всегда сводили совесть к «гласу божьему» в человеке. Например, один из авторитетных деятелей христианства эпохи средневековья авва Дорофей говорил: «Когда бог сотворил человека, он всеял в него нечто божественное, как бы некоторый помысл, имеющий в себе, подобно искре, и свет, и теплоту. Помысл, который просвещает ум и показывает ему, что доброе и что — злое, именуют совестью, а она составляет естественный закон... нет человека, не имеющего совести, ибо она есть... нечто божественное и никогда не погибает, но всегда напоминает нам полезное, а мы не ощущаем это, потому что пренебрегаем ею и попираем ее» [1].

Понятие свободы совести как философско-этической категории находит свое реальное место лишь в научном понимании. Научно доказав, что совесть и ее свобода не имеют никакого сверхъестественного происхождения, а являются естественным продуктом общественного развития, ученые-философы впервые в истории поставили задачу нравственного раскрепощения человечества, т.е. подлинного освобождения совести. В связи с этим они развивают идею о праве свободы совести как о необходимом условии для фактического освобождения совести. Научное понимание права свободы совести — право каждого человека на свободу вероисповеданий, свободу неверия, свободу атеизма и свободу борьбы за освобождение человечества от религиозного понимания.

Разговор о свободе совести как философско-этической категории, видимо, следует начать с обоснования ее права на существование в научно-категориальном аппарате. Без научного понимания не представляется возможным разобраться в различиях, подчас резких, в проявлении самой совести. Только категориальный уровень позволит научно проанализировать реальные различия понятия совести людей, народов, а также в совести одного и того же народа в разные исторические эпохи.

Нельзя также пройти мимо вопроса о возможности выработки универсального определения понятия свободы совести, так как некоторые авторы считают, что сама его постановка вообще неправомерна.

Действительно, содержание данной категории, как и многих других категорий общественных наук, меняется: они имеют исторический характер. Однако это совершенно не означает, что нельзя выработать определение любой из этих категорий. Это показывает лишь то, что само определение

должно учитывать, включать в себя фактор историзма категории. Например, категория «свобода» тоже имеет исторический характер, а классики марксизма-ленинизма давно выработали ее окончательное, универсальное понимание как «осознанной необходимости».

Принципиальным тут является вопрос: как понимать философско-этическую категорию свободы совести? Нередко приходится сталкиваться с мнением, что это какая-то особая, «нераздельная» категория, сущность которой «нежестко» определяется содержанием категорий «совести» и «свободы». По нашему мнению, это неправильная точка зрения. Представляется, что свобода совести как философско-этическая категория означает именно освобожденную, свободную совесть.

Возникает другой вопрос: от чего надо освобождать совесть? Ответ находим у передовых представителей человечества, сделавших многое для того, чтобы освободить совесть человека прежде всего от религиозного гнета. В самом общем плане идея осуждения духовного порабощения человека со стороны религии зародилась еще в древнегреческой, античной философии. Например, против насилия над убеждениями людей открыто выступали Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар. Яркую мысль о роли религии в ограничении человеческой свободы находим у Людвиг Фейербаха: «Истинная свобода — лишь там, где человек свободен также и от религиозных предрассудков...» [2].

Подлинная свобода совести — это такой уровень ее развития, когда она не только исключает любые негативные действия человека, но и мобилизует его на активное участие в прогрессивном общественном переустройстве.

Заметим, что некоторые определения свободы совести как философско-этической категории не лишены, как нам кажется, недочетов. Вот одно из них: свобода совести как морально-философская категория выражает свободу личности, сущностью которой является сознание необходимости нравственной ответственности перед обществом за свои поступки и всю свою деятельность на основании принципов общечеловеческой морали.

В этом определении не учитывается, во-первых, то, что для свободы совести недостаточно осознать необходимость поступка, надо еще обеспечить обязательность данного поступка; мало осознать необходимость нравственной ответственности, надо обеспечить практическую реализацию этой ответственности в действиях человека. Во-вторых, введение принципов общечеловеческой морали в качестве критерия оценки поступков делает невозможным решение проблемы свободы совести в предшествующих формациях.

По нашему мнению, определение понятия свободы совести как философско-этической категории должно соответствовать, как минимум, следующим требованиям: включать в себя объективные условия свободы совести и нравственную ответственность человека за свою деятельность (субъективный фактор свободы совести), соответствовать общественному и историческому характеру и включать фактор действительности.

Поскольку совесть в самом общем понимании есть нравственный самоконтроль человека, класса, общества над своей жизнедеятельностью, а *свобода* — это осознанная необходимость, то *свободу совести как философско-этическую категорию следует определить, на наш взгляд, как категорию, выражающую возможность и нравственную способность человека, коллектива, класса, общества, человечества в целом организовывать свою жизнедеятельность в соответствии с осознанной необходимостью.*

Освобождение совести должно осуществляться по двум основным направлениям, с обеспечением для этого как объективных условий, так и субъективного фактора. В формировании свободы совести человека играют самую непосредственную роль как внешние, объективные, условия, так и личные, субъективные, качества. Человек становится свободным только тогда, когда достигается гармония между ними, в которой преодолевается односторонность его существования. Функция объективных условий логически вытекает из социальной детерминированности общественного развития, в том числе и религии. Для того чтобы совесть человека была свободна, необходимы объективные факторы, и прежде всего социально-экономическое раскрепощение человека, ликвидация эксплуатации и создание условий для всестороннего развития личности.

В действительном освобождении совести людей решающую роль играют их права на труд, отдых, охрану здоровья, соцобеспечение, на жилище, образование, на пользование достижениями культуры, на свободу совести, творчества, на участие в управлении государственными и общественными делами, на критику, свободу слова, печати, собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций, на объединение в общественные организации и др.

Субъективный фактор свободы совести человека зависит от его личных качеств. Действительно, в одних и тех же условиях разные люди поступают подчас совершенно противоположно. И если одни выходят со свободной совестью из самых сложных жизненных ситуаций, то другие разменивают ее по мелочам. Этот факт требует всемерного усиления воспитательного процесса, его комплексной постановки.

В самом общем виде взаимосвязь объективных условий и субъективного фактора свободы совести проявляется в том, что по мере движения вперед общество постоянно улучшает условия для свободы совести индивидов, что, естественно, сказывается на повышении их нравственности, а это, в свою очередь, активизирует их жизнедеятельность, а последнее — совершенствует объективные условия свободы совести человека. Нельзя не подчеркнуть здесь важнейший момент: являясь «фундаментом», объективные условия в своем развитии с непреложностью требуют совершенствования субъективного фактора.

Субъективный фактор свободы совести — это нравственная способность человека поступать в соответствии с осознанной необходимостью. Если он не действует, то улучшение объективных условий свободы совести будет приводить к результатам, противоположным задачам освобождения совести, задачам перед обществом. В таком случае не избежать рецидивов мещанской, мелкобуржуазной психологии, да и сами реальные права, в том числе и право свободы совести, могут быть использованы не на пользу нашему обществу. Именно действенность субъективного фактора определяет, в конечном счете, результат усилий по освобождению совести.

Свобода совести не абстрактна, напротив, она всегда конкретна, имеет общечеловеческий характер. Если по отношению к свободе важно уточнить — свобода для кого, то по отношению к свободе совести не менее важно — свобода совести по отношению к кому или к чему, по отношению к какому человеку, случаю.

Свобода совести имеет ложный, относительный и истинный уровни. *Ложный уровень свободы совести* — это состояние совести человека или какого угодно количества людей, обуславливающее их действия в тех или иных случаях в русле моральных убеждений данного класса, общества, которые, однако, не соответствуют требованиям общественного прогресса. *Относительный уровень свободы совести* — это состояние совести как отдельного человека, так и сколько угодно количества людей, обуславливающее их действия в русле моральных убеждений, частично соответствующих требованиям общественного прогресса. *Истинный уровень свободы совести* — это состояние совести личностей, партий, классов, наций, человечества в целом, обеспечивающее их действия в русле моральных убеждений, соответствующих целям общественного прогресса. Именно этот уровень является в полном смысле свободой совести.

Нельзя, например, обвинять человека в отсутствии у него свободы совести только на том основании, что его поступок, совершенный по убеждениям, соответствующим принятым в обществе моральным требованиям, противоречит целям общечеловеческого прогресса. *Верность своим убеждениям, а также моральным требованиям общества — важнейшая черта свободы совести.* «...Нет разницы, будет ли действие действительно постыдное, или только считаемое постыдным; ни того, ни другого не следует совершать...», — писал Аристотель [3]. Отсюда следует, что он совершает постыдный поступок, считаемый в обществе непостыдным. Дело здесь зависит от степени нравственных требований общества.

Такой подход дает основание сделать вывод: свобода совести имеет субъективную и объективную стороны. Объективная сторона — это требования, предъявляемые к свободе совести человека комплексом норм общественной морали. Для нашего общества такие требования заключены (в моральном плане) в прогрессивном развитии нашего общества. Субъективная сторона — это требования к свободе совести, предъявляемые нравственными убеждениям конкретных индивидов, групп, партий, классов и наций. Различия между объективной и субъективной сторонами свободы совести обуславливают наличие в течение определенного исторического периода ее ложного и относительно-нужного уровней.

Подлинная свобода совести заключается не просто в способности человека поступать в соответствии со своей моралью, со своим представлением о добре и зле или в соответствии с бытующими в обществе неправильными критериями добра и зла. Дело в его способности постигать научно обоснованные, истинные критерии нравственности, критерии добра и зла, организовать свою жизнедеятельность в соответствии с этими критериями.

Не свободна совесть, если она находится под воздействием безнравственных принципов. Не в воображаемой независимости мирозерцания и действий заключается подлинная свобода совести человеческой, а в усвоении норм прогрессивной морали и организации своей жизнедеятельности в соответствии с этими нормами.

Важно подчеркнуть, что в определении понятия свободы совести количественные показатели не играют сколько-нибудь значительной роли. Проявление подлинной свободы совести не зависит от количества ее носителей. Оно определяется содержательной направленностью действий людей, партий, классов и человечества в целом, а именно служением общественному прогрессу.

Свобода совести имеет исторический характер. Ее историчность определяется социальным и гносеологическим факторами (корнями). С одной стороны, свобода совести людей зависит от общественно-экономической формации, в которой вырабатываются свои понятия справедливости, гуманизма, морали, с другой — от глубины познания справедливости, гуманизма, морали. В своем историческом развитии человечество вырабатывает все более прогрессивное понимание морали, а также расширяет сферу ее действия. В выработке прогрессивных норм морали и в усвоении их всеми людьми и заключается гносеологический фактор свободы совести.

В конечном счете, социальный и гносеологический факторы определяют уровень нравственного развития человека. В свою очередь, степень его нравственного совершенства определяет степень свободы его совести. Таким образом, последняя также исторически обусловлена.

Историческое начало проявления свободы совести относится к тому времени, когда один человек осознал и почувствовал в других себе подобных. Именно восприятие других как себе подобных, осознание и чувствование их равного с собой права на все необходимое определяют первые нравственные векторы людей, порождая элементы совести. Осознание себе подобных, следовательно, и масштабность совести, развиваются от осознания соплеменника, затем человека другого племени, народа и так до осознания человека вообще.

Становление подлинной свободы совести, возможно, естественно и в рамках отдельного общества. И все же в своем высшем освобождении совесть предполагает свою свободу и в других обществах, где она еще не свободна полностью. Дело совести одного общества — сделать все возможное для полного освобождения совести всего человечества. Это задача не близкого времени, но она не может быть снята с повестки дня, ибо в ней один из критериев свободы совести. Таким образом, совесть и ее свобода имеют ярко выраженный интернациональный характер.

Свобода совести — результат развития не только сознания человека, но и его чувств. Подлинная свобода совести является выразителем подлинной человеческой сущности. Жить по совести означает не просто организовать свою жизнедеятельность по принципам морали частицей «не» (не убий, не укради, не лги и т.д.), а по принципам, которые требуют активно вторгаться в жизнь и перестраивать ее в соответствии с требованиями прогресса. Свобода совести не только в том, чтобы желать добра, но и в том, чтобы утверждать его — утверждать каждодневно, каждым своим поступком. Отсюда требование всестороннего развития личности, необходимости выработки активной жизненной позиции.

В 1991 г., в связи с получением суверенитета, Казахстан разработал свою Конституцию. В Конституции законодательно закреплено право на свободу вероисповедания (религии, совести) как одно из основных прав человека. Конституция Республики Казахстан в ст. 22 установила, что каждый гражданин имеет право на свободу совести.

В развитие конституционных положений принимаются нормативные правовые акты. В Казахстане специальным законом, регулирующим отношения в религиозной сфере, является Закон «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях», принятый 15 января 1992 г. Следует отметить, что данный Закон был принят не только до появления Конституции Республики Казахстан 1995 г., но и до первой Казахстанской Конституции 1993 г.

В области свободы вероисповедания наш государственный закон исходит из трех принципов — нейтралитет, толерантность и паритет. Принцип нейтралитета — невмешательство во внутренние дела религиозных объединений. Принцип толерантности означает уважительное отношение к религиозным убеждениям. Принцип паритета обуславливает равенство перед законом всех религиозных объединений и представителей различных вероисповеданий.

Настоящий Закон признает, что Республика Казахстан является демократическим, светским государством. Право каждого человека на свободу убеждений гарантирует равноправие граждан, независимо от их вероисповедания, признает культурную и историческую ценность религий, сочетаю-

щихся с духовным наследием народов Казахстана, и важность межконфессионального согласия, религиозную толерантность и уважение религиозных убеждений граждан.

Опираясь на Конституционный закон, государство гарантирует выполнение принципов свободы совести: ограничение прав граждан или установление каких бы то ни было привилегий и преимуществ граждан, в зависимости от их отношения к религии, равно как и уклонение от исполнения установленных законом обязанностей по религиозным мотивам, не должны допускаться. Закон один для всех — и неверующих, и верующих. Принцип отделения церкви от государства означает, что все религии перед законом равны, что государство не возлагает на церковь выполнение каких-либо государственных функций и само не вмешивается в деятельность религиозных организаций, если эта деятельность не нарушает требований законов страны. Государство не должно финансировать деятельность религиозных организаций, равно как и деятельность по пропаганде атеизма. Так же как и религия, атеизм становится, таким образом, «частным делом» гражданина по отношению к государству.

Свобода совести подразумевает, что религиозные организации не должны участвовать в деятельности политических партий и финансировать их, но служители этих организаций имеют право на участие в политической деятельности наравне со всеми гражданами. Государством гарантируется проведение богослужения и религиозных обрядов в больницах, в домах для инвалидов и престарелых, в местах заключения. Участвовать в богослужении и религиозных обрядах могут военнослужащие в их свободное время. Обряды могут совершаться в домах и квартирах граждан.

Школа отделена от церкви, и государственное образование носит светский характер. Доступ к образованию предоставляется всем — верующим и неверующим. Светский характер школы означает, что в школе не допускается религиозная проповедь, обучение Закону божьему, хотя не исключает изложения научных сведений об истории религии, ее функциях в жизни общества и человека. С введением факультативного курса «Религиоведение» в школьном образовании данный курс осуществляет научное изложение истории религии. Что касается обучения религиозному вероучению и получения религиозного образования, то в этих целях религиозные организации имеют возможность создавать и создают специальные учебные заведения, группы для взрослых и детей, используют иные формы религиозного обучения.

В общеобразовательных программах должно быть выражено отношение взаимной терпимости и уважения между гражданами, исповедующими религию и не исповедующими ее, между последователями разных религий. Это очень важно, потому что свобода совести предполагает терпимость по отношению к мнениям, взглядам, убеждениям другого, предполагает отказ от стремления насаждать единомыслие, исключает религиозную, идеологическую нетерпимость, непримиримость по отношению к инакомыслию. Религиозные убеждения — внутреннее дело каждого человека, дело его собственного выбора, его совести, на которую государство и общество не должны оказывать никакого давления. Учитель-религиовед должен помнить, что принцип свободы совести означает, что в школе нет места ни государственной религии, ни государственному атеизму. Атеизм, так же как и религия, согласно этому принципу, есть частное дело гражданина.

Казахстанское население отличается многоконфессиональностью и наличием весьма значительной части людей, не исповедующих никакой религии или разделяющих атеистические убеждения. Это предполагает в качестве необходимой предпосылки осуществления свободы совести мировоззренческую терпимость, толерантность. Подлинное демократическое государство, которое мы стремимся построить, не может быть «атеистическим государством». Так же как со свободой совести несовместима государственная религия, обеспечивая привилегии своим последователям и ущемляющая интересы инаковерующих и атеистов, так же несовместим со свободой совести и «государственный атеизм», который не признает верующих полноценными гражданами общества.

References

- 1 Журнал Московской патриархии. — М., 1979. — № 11. — С. 46.
- 2 *Фейербах Л.* Избранные философские произведения. — Т. II. — М., 1955. — 733 с.
- 3 *Аристотель.* Этика. — СПб., 1908. — 81 с.

О.Айтбаев

Ар-ождан бостандығы философиялық-этикалық категория ретінде

Мақалада «ар-ождан бостандығы» ұғымды тек философиялық категория ретінде емес, оның ғылыми және діни мәні қарастырылды. Автор, діни көзқарас бойынша, «ар-ождан бостандығы» тек белгілі бір діни көзқарастың бостандығын ғана мойындайды, ал ғылыми көзқарас бойынша, ол түсінік кең мағынада беріледі дейді, атап айтар болсақ: діни бостандық, дінсіз көзқарастық бостандығы, атеистік көзқарасқа бостандық және діни қателесуден адамды арылту бостандығы т.б.

O.Aytbayev

Freedom of worship as philosophical and ethical category

In the article «Freedom of worship» consider as philosophical category, further scientific and religious understanding of essence of «Freedom of worship». It is thus claimed that the religious understanding of «freedom of worship» is limited to recognition to the freedom of religion, and the scientific understanding of «freedom of worship» includes: freedom of religion, freedom of disbelief, freedom of atheism and freedom for release of the person from religious mispersuasion.

References

- 1 Zhurnal Moskovskoy patriarhii, Moscow, 1979, 11, p. 46.
- 2 Feuerbach L. *Izbr. philos. proizv.*, Vol. II, Moscow, 1955, 733 p.
- 3 Aristotle. *Ethics*, St.-Petersburg, 1908, 81 p.

УДК 111.81–130.3–291.17

К.М.Товбин

*Филиал Российского Нового университета, Гагарин (E-mail: kimito@yandex.ru)***Традиционная духовность: манифестационные параметры**

В статье посредством методологии Традиционалистской школы рассмотрено понятие традиционной духовности. «Традиция» (Полная, или Священная, Традиция) противопоставлена «традиции» как сложившейся цивилизационной инерции или ментальному коммуникативному механизму. Традиция, противопоставленная как Модерну, так и Постмодерну, проанализирована в сопоставлении с этими эпохами. Содержание традиционной духовности предложено автором в феноменологическом разрезе, через манифестационные параметры, напрямую зависящие от человеческой деятельности и её смысла. В условно выделенном феноменологическом измерении показаны такие стороны Традиции, как инициация, догматизм, полнота, таинственность, укоренённость в повседневности, психологическая устойчивость, общинность (сочетающаяся с иерархичностью), сверхиндивидуальность, надьсторизм, служение Священному. Традиционная духовность в своём феноменологическом измерении здесь приведена в сравнении с пострелигиозностью, в наши дни умело имитирующей традиционную внешность. Рассмотренные феноменологические параметры позволяют отличить настоящую традиционную духовность от инсинуаций Постмодерна, нацеленных на выработку стилистического иммунитета против возможности раскрытия Сакрального в современном мире.

Ключевые слова: Традиция, Священное, инициация, догмат, преемственность, самоценность, пост-религия.

Выделение феноменологической области в традиционной духовности является рабочим приёмом, никак не связанным с особенностями Традиции, отрицающей членение на онтологическую, феноменологическую и гносеологическую области, как то принято в современном религиоведении [1; 102]. Более того, само такое членение является признаком и средством понятийной секуляриза-

ции, приводящим к выделению «ядра» и «периферии» в Традиции, чего в ней попросту нет [2]. Однако, как отмечают философы-традиционалисты, главной проблемой Традиции является замкнутость в рамках собственного понятийного аппарата, доступного только посвящённым и «практикующим» [3; 587]. Для стороннего наблюдателя Традиция неизменно предстаёт инерционным отголоском коллективного бессознательного, имеющего только музейный, описательный интерес [4; 20]. Потому мне приходится проделывать достаточно опасную работу, приспособившая не только сам язык Традиции, но и её внутреннее устройство переводу на язык Современности, не содержащий и малой доли понятий и терминов, могущих выразить суть Традиции. Потому настаиваю на условном характере приводимых ниже дефиниций, надеясь на то, что современная (западная) религиозная эпистемология не до конца оторвалась от памяти о традиционном контексте, в рамках которого она возникла.

Традиция есть цепь непрерывной и непрестанной смыслопередачи Священного — именно по этой причине Традиция именуется с заглавной буквы, в противовес традиции как устоявшегося образа социального бытия [5]. Священное здесь понимается не антропоцентрично (как психологический или коммуникативный консенсус), но сакроцентрично, потому я воздержусь от генерации понятия Священного, как и все религиоведы, первыми использовавшие это понятие, сконцентрировавшись на обнаружении атрибутов Священного, первым из которых и является Традиция.

В онтологическом плане Традиция фиксирует постоянство и нерушимость связи с трансцендентным источником человеческого существования (родового и индивидуального). Это делает традиционное мышление стационарным и циклическим, радикально отличающимся от модернистского прогрессистского и эволюционистского мировосприятия. Традиция не арсенал постулатов или гештальтов «коммуникативного механизма» [6; 154], не предохранительный способ восприятия новаций [7; 153], но цельное сознание, укоренённое в принципиальной нерасторжимости трансцендентного и имманентного начал, более того — в неправомерности самого такого разграничения. Принадлежность к Традиции есть принадлежность к Священному, потому компоненты Традиции есть не столько пути к Священному, сколько *проявления самого Священного*.

Феноменологическую сторону Традиции можно назвать стороной динамической, это пространство взаимодействия человека со Священным. Определённые действия, ожидание ответа, получение ответа, восприятие ответа — это зафиксировано в приведённых ниже пунктах, имеющих весьма условную, рабочую структуру. Феноменология Традиции фиксирует проявления Священного; религиоведы, сгенерировавшие понятие Священного в современном религиоведении, само Священное относили только к феноменологии, в онтологическое его измерение не заглядывая [8; 11, 9; 16]. С одной стороны, такой подход верен, ибо косный онтологический разрез Традиции может быть сведён недобросовестным или секуляризованным умом до набора идеологем (что и происходит при пострелигиозной имитации Традиции). Иными словами, показ Традиции исключительно с онтологической стороны формирует представление о Традиции как о мировоззрении, что принципиально не отвечает самой сути Традиции. Феноменология Традиции дополняет картину, повествуя о действии Священного. Подчеркнём: не о действии человека перед Священным, но о действии *самого Священного*. Гиперболизация этого элемента может нас привести к оккультному эзотеризму, не допускающему никакого философского анализа. Недооценка, напротив, приведёт к постмодернистскому игровому представлению о Традиции как о стилистическом, жестикюляционном и символическом наборе. Поэтому постараемся удержаться в «золотой середине», каковой, по нашему мнению, является философия Традиционалистской школы (Р.Генон, Ю.Эвола, Т.Буркхардт, А.К.Кумарасвами, Ф.Шуон, А.Г.Дугин и др.), дающая нам и идейно-методологическую основу, и методику разбора Традиции.

Посвящённость

Инициация, по описанию Генона, является отличительной чертой традиционной духовности [10; 361], преодолевающей дистанцию трансцендентного и имманентного. Словами Дугина, «это возврат к Божеству того, что от него отдалилось, это приход к Истоку вышедшего из него, это движение вспять» [1; 380]. Посвящение имеет в своём арсенале множественные ритуалы, смысл которых можно выразить логически. Но вербализация — как разумное исповедание упования — никогда не была чертой подлинной инициации. Только духовность Модерна, превращаясь в посюстороннюю идеологию, стала требовать устной «надписи» у священнодействия. Настоящее посвящение осуществлялось на основе свободной воли субъекта посредством мистических операций. Соответственно, повреждение посвящения могло произойти не столько на логическом уровне, препятствующем выбору и подступу к самому ритуалу, сколько на уровне таинства [11; 127]. Таинства внутри каждой традиции

всегда изменялись и архаизовались с течением времени, отходя от простоты совершения и понимания. Заморозка чина, которым таинство совершалось, превращение его в косный ритуал есть препятствие неминуемой профанации (понимаемой метафизически, а не психологически). Характерный пример — определённые молитвы из чина православной Божественной литургии, ставшие тайными (читаемыми молча только священниками) для препятствия профанации [12; 157–161]. Также можно привести в пример русские православные иконостасы, отгородившие пространство Святого от обозрения молящихся [13; 441].

Инициация сохраняется при увеличении зазора между Священным, к которому посвящение должно привести, и мирским. С течением времени преодоление этого расстояния для десакрализирующегося человека становится всё более трудным — исчезает некая врождённая способность к посвящению [14; 435]. Соответственно, действительно посвящённых становится всё меньше, а посвящение оборачивается якобы-посвящением, лишь имитирующим священнодействия, на чём строится симулятивная псевдотрадиционность некоторых пострелигий.

Традиционной инициации Генон противопоставлял *контринициацию* [1; 411]. Поскольку, по мнению мыслителя, Модерн есть перевёртыш Традиции, то, копируя сам принцип посвящения в Сакральное, Модерн создаёт искусственные знаково-символические инструменты десакрализации мышления. Более того, наиболее действенным способом является использование именно нежизнеспособных осколков Традиции — их мозаика есть лучшее противодействие Традиции, чем использование «гражданских ритуалов» наподобие российских новогодних [15; 662].

Отойдя от контринициативности Модерна, но не возвратившись в инициативность Традиции, Постмодерн плодит множественные псевдоинициации, мозаично и произвольно комбинирующие самые различные элементы, ставя результирующим параметром экстаз. На таком якобы-посвящении жидутся как новые харизматические движения, так и харизматизация традиционных религий — в частности, католичества (харизматические мессы) и православия (гуруистическое старчество, фетишизм реликвий).

Догматизм

Под догматизмом понимается безусловная преданность предмету веры. В традиционной духовности догматизм не равен современному фундаментализму, возникшему как «тоска по догматам» [16; 275]. С позиции традиционалиста, догма есть уточнение священного смысла человеческого бытия. Догма возникает на критичной стадии соскальзывания по раскручивающейся книзу спирали мировой апостасии, когда замутняется чистота Предания, передающегося от поколения к поколению и от жреца — простолюдинам. В этой ситуации возникает нужда в обращении к вторичной, манифестационной человеческой инстанции — разуму. Так возникает рационализованная *догма*, как указание и предохранение от совершения ошибки, могущей исторгнуть человека из священного пространства и времени [17; 6]. Традиция догматизируется, и с этого момента внешним признаком верности Традиции становится следование догме [18; 270].

Отклонение от догмы есть ересь, однако ересь выражается не только в рационалистическом отклонении от буквы закона. Поскольку *догма есть наружное обозначение Традиции*, ересью является не столько отклонение от догмата, сколько отклонение от Традиции, обозначаемой догмой. Принцип Традиции как синтеза писаной и неписаной частей блестяще кристаллизован св. Викентием Лиринским († 450): «*Во что верили повсюду, всегда, все*» [19; 333]. В православной духовности высшей вехой догматизма являются решения VII Вселенского собора, осуждающего как душегубительную ересь всякое отклонение не только от прописанной догмы, но и от всей общепринятой христианской Традиции [20; 87]. Именно Седьмой собор интуировал — вследствие идейной войны с воинствующими профанаторами-иконоборцами — наступление десакрализации, выражающейся в оскудении способностей человеческого ума распознавать Священное в Традиции. Поэтому Собор жёстко обозначил суть православия-*ортодоксии*, сделав косность стилем православного образа жизни и богословия.

Представление о догматизме как строгом *мировоззрении* — основа современного секулярного фундаментализма, разграничение которого с традиционализмом есть тема особого исследования. С секулярной точки зрения, ересь — выражение неправых мыслей. Такой подход не обнаруживает отклонения от Традиции современного расщеплённого ума, заявляющего о верности Традиции, но отклоняющегося от неё на бытийственном и бытовом уровнях.

Полнота

Для человека, стоящего в Традиции, это стояние уже является результатом, а не способом достижения чего-то другого [21; 5]. В христианстве, к примеру, согласно учению преп. Иоанна Лествичника, молитва есть средство, а не условие Богообщения [22; 230]. Более того, всякий верующий, стоящий в Традиции, не мнит себя таковым, считает недостойным, «грешным паче всякой меры» и непрестанно стремится выйти из этого состояния. Согласно Шуону, разрыв (секуляризация) сознания начинается именно тогда, когда отходит на второе место основная наша деятельность по соединению с Горним — молитва, а на первое место выходит прагматическая область — миропознание [23].

Особо параметр самооценности Традиции касается этической стороны поведения верующего. Для стоящего в Традиции морали как самооценности нет, она существует лишь как посыл, указатель на большее, как единый луч иерофанического сияния [24; 148]. Абсолютизация некоей абстрактной морали, равноценной самой себе [25; 178], есть черта Современности, пытающейся возвести сложившийся образ поведения в формат «здравомыслия» [26]. По этой причине всякие антимодернистские интеллектуальные начинания, как правило, начинаются с практикуемой аморальности. Напротив же, модернизация, в первую очередь, выражается в институционализации морали, например, посредством институционализированной Церкви или протестантской общины, превратившихся в контролёров и редакторов морали.

Современный традиционализм, как в теории, так и на практике, зачастую скатывается в соблазн демонизации: восстав против Современности, ей пытаются неразборчиво противопоставить любую «антисовременность». Мир Современности, несмотря на принципиальную эклектичность и дискретность, является цельным и самодостаточным. Потому война против него приводит к попыткам создания антикопии — элементам Современности противопоставляются «аналоги» из старины [3; 77]. В итоге такой подражательности мы не получим ничего, кроме экстравагантного ретрофутуризма, эксплуатирующего наглядные элементы Традиции и потому становящегося противоядием против Полной Традиции. Согласно Генону, лишь привлечение «высших принципов» может сделать «восстание против Современности» результативным [27; 252], но никак не механическое воспроизводство отщепов Традиции и не идолопоклонство перед её обломками, чем грешит духовная практика современных религий, именующихся традиционными.

Благоговение перед Тайной

Невзирая на присутствие аспектов Священного во всех без исключения сторонах жизни, в традиционных религиях обязательно выделяется понятие *святыни* как некоей промежуточной инстанции между мирами земным и небесным. Святыня либо недоступна простому человеку, либо доступна при условии совершения им серьёзной работы над собой. Но даже и в этом случае подчёркивается, что прикосновение к святыне есть результат милосердия Бога к человеку. Без этого осознания прикосновение к святыне может погубить материальное существо из-за разницы между мирами: святыня есть «небо на земле» (прикоснуться к нему могут только «небесные» или «почти небесные»), простой человек, как правило, закоснел в материальной сфере и не чаёт из неё выбраться. И именно Святое, Тайна, пробуждает в человеке смирение и раскаяние в собственной материализации и стремление выбраться из этого состояния определёнными знаковыми действиями. Тайна и святыня порождают жажду преодоления материального мира. Именно эта сторона Традиции показывает её живой силой, а не отвлечённой схемой.

Библер подчёркивает особое значение системы запретов в Традиции. Запрет есть указание на Святое, призыв к подготовке перед встречей с Ним. Благоговение же — особая ответная плата человека при касании Священного, это способ подготовки и настроя [28; 736]. Р.Отто отдавал этому компоненту Священного первенство в самом определении Священного [8; 29], что мне кажется не вполне верным: «первенства» в ступенях манифестации Священного быть не может, поскольку Священное самоцентрично, полноценно и не зависит от каких-то действий или настроений со стороны человека. Однако Отто отметил важнейший компонент — человеческое переживание является частью самой структуры Священного, но не абстрактно-единичной психики. Таким образом, испытывая трепет, восторг, благочестивый страх, человек воздаёт Священному то, что примордиально уже получено от Него. Так обеспечивается состояние, которое Отцами Церкви названо *синергией* [29] — сотрудничеством человека с Богом. Согласно христианской философии, обращаясь к Богу, человек лишь воздаёт Богу то, что получено от Него, причём силы для этого возвращения человек также получает

от Бога, а не из какого-то внутреннего источника [30; 77,78]. Словами Виталия Аверьянова этот процесс «представляет собой и сами корни, и процесс корневого питания растения» [31; 44].

Исходя из этого центральным вопросом христианской философии всегда был вопрос свободы личности, повлиявший на все без исключения еретические отклонения от изначальной ортодоксии и итоге, маргинализовав изначальный посыл богоподобности человека, приведший к протестантскому видению самостийности личности [32; 108] и далее — к секуляризации человеческого сознания и устранению из «повзрослевшего» сознания Бога как «рабочей гипотезы» [33; 238]. После устранения Бога из картины мира устранены и все запреты, накладывавшиеся на разных уровнях приближения к Нему — так религиозность Постмодерна стала исключительно горизонтальной, не предполагающей ступенчатости обращения к Священному, но связывающей все сохранившиеся элементы религии и Традиции в произвольную игровую мозаику — «мы верим в то, что нам нравится» [34; 197].

«Повседневность подлинности»

Здесь речь идёт о пронизанности традиционными сакральными принципами каждого аспекта быта. С точки зрения Традиции, во-первых, не может быть мест, отъединённых от Сакрального: оно проявляет себя по-разному на политическом, национальном, индивидуальном, бытовом уровне, но все эти проявления едины в своём Истоке [27; 258,259]. Во-вторых, в Традиции особое внимание уделяется именно семье, повседневности, быту как истинным проявлениям индивидуального бытия.

Богослужением является не какая-то особая деятельность, но каждая сторона деятельности индивида и общества должна тяготеть к обнаружению своей сакральной стороны, и традиционная духовность являет множественные обряды и символы, сопровождающие хозяйственные работы, совместные домашние действия и даже супружеские взаимоотношения [35; 380]. Для стояния в Традиции вся повседневность должна выглядеть как «лучезарный храм с вечным служением литургии, объединяющей Бога и мир» [36; 349].

В традиционном обществе именно *повседневность* является счётчиком стояния человека в Традиции. Если бытовая сфера претендует на то, чтобы быть чем-то «простым», посюсторонним — это признак секулярного расщепления сознания. Если обращение к Богу присутствует во всех, даже самых интимных и доведённых до автоматизма мелочах, — значит, верующий действительно стоит в Традиции всем своим существом, а не только его рациональной частью.

Сущностное спокойствие

Пострелигиозное сознание есть тряска сиюминутной нервозности, принимаемая за трепет перед потусторонним. Эта нервозная «экзистенциализация», столь свойственная многим современным верующим [37], есть попытка преодолеть разрыв *веры* (как волевого настроя) и *видения* (как бытийственного обнаружения). В отличие от модернистского понимания и ощущения веры вера в Традиции есть видение, чувство на глубочайшем, неизъяснимом уровне. «Ум должен стать единым»: сакраментальное и экстатическое измерения духовности должны быть сведены воедино [38; 161]. «ήσυχία» есть трезвение, спокойствие, «хранение ума» [39; 13], стяжание состояния изначальной цельности.

Иллюстрацией профанирования Традиции в современных духовных практиках может служить исследование диакона Павла Сержантова [40], описывающего современное харизматическое движение, последовательно проникающее в Православие. Основная характеристика этого движения — индивидуализм: индивид использует духовность как поле *самоудовлетворения* и обретения идентичности, имеющей претензии на истинность и потусторонность. Однако рамки индивидуальной жизни, скудость духовного опыта и нищета элементарных аскетических навыков вынуждают постверующего выдавать собственные чувства и ощущения за высший критерий истинности упования. Беспокойство, несдержанность, агрессия, неустойчивость, имеющие слабые аналогии с поведением верующего человека Традиции, сегодня всё настойчивее претендуют на признаки «рвения», «горения», «неравнодушия» и т.п. Отсюда — чувственная окраска как современной неоправославной литературы, так и харизматизм новаторских духовных практик гуруизма, «смирненчества», «чудесных откровений» многочисленных современных святых и «старцев», «чудесных исцелений» от многочисленных реликвий, напряжённого алармизма, чувственной демонологии и пр.

Здесь приведены примеры подделки Традиции только в православии. Аналогичные примеры можно привести и из других версий традиционной духовности: все они сегодня подверглись натиску харизматизации, иллюстрирующей неспособность современного человека подступить к Традиции.

Община и иерархия

Горизонтальная связанность — такая же основа Традиции, как и вертикальная. Налаженность связей в разных социальных группах и иерархия самих этих групп внутри более обширных создают условия для обеспечения передачи Традиции. Отсутствие связей уже на самом первом уровне — семейном — разрушает способность Традиции самовоспроизводиться. Спаянность семейная, клановая, этническая, национальная, кастовая, цеховая сама по себе не является условием для содержания Традиции, но без неё Традиция неуклонно стремится к фикции. Община же — как «высший нравственный образ человечества» [41; 195] — является полем осуществления горних принципов, полем перехода из зверобытия в богобытие. Философ Тарас Сидаш подчёркивает: «Община — тот же Божественный Ум, в котором момент единства уже не дан непосредственно, но отступил на задний план и сокрылся» [42].

Община является телом Священного — в этом причина как горизонтальной спаянности общины, так и внутренней иерархичности и кастовости [43]. В идеале община подобна дереву, в котором каждый орган исполняет своё назначение. Это нашло отражение как в догматах Православной Церкви о соборном (кафолическом) устройстве, так и в философских учениях славянофилов [44; 81] и — в особенности — Платона, наиболее ярко отразившего традиционную взаимосвязь социальной структуры и сакральности [45; 428].

На социальном уровне традиционная общинность проявляет себя как *философия неравенства, кастовая философия* [46; 10, 11], утверждающая различие уровней служения в соответствии с различными способностями и возможностями, определёнными изначально [47]. Виталий Аверьянов пишет:

«Сословия в <...> несут в себе не только социальное, но и духовное измерение, они фиксируют тот образ жизни и те убеждения, которые способен реализовать человек определенной высоты духа. Сословия, касты символизируют неодинаковость возможностей разных людей. Бывает право и мораль, создаваемая по образу жизни и суждения святого и пророка. В другом случае — по образу и духу аристократии. В третьем случае — согласно представлениям торговых, ремесленных, земледельческих сословий, смысл которых в более обширном воспроизводстве жизненного цикла. В четвертом случае — по мнениям сословий наемных работников и невольников, жаждущих во что бы то ни стало нивелировать всё социальное бытие (пафос равенства). Возможна и представима и мораль пятого случая, в котором ее определяют вообще асоциальные группы, не желающие обустроить окружающую жизнь и нести какую-либо обязанность. Наконец, в шестом, наиболее важном для нас случае существует и в конце истории грозит восторжествовать нрав и закон существ, вовсе неопределимых никакими сословными рамками. Это будет закон паразитический, закон существ-оборотней, способных имитировать разные общественные ценности, но неспособных эти ценности производить» [48; 93].

Наличие зазора между кастами приводит к нарушению духовной связи каждого из субъектов общины со Священным. Строгое распределение на касты уже является родом ритуала: старательно исполняя своё предназначение, каждый элемент священного социального тела содействует цельности и здоровью этого тела — в этом корень традиционного освящения повседневности и быта. Исчезновение кастового видения Социального — одна из наибольших травм Модерна, она нанесена именно индивидуальному сознанию, обрекши его на тягу к миражам псевдоиндивидуальности.

Надындивидуальность

Традиционная духовность самое существенное внимание уделяет философии личности — обоснованию проблемы смысла жизни и деятельности, уточнению понятия «Я» и соотношения его с понятиями «МЫ» и «ОНИ». Проблема эта по-разному лишается в разных традиционных упованиях: с индивидуалистской, коллективистской или соборнической позиций. Однако проблемы бытия личности в мире, полноценности или неполноценности индивидуального бытия, личной ответственности, самосознания и меры свободы — одни из первичных в традиционных религиях, особенно в монотеистических [49; 381].

Личность есть отображение Высшего начала, осуществляемое в Традиции посредством ритуала — инструмента, соединяющего образ с Первообразом [50; 100]. Мировая история есть последовательное затирание этого начала. Традиционализм исходит из принципа затёртости изначальной личностности, которая может вновь проясниться только посредством длительной и комплексной духов-

ной работы. Провозглашение авторитета, приоритета и уникальности личности есть не более чем миф, однако ведущий свое происхождение именно из христианского учения о потенциальном Богоподобии человека.

Проблема «мирских догматов» Модерна заключается в рассмотрении мира через призму фантазмов «личности», «индивида», «субъекта», в прояснении значимости мира для этих понятий, в действительности являющихся лишь понятийными условностями. Рудольфом Отто Священное характеризуется через особую ощущаемость его человеком [8; 21]. Однако традиционное представление о личности в корне иное. Традиция надличностна: *человек есть лишь возможность для Священного*, потому своё наибольшее значение человек приобретает, становясь таким проводником [51; 110]. В православном богословии это именуется *обоже́нием*. Словами св. Афанасия Александрийского, «Бог стал человеком, чтобы человек стал богом» [52; 260]. В Традиции «стать человеком» означало наиболее приблизиться к своему идеальному, световому значению [3; 111], от которого реальное состояние — лишь функция, тяготеющая к «инфрачеловечности» [53; 19], предел которой мы видим в сегодняшнем превращении человека в постчеловека, киборга, звероавтомат.

Служение

Генон подчёркивал принципиальное различие служения в традиционном и нетрадиционном значении. Генон, опираясь на слова А.Кумарасвами, указывал, что в традиционном смысле служение понималось как *преданность* [10; 350,351]: атрибутом Традиции никогда не было служение ближнему, нации, родине и пр. Более того, эти формы служения являются знаками вырождения изначального служения как крепости стояния в Предании. Потому традиционное служение — это укрепление возможностей исповедания своей традиции. На практике это отражается не в строительстве больниц, а в отгорожении себя от соблазнительного «мира сего», чему ярким примером служат все традиционные диаспоры, впавшие в структуру Модерна, и, естественно, самый яркий пример здесь — старообрядческие общины и общежития. Традиционное служение ограничено минимальным радиусом «ближних» — своей общины, рода, семьи. Окружающий мир воспринимается традиционной духовностью как пространство всеостужающего холода, потому милосердие и благотворительность в отношении к его элементам чреватые остужением собственного ядра — отсюда знаменитые старообрядческие жесты: подметание порога после ухода нежеланного гостя, уничтожение посуды, которой воспользовался «нехристь» и пр.

Обмирщение современных религиозных объединений проявляется в том, что «социальное служение» позиционируется как смысл и назначение религиозной деятельности, вследствие чего конфессии могут использовать государственный аппарат, социальные и политические структуры, коммерческие организации ради «улучшения окружающего мира» [54]. В силу специфики политической культуры россиян эта политика неуклонно принимает достаточно агрессивные формы клерикализации [55]. Исток этой политики — «секулярное богословие», родившееся в неопротестантской среде и затем в общих чертах принятое на II Ватиканском соборе Римско-Католической Церковью. В идее «социального служения» отражено западное ощущение истории как прогрессивно-поступательного процесса развития-совершенствования, ведомого Богом, в котором Церковь соучаствует наравне с прочими «прогрессивными» силами. В РПЦ эта политика усваивается с учётом собственных культурологических штампов и цивилизационной инерции.

Таким образом, пострелигиозная тема «служения» есть затирание необходимого барьера между Горним и Дольним. Однако вследствие этого затирания происходит не всеобращение к Священному, но опрокидывание «мира сего» в область Священного, искусственное трансцендирование, использующее медиакратические приёмы, дабы придать новосозданному кентавру видимость традиционности и историчности.

Традиционная духовность в своём феноменологическом измерении здесь приведена в сравнении с пострелигиозностью, в наши дни умело имитирующей традиционную внешность. Собственно феноменологического измерения у Традиции нет — его выделение есть условный, рабочий приём, долженствующий показать определённые стороны Традиции современному секулярному человеку, и показать так, чтобы не скатиться ни в постмодернистские комбинаторические игры с архаикой, ни в модернистскую концептуализацию Традиции как пройденной стадии развития «цивилизации», ни в холистский язык Традиции — метафизический и закрытый от современного исследователя мощными понятийными барьерами. Безусловно, это исследование имеет смысл только в соединении с изложением онтологической стороны традиционной духовности, поскольку здесь отмечены лишь формы

манифестации Священного в восприятии его человеком. Без онтологического, горизонтального подхода к Традиции чисто феноменологическое, вертикальное её обнаружение может перейти в фантастичность, являющуюся в Постмодерне умело используемой вакциной против реального обнаружения Традиции.

References

- 1 Дугин А.Г. Философия традиционализма. — М.: Арктогея-Центр, 2002. — 624 с.
- 2 Андреев А. Традиционализм как методологическая основа / Against Post-Modern World: Материалы конференции (15–16.10.2011, Москва, центр «Tradition») [М., 2011] URL: <http://against-postmodern.org/andreev-traditionalizm-kak-metodologicheskaya-osnova> (дата обращения 05.10.13).
- 3 Дугин А.Г. Постфилософия. Три парадигмы в истории мысли. — М.: Евразийское движение, 2009. — 744 с.
- 4 Аверьянов В.В. Традиция как методологическая проблема в отечественной культурологии XX века: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. — М.: ГАСК, 2012. — 33 с.
- 5 Аверьянов В.В. Традиция и традиционализм в общественной мысли России (60–90-е годы XX века) // Общественные науки и современность. — 2000. — № 1. — С. 68–77.
- 6 Быстров В.Ю. Понятие традиции и проблемы философии религии // Религиоведение. — 2004. — № 1. — С. 154–161.
- 7 Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. — М.: Мысль, 1983. — 284 с.
- 8 Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. — 272 с.
- 9 Элиаде М. Священное и мирское. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
- 10 Генон Р. Заметки об инициации // Генон Р. Символика креста. — М.: Прогресс-традиция, 2008. — С. 355–694.
- 11 Флоренский П.А., свящ. Философия культа (Опыт православной антропологии) / Сост. Андроник (Трубачёв), иг. — М.: Мысль, 2004. — 685 с.
- 12 Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике. — Сергиев Посад, 1918. — 286 с.
- 13 Флоренский П.А., свящ. Иконостас // Флоренский П.А., свящ. Собр.соч. в 4-т. Т. 2 / Сост. Андроник (Трубачёв), иг. — М.: Мысль, 1996. — С. 419–526.
- 14 Эвола Ю. Оседлать тигра. — СПб.: Владимир Даль, 2005. — 512 с.
- 15 Генон Р. Царство количества и знамения времени // Генон Р. Кризис современного мира. — М.: Эксмо, 2008. — С. 443–712.
- 16 Бибахин В.В. Философия и религия // Бибахин В.В. Язык философии. — СПб.: Наука, 2007. — С. 258–281.
- 17 Карташов А.В. Вселенские соборы. — Мн.: Харвест, 2008. — 410 с.
- 18 Чаттерджи С., Датта Д. Введение в индийскую философию. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. — 376 с.
- 19 Pelikan J. The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine. Vol. 1: The Emergence of the Catholic Tradition (100–600). — Chicago: The University of Chicago, 1971. — 396 p.
- 20 Григорий (Грaббе), еп. Каноны Православной Церкви. Ч. 1. — Джорданвилль: Holy Trinity Orthodox Mission, 2001. — 98 с.
- 21 Cutsinger J.S. Introduction // Prayer Fashions Man: Frithjof Schuon on the Spiritual Life / Ed. J.S.Cutsinger. — Bloomington: World Wisdom, 2005. — P. 5–15.
- 22 Иоанн Лествичник. Лествица. — СПб.: Типография № 6, 1995. — 362 с.
- 23 Schuon F. Christian Gnosis // Aymard J.-B., Laude P. Frithjof Schuon: life and teachings. — NY.: State University of New York Press, 2004. — P. 133–135.
- 24 Дугин А.Г. Философия политики. — М.: Арктогея, 2004. — 723 с.
- 25 Библер В.С. На гранях логики культуры. — М.: Рус. феноменолог. об-во, 1997. — 440 с.
- 26 Шмеман А., прот. Богослужение в секулярный век / Сайт об отце Александре Шмемане [б/м, б/г] URL: http://www.shmeman.ru/modules/myarticles/article_storyid_5.html (дата обращения 05.10.13).
- 27 Генон Р. Кризис современного мира (пер. Любимовой Т.Б.) // Генон Р. Избранные произведения. — М.: Беловодье, 2004. — С. 149–300.
- 28 Генон Р. Царь мира // Генон Р. Кризис современного мира. — М.: Эксмо, 2008. — С. 713–782.
- 29 Серафим (Роуз), иером. Вкус истинного Православия / Православная беседа [б/м, б/г] URL: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=100> (дата обращения 05.10.13).
- 30 Макарий Египетский. Духовные беседы // Творения древних Отцов-подвижников. — М.: Мартис, 1997. — С. 70–98.
- 31 Аверьянов В.В. Традиция как преемственность и служение // Человек. — 2000. — № 2. — С. 38–51.
- 32 Будянская Л.А. Десакрализация и мифологизация философского дискурса в социокультурном расколе Реформации // Научные ведомости БелГУ. Серия «Философия. Социология. Право». — 2009. — Т. 16. — № 10. — С. 105–115.
- 33 Бонхёффер Д. Сопротивление и покорность. — М.: Прогресс, 1994. — 344 с.
- 34 Вейз Дж.Э. Времена Постмодерна: Христианский взгляд на современную мысль и культуру. — М.: Лютеранское наследие, 2002. — 215 с.
- 35 Плюханова М.Б. О национальных свойствах самоопределения личности: самосакрализация, самосожжение, плавание на корабле // Из истории русской культуры. Т. 3. — М., 1996. — С. 380–459.

- 36 *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество / Ред. В.В.Нехотин. — М.: Ин-т ДИ-ДИК, Квадрига, 2009. — 688 с.
- 37 *Laden A.S.* Transcendence without God: On Atheism and Invisibility // *Philosophers without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life* / Ed. L.M.Antony. — NY.: Oxford University Press, Inc., 2007. — P. 121–132.
- 38 *Киприан (Керн)*, архим. Антропология св. Григория Паламы. — М., 1996. — 297 с.
- 39 Мейендорф И., прот. Жизнь и труды св. Григория Паламы: Введение в изучение. — СПб.: Византинороссика, 1997. — 486 с.
- 40 *Сержантов П.*, диак. Православие и харизматизм / Богослов. Ru: Научно-богословский журнал [М., 2007–2012] URL: <http://www.bogoslov.ru/text/397746.html> (дата обращения 05.10.13).
- 41 *Аксаков К.С.* [Передовые статьи газеты «Молва»] // Аксаков К.С. Государство и народ / Ред. О.А.Платонов. — М.: Ин-т русской цивилизации, 2009. — С. 192–229.
- 42 *Сидаш Т.Г.* От Евангелия к Единоверию / Сайт Тараса Сидаша [СПб., 2011] URL: <http://sidashtaras.ru/?idx=466> (дата обращения 05.10.13).
- 43 *Куценков А.А.* Эволюция индийской касты. — М.: Наука, 1983. — 326 р.
- 44 *Хомяков А.С.* Ответ русского русскому (Письмо к редактору «L'Union Chretienne» о значении слов «кафолический» и «соборный»). По поводу речи отца Гагарина, иезуита // Хомяков А.С. Всемирная задача России / Ред. О.А.Платонов. — М.: Ин-т русской цивилизации, 2008. — С. 75–82.
- 45 *Платон.* Государство // Платон. Собр.соч. в 4-т. Т. 3. — М.: Мысль, 1994. — С. 79–420.
- 46 *Эвола Ю.* Метафизика войны. — Тамбов: Полюс, 2008. — 168 с.
- 47 *Генон Р.* Индийская кастовая доктрина // Полюс / Ред.: О.Молоотов, М.Холодов. — 2010. — № 1. — С. 23, 24.
- 48 *Аверьянов В.В.* Преодоление доктрины «светского государства» // Северный Катехон. — 2005. — № 1. — С. 93–99.
- 49 *Лосский В.Н.* Догматическое богословие // Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. — Сергиев Посад: Изд-во СТСЛ, 2012. — С. 379–545.
- 50 *Зильберман Д.Б.* Традиция как коммуникация: трансляция ценностей; письменность // Вопросы философии. — 1996. — № 4. — С. 76–105.
- 51 *Guénon R.* Perspectives on Initiation / Ed. Samuel D. Fohr. — NY: Sophia Perennis, 1946. — 302 с.
- 52 *Афанасий Великий.* Слово о воплощении Бога-Слова и о пришествии Его к нам во плоти // Афанасий Великий. Творения. Ч. I. — Свято-Троицкая Сергиева лавра: Собств. тип., 1902. — С. 191–263.
- 53 *Генон Р.* Очерки о традиции и метафизике. — СПб.: Азбука-классика, 2010. — 320 с.
- 54 Основы социальной концепции Русской Православной Церкви / Официальный сайт Московского Патриархата [М., 2005–2013] URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html> (дата обращения 05.10.13).
- 55 *Шахов М.О.* Клерикализация России: миф или реальность? // Национальные интересы. — 2002. — № 5(22). — С. 56–62.

К.М.Товбин

Дәстүрлі рухтандыру: үндеу өлшемдері

Мақалада дәстүрлі мектептің әдіснамасы арқылы дәстүрлі рухани ұғымдар қарастырылып, мәні ашылды. «Дәстүр» (Толық, немесе Қасиетті, Дәстүр) қалыптасқан өркениеттік инерция ретінде дәстүрге немесе менталды коммуникативтік механизмге қарама-қарсы қойылды. Дәстүр Модернге және Постмодернге қарсы қойылды, бірақ осы дәуірлермен салыстырылып, қарастырылды. Дәстүрлі руханилықтың мазмұны адамзат қызметі мен оның мәніне тікелей байланысты болатын үндеу өлшемдері арқылы феноменологиялық негіз де зерттелді. Шартты анықталған феноменологиялық өлшемде Дәстүр инициация, догматизм, толымдылық, құпиялық, күнделіктікке бойлау, психологиялық тұрақтылық, қауымдық (иерархиялықпен сәйкес келетін), жекеліктен тыс, тарихтан жоғарылық, Құдіретке қызмет ету сияқты өзінің қырларын көрсетті. Өзінің феноменологиялық өлшемінде қазіргі уақытта сырттан дәстүрлі болып көрінетін Дәстүрлі руханилық мұнда постдінділікпен салыстырылып берілген. Қарастырылған феноменологиялық параметрлер қазіргі әлемдегі Сакральдықты ашудың мүмкіндіктеріне қарсы стилистикалық иммунитетті өңдеуге бағытталған. Постмодерн инсинуацияларынан нағыз дәстүрлі руханилықты ерекшелеуге міндетті.

Tradition in phenomenological measurement

In article by means of methodology of Traditionalist school the concept of Traditional Spirituality is considered and opened. «Tradition» (Full, or Sacred Tradition) is opposed to «tradition» as to the civilizational way or the mental communicative mechanism. The Tradition is opposed both to the Modernity, and the Postmodernity, however is considered in comparison to these eras. The maintenance of traditional spirituality is considered from the phenomenological point of view, through manifestation parameters, directly depending on human activity and its sense. In conditionally dedicated phenomenological dimension Tradition shows their hand, as initiation, dogmatism, completeness, mystery, rooted in everyday life, psychological stability, communality (combined with hierarchical), supra-individuality, supra-historicism, service to Sacred. Traditional spirituality in his phenomenological dimension here in comparison with post-religion, in our days, skillfully imitating traditional appearance. Considered phenomenological parameters need to distinguish the authentic traditional spirituality from the insinuations of Post-Modernity, aimed at developing a stylistic immunity against the possibility of disclosure of the Sacred in the now.

References

- 1 Dugin A.G. *The philosophy of traditionalism*, Moscow: Arktogetya-Tsentr, 2002, 624 p.
- 2 Andreyev A. *Traditionalism as a methodological basis / Against Post-Modern World: Materialy konferentsii (15–16.10.2011., Moskva, tsentr «Tradition»)* [M., 2011] URL: <http://against-postmodern.org/andreev-traditsionalizm-kak-metodologicheskaya-osnova> (data obrashcheniya 05.10.13).
- 3 Dugin A.G. *Post-philosophy. Three paradigms in the history of thought*, Moscow: Evraziyskoe Dvizhenie, 2009, 744 p.
- 4 Aver'yanov V.V. *Tradition as a methodological problem in the domestic cultural studies of the twentieth century: Avtoref. diss. ... dokt. filos. nauk*, Moscow: GASK, 2012, 33 p.
- 5 Aver'yanov V.V. *Tradition and traditionalism in social thought Russia (60–90-ies of XX century)* // *Obshchestvennye nauki i sovremennost*, 2000, 1, p. 68–77.
- 6 Bystrov V.Yu. *The concept of tradition and the problems of philosophy of religion* // *Religiovedenie*, 2004, 1, p. 154–161.
- 7 Markaryan E.S. *The theory of culture and modern science*, Moscow: Mysl', 1983, 284 p.
- 8 Otto R. *Sacred. About the irrational in the idea of the divine and its relation to the rational*, Sankt-Petersburg: Izd-vo SPbGU, 2008, 272 p.
- 9 Eliade M. *The Sacred and the Profane*, Moscow: Izd-vo MGU, 1994, 144 p.
- 10 Genon R. *Notes on the initiation* // Genon R. *The symbolism of the Cross*, Moscow: Progress-traditsiya, 2008, p. 355–694.
- 11 Florenskiy P.A. *Philosophy of Worship (Experience of Orthodox anthropodicy)* / Sost. Andronik (Trubachiov), Moscow: Mysl', 2004, 685 p.
- 12 Golubtsov A.P. *Of readings on church archeology and liturgics*, Sergiev Posad: Izd-vo STSL, 1918, 286 p.
- 13 Florenskiy P.A. *Ikonostasis* // Florenskiy P.A. *Works*, T. 2 /Sost. Andronik (Trubachiov), Moscow: Mysl', 1996, p. 419–526.
- 14 Evola Y.U. *Ride the tiger*, Sankt-Petersburg: Vladimir Dal', 2005, 512 p.
- 15 Genon R. *Kingdom of the numbers and the signs of the Time* // Genon R. *Crisis of the Modern World*, Moscow: Eksmo, 2008, p. 443–712.
- 16 Bibikhin V.V. *Philosophy and Religion* // V.V.Bibikhin. *Language of the Philosophy*, Sankt-Petersburg: Nauka, 2007, p. 258–281.
- 17 Kartashiov A.V. *Ecumenical Councils*, Minsk: Harvest, 2008, 410 p.
- 18 Chatterdji S., Datta D. *An Introduction to Indian philosophy*, Moscow: Izd-vo inostr. lit-ry, 1955, 376 p.
- 19 Pelikan J. *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, Vol. 1: *The Emergence of the Catholic Tradition (100–600)*, Chicago: The University of Chicago, 1971, 396 p.
- 20 Grigoriy (Grabbe). *The canons of the Orthodox Church*. Vol. 1, Dzhordanvill': Holy Trinity Orthodox Mission, 2001, 98 p.
- 21 Cutsinger J.S. *Introduction* // *Prayer Fashions Man: Frithjof Schuon on the Spiritual Life* / Ed. J.S.Cutsinger, Bloomington: World Wisdom, 2005, p. 5–15.
- 22 Ioann Lestvichnik. *The Ladder*, Sankt-Petersburg: Tipografiya № 6, 1995, 362 p.
- 23 Schuon F. *Christian Gnosis* // Aymard J.B., Laude P. *Frithjof Schuon: life and teachings*, New York: State University of New York Press, 2004, p. 133–135.
- 24 Dugin A.G. *Philosophy of the Politics*, Moscow: Arktogetya, 2004, 723 p.
- 25 Bibler V.S. *On the faces of the logic of culture*, Moscow: Russ. fenomenolog. ob-vo, 1997, 440 p.
- 26 Shmeman A. *Church Service in the secular age* / Site about fr. Aleksandr Shmeman [b/m, b/g] URL: http://www.shmeman.ru/modules/myarticles/article_storyid_5.html (data obrashcheniya 05.10.13).
- 27 Genon R. *Crisis of the Modern World (transl. Lyubimova T.B.)* // Genon R. *Selected Works*, Moscow: Belovod'e, 2004, p. 149–300.
- 28 Genon R. *King of the World* // Genon R. *Crisis of the Modern World*, Moscow: Eksmo, 2008, p. 713–782.

- 29 Serafim (Rouz). *The taste of true Orthodoxy* / The Orthodox conversation [b/m, b/g] URL: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=100> (data obrashcheniya 05.10.13).
- 30 Makariy Egipetskiy. *Spiritual Discussions* // The works of the Ancient Fathers of Ascetic, Moscow: Martis, 1997, p. 70–98.
- 31 Aver'yanov V.V. *The Tradition of both continuity and service* // Chelovek, 2000, № 2, p. 38–51.
- 32 Budyanskaya L.A. *Desacralization mythology and philosophical discourse in social and cultural schism of the Reformation* // Nauchnye vedomosti BelGU. Seriya «Filosofiya. Sotsiologiya. Pravo», 2009, T. 16, № 10, p. 105–115.
- 33 Bonkhioffer D. *Resistance and obedience*, Moscow: Progress, 1994, 344 p.
- 34 Veyz Dzh.E. *Postmodern Times: A Christian view on modern thought and culture*, Moscow: Lyuteranskoe nasledie, 2002, 215 p.
- 35 Plyukhanova M.B. *On national self-determination of the properties of the individual: self-sacralization, self-immolation, sailing on ship* // Iz istorii russkoy kul'tury, T. 3, Moscow, 1996, p. 380–459.
- 36 Zen'kovskiy S.A. *Russian Old Believers* / Red. V.V.Nekhotin, Moscow: Institut DI-DIK, Kvadriga, 2009, 688 p.
- 37 Laden A.S. *Transcendence without God: On Atheism and Invisibility* // Philosophers without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life / Ed. L.M.Antony, New York: Oxford University Press, Inc., 2007, p. 121–132.
- 38 Kiprian (Kern). *Anthropology of St. Gregory Palamas*, Moscow: 1996, 297 p.
- 39 Meyendorf I. *The life and works of St. Gregory Palamas: Introduction to the study*, Sank-Petersburg: Vizantinorossika, 1997, 486 p.
- 40 Serzhantov P. *Orthodoxy and charismaticity* / Bogoslov.Ru: Nauchno-bogoslovskiy zhurnal [Moscow, 2007–2012] URL: <http://www.bogoslov.ru/text/397746.html> (data obrashcheniya 05.10.13).
- 41 Aksakov K.S. [Editorials of the newspaper «Molva»] // K.S.Aksakov. The State and the People / Red. O.A.Platonov, Moscow: Institut russkoy tsivilizatsii, 2009, p. 192–229.
- 42 Sidash T.G. *From the Gospel to the Edinoverie* / Sayt Tarasa Sidasha [Sank-Petersburg, 2011] URL: <http://sidashtaras.ru/?idx=466> (data obrashcheniya 05.10.13), p. 52–54.
- 43 Kutsenkov A.A. *The evolution of the Indian caste*, Moscow: Nauka, 1983, 326 p.
- 44 Homyakov A.S. *Response from Russian to Russian* (Letter to the editor «L' Union Chretienne» about the meaning of the word «catholic» and «collective». Regarding speech father Gagarin, Jesuit // Homyakov A.S. The global challenge Russia / Red. O.A.Platonov, Moscow: Institut russkoy tsivilizatsii, 2008, p. 75–82.
- 45 Platon. *State* // Platon. Selected works, T. 3, Moscow: Mysl', 1994, p. 79–420
- 46 Evola Y.U. *Metaphysic of the War*, Tambov: Polyus, 2008, 168 p.
- 47 Genon R. *Indian caste doctrine* // Polyus /Red.: O.Molotov, M.Holodov, 2010, 1, p. 23, 24.
- 48 Aver'yanov V.V. *Overcoming the doctrine of «secular state»* // Severnyy Katekhon, 2005, 1, p. 93–99.
- 49 Losskiy V.N. *Dogmatic Theology* // V.N.Losskiy Sketch of the mystical theology of the Eastern Church. Dogmatic Theology, Sergiev Posad: Izd-vo STSL, 2012, p. 379–545.
- 50 Zil'berman D.B. *Tradition as communication: broadcasting values; scripts* // Voprosy filosofii, 1996, 4, p. 76–105.
- 51 Guénon R. Perspectives on Initiation / Ed. S.D.Fohr, New York: Sophia Perennis, 1946, 302 p.
- 52 Afanasiy Velikiy. *The word of the incarnation of God the Word, and the coming of Him to us in the flesh* // Afanasiy Velikiy. Works. Vol. I, Svyato-Troitskaya Sergieva lavra: Sobstvennaya tip., 1902, p. 191–263.
- 53 Genon R. *Essays on the tradition and metaphysics*, Sankt-Petersburg: Azbuka-klassika, 2010, 320 p.
- 54 Bases of the Social Concept of the Russian Orthodox Church / Ofitsial'nyy sayt Moskovskogo Patriarkhata [Moscow, 2005–2013] URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html> (data obrashcheniya 05.10.13).
- 55 Shakhov M.O. *Clericalization of Russia: Myth or Reality?* // Natsional'nye interesy, 2002, 5(22), p. 56–62.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

UDC 37.015

Sh.M.Mukhtarova, S.N.Mukanova

Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: sana.mn@mail.ru)

Psychology of children's homes of family type

The article considers the psychological peculiarities of children in orphanages in science and practice. Defines the essence of the phenomenon of «we» in the orphanage. Presents special psychological problems of children conventional residential institutions and their differences between the pupils of children's homes of family type. A significant place is given to the consideration of the structure of the model orphanage of family type. On the basis of socio-pedagogical activity are identified in general terms, the tasks of the children's homes of family type. Examine the main branches of the correctional-educational work with children and the implementation of the principle of family education.

Key words: children's homes, family, childhood, orphanage, pupils, socialization, social pedagogue, formation, training, development.

At present, the problem of children left without parental care, their socialization and integration into society are the subject of intense debate in the scientific world. Childhood — a time when the fundamental qualities of the person being laid to ensure psychological stability, positive moral guidance, vitality and sense of purpose. These spiritual qualities of the person does not develop spontaneously, and are formed in expression of parental love in the family.

The role of the family for a great man. It is there laid installation and values, perceptions and expectations that help the child later in life to adapt successfully. Children who grow up without a family, have their own psychological characteristics that distinguish them from the children of the family, as reflected in a number of studies: IV Dubrovin, B.C.Mukhina, A.M.Parishioners, N.Thick, LM Shipitsina, TI Shulga, G. etc. However, the study authors often focus on research and development or cognitive or emotional spheres children.

Thus, the relevance of the study due to the fact that the number of children outside the family increases, and psychological assistance to them because of the lack of scientific readiness of the problem and the lack of specialists in this field is not in the scope.

Children in orphanages are deprived of contact with the children of ordinary families, as they often go to a school where the children are the same as they are, or is it a specialized school. They do not have samples of normal relations between the children. And even if they attend a regular school, their interaction with normal children end at the threshold of the school. Their brings and takes the bus, and they are not even familiar with such a simple fact as an opportunity to get to the house.

The reasons are different for getting children to an orphanage, but in spite of this, all children experience similar feelings — this longing, despair, aggression toward the children's home and those who work and live there. And the reason is the destruction of the already established relationship. This is a violation of the child can not make up for anything. In addition, when released into the children's home is restricting the flow of information to which people used, old relationship broke down, and the new has not yet formed, and the child is, however, not to be entered into any relationship. This condition is deposited in the personal experience of children as a failure, which has implications for all of life. And based on the current context at an orphanage can not be considered either as an alternative to the family or as a replacement. Since the separation of the child from the family living space leads to stress.

At the orphanage, the child is constantly communicating with one and the same, fairly narrow group of peers, and he can not prefer it any other group, as it can make any ordinary school student. But at the same time it can not be excluded from it. Belonging to a group of peers in this turns out to be unconditional. This leads to the fact that the relationship between peers are not coming together as a chummy, friendly, and by the type of kinship, as between brothers and sisters. Such absoluteness with peers in children's residential care can be, on the one hand, be seen as a positive factor contributing to emotional stability, security, when the peer group acts a certain analogue of the family, and on the other hand, one can not fail to see significant costs — such contacts do not contribute to the development of social skills with peers, ability to establish equal relations with a stranger child adequately assess their qualities necessary for election, companionship. A child growing up in residential care, as a rule, does not master the skills of productive communication. His contacts are superficial, nervousness and haste: he also solicits attention and rejects it, going to aggression or passive alienation. Desperate for love and attention, he does not know how to behave in such a way as to communicate with it in accordance with this requirement. Improperly formed experiences leads to the fact that the child has in relation to other negative position [1].

A particular problem — the phenomenon of «we» in a children's home. In a normal family is always there Heirloom «we» — feeling, reflecting the involvement is to his family. It is very important that organizes emotional and moral force that creates the condition for protection of the child. In a life without parental care, children spontaneously develops children's home (boarding) «we». This is a very special psychological education. Children without parents divide the world into «us «and «others «into «us «and «them». From «others» they are isolated together, show respect to them aggression, ready to use them for their own purposes. They have their own special normativity in relation to all the «other». However, within their group are children living in the orphanage, often also separated, they can ill-treat with their peers or young child. This position is formed for many reasons, but primarily because of the underdeveloped and distorted the need for love and acceptance, because emotionally unstable situation of the child deprived of parental care.

These detoy lot of problems that are unknown to the child in a normal family. These children are psychologically alienated from the people, and it gives them the «right» to the offense. In school they learn to walk, classmates from families serve in their minds as «they», which develops sophisticated competitive, negative attitudes orphanage and children's home.

The particular psychological problem the lack of free space, in which a child could be alone, to rest from adults and other children. Every man needs a child to communicate with others, but at the same time, in loneliness and isolation from the others, because in this state, the inner work, self-consciousness is formed. The absence of the conditions for inner concentration standardizes certain social type of person. Unrealizable demand for living space for psychological isolation leads to the fact that children from residential care in large cities learn attics and cellars of the neighboring blocks. However, this is not what the isolation that is necessary for the individual life of the soul: here the children are together again, but without a positive adult attention, here they are invisible and therefore capable of reckless and unpredictable actions by themselves. This isolation helps her escape, and vagrancy.

Children living in the prevailing conditions of education in a boarding school on full state support, there is a dependent position («we should», «give»), there are no thrift and responsibility.

The formal discipline of such children is fraught with the danger of alienation in the relationship between adult and child. These children need special humanistic and professional attitude towards them. A child needs a friend, able to understand — the man who will help to navigate in life.

Stewardship, psychologically grounded and assistance should consist in the ability to create these children the right attitude towards people, the ability to take the position of consumerism, negativism, alienation, not only to well-known to adults and children, but also for people in general.

Researchers identify a number of key areas of correctional and educational work with children from the orphanage:

- fostering their social skills;
 - correction of personal communicative properties;
 - harmonization of relations with peers;
 - self-optimization, and other distinctive features of self-awareness of child and other.
- Their implementation can be accomplished through the following goals:
- comprehensive psycho-pedagogical study of the child and of his relations;

- correction of the educational environment, the creation of a children's collective atmosphere of acceptance, kindness, openness, understanding, psychological security;
- overcoming educational neglect and the elimination of the factors leading to it;
- individual psychotherapy and psycho-correction of children and adolescents with behavioral problems;
- psychological and pedagogical support to teachers themselves, increase their skills in areas such as educational, developmental, social, and special psychology [2].

From the last century to the present day has been tested several different approaches in their focus to the problem of orphans, but none of them has eliminated the problem of «disadvantaged children». The situation of children who drop out of a normal family life, was considered in this case is much like the situation of deprivation of the material conditions of food, shelter, supervision, etc. In accordance with this understanding problem institutions for orphans was to provide the child with the necessary conditions to maintain his life.

Need to pay attention to the differences in self-esteem orphans and students in regular school.

Self-esteem of pupils boarding is mainly based on the estimates of others. Self-esteem of students in regular school — both on the evaluation of others, and on their own criteria. Practical experience of psychological work on professional orientation of schoolchildren shows that often the main task of the psychologist is to be as «ground», to make a more realistic professional intentions teenagers. When working with children from the orphanage psychologist often have to deal with the opposite — to convince a teenager that his abilities, higher, richer than he imagines [3].

Experts in the field of family psychology emphasize that people in your family tend to reproduce the model parent families, repeating the behavior — right or «exactly the opposite» — paternal or maternal role [4]. You can not escape the impression that the above statements of teenagers from an orphanage negative features images of men and women drawn from the life of their family of origin and the immediate social environment.

We believe if the children are organized into families, then all this work should be carried out in the home, rather than in parallel. Why create a family, if education is provided both at school and only occasionally held conversations or workshops on family education. The whole life of children in the home should be as close to a happy family is not only the creation of apartments and other conditions, and the entire content of educational work, relationships, the atmosphere itself. The kids know that this is not a blood family (no one is willing to replace it), but living during your stay at the orphanage in the same family, they are developing experience of family life, they are involved in domestic affairs, a subsistence economy have natural feelings of love and concerns, feel their security, do express these feelings toward family members learn how to evaluate the validity and its future. And the family's home for them is not just a form of coexistence. They believe it is truly their own and, as adults, come to visit not just the children's home, and his family. However, it is reasonable opinion of psychologists such as R.S.Nemov, A.G.Kirpichnik, etc., in such collectives there is a risk for adverse events between children of different age groups: younger seniors are turning to a «position of strength», and the younger, fearing punishment meekly obey them. This proves once again that good pedagogical management of the organization of relations and collaboration is essential and it must be based on the particular features of age.

The study of the features of mental development of children cared for outside the family, suggest that the identity of them is poorly formed or unformed. Attachment to the situation, the dependency, inability to rely on their own opinions, reactivity, impulsivity, neoposredovannost behavioral, low creativity with the prevalence of classification of forms of thinking, etc.

Family-type orphanage is a fundamentally new form of education of orphaned children. Family in the Children's Village — the persons (mother, teacher, pupils) associated moral rights and responsibilities under the new form of parenting, designed to strengthen family relationships and to inculcate skills for work, training and education [5].

It may to some extent be attributed to the foster home in which the child can only be a certain time. Children's home of family type, all arranged in such a way that the parents' role is performed by specially trained by the people — the teachers, the purpose of which is the socialization of children. are the legitimate representatives of pupils in all the organs, agencies, and organizations with no special powers. Foster parents can not use the rights granted to them against the interests of the child, they are required to raise a child, take care of his health, physical, spiritual and moral development and education, to create the right conditions for

the development of his natural abilities, to respect the dignity of the child, prepare him for independent living and work.

Education of the child shall be directed to the development of his personality, respect for the rights, freedoms and civil rights, language, national, historical and cultural values of the Ukrainian and other peoples preparation of the child for responsible life in a society in a spirit of understanding, peace, mercy, equality of all members of society, harmony and friendship between peoples, ethnic, national and religious groups. The subjects of this activity serves the whole team: social worker, social worker, speech therapist, educator, psychologist, music teacher, instructor for labor and physical education, the administration of the orphanage. Objects that seeks social and educational activities, are the orphanage: each individual and the entire staff as a whole.

The model of such an institution is put structure to allow the child to acquire individual social experiences in the family, systematizing a factor which is the condition of living together brothers and sisters in one family, regardless of their age. This structure operates on the principle of « substitute family ». The implementation of the principle of family education is subject to the interaction of a number of factors, one of which is the openness of the social institutions (children living in a family, taught in various schools of the city, visiting places of further education, etc.)

Admission of children in the family is like a shelter from the social as well as directly from dysfunctional families where parenting no one did, often a class of their training does not meet the age, the children have mental retardation, they have a low level of intelligence is not formed cognitive sphere. And all these kids come into the family, where the age of students ranges from 4 to 18 years, and it involves the use of an individual approach to each child. The teacher is important to study the characteristics of children in the future to successfully generate positive motivation training activities, helping every child get the necessary education for future professional self-determination, and therefore the successful socialization in the future. To this end, teachers used a variety of forms and methods of pedagogical influence, contributing to the successful solution of educational and educational purposes. The main methods and forms of social and educational activities with the children in a family-type children's home are: observation, discussion, questioning, testing, analysis of the data collected about the child, the method of sociometry, promotion, punishment, a method of persuasion [6].

The main feature of a complete set of children's homes of family type is a «group-family» consisting of a «mini-families», preserving family ties. Therefore, from the very beginning the senior students are put in the position of responsibility for the younger members of the family. For the normal functioning of the «family-group» in the structure model of family-type children's home senior pupils must show empathy, tolerance, humanity, caring for younger children. Moreover, such a senior position encourages them to improve themselves, to enrich their knowledge, as the younger members of the family and then treated them with different questions. Thus, in a «mini-homes» stimulate the development of the younger members of the elders, and they in turn influence the development of the younger members of the family.

Improvement, development of all children helps them communicate with teachers, psychologists, teachers and other adults working in a family-type children's home.

If we consider a general problem of family-type homes, they look like this:

- creating favorable conditions for a comfortable, close to home, contributing to the normal development of the child;
- ensuring the health of children;
- ensuring the social protection of the child, his medical — educational and social adaptation;
- safeguard the interests and rights of children;
- child development of educational programs, getting a decent education for the benefit of individuals, society and the state;
- development of a common culture of pupils, their adaptation to life;
- formation needs of the pupils to self-development and self-determination;
- creating the conditions for informed choice and the subsequent development of vocational education programs.

The main principle of the operation model of children's homes of family type observed preservation of humane relations between teachers and pupils, as well as among themselves. As a test of psychological resources that contribute to the full realization of compensation for the lack of communication and deformation characteristics we examined the psychological, social and psychological development of adolescent children:

- natural curiosity, the desire to know yourself, your inner world, the activity in relation to himself;
- significant adults in interaction with the environment;
- the desire to belong to a group of peers, make friends with their peers (particularly the girls), look better in the eyes of their peers (friends, colleagues);
- facing the future — «Who will I», the formation of professional intentions [7].

In the study, we tried to prove the superiority of children's homes of family type, which is characterized above all material and social support (bedrooms for 3–4 persons, kitchen and dining room for a «family» room for the rest), the approach to the acquisition of groups, organizations and activities by regime moments (composed specifically for each of the «family»).

Association of children of different ages contributes to closer cooperation, which allows extended framework and communication. Younger and older have the opportunity to transfer experience from generation to generation. The most successful team in this solved the problem of «communication deficit», and, importantly, strengthens family ties. Combining children in groups of kinship promotes emotional inhibition, increases the sense of security, comfort.

Family children's home — a common phenomenon, they have a lot in the country. But being called the same, they are all very different. Accommodation child in the family, even artificial, of course, is better for it, especially if the family is well developed, if it 's not often there is a disagreement, no psychologically incompatible people, not confrontation, although this idyll uncommon in blood families. But in a family orphanage components of its structure — the family — model affluent families, as it is not just the chosen form of the hostel, it's a learning environment.

References

- 1 Юницкий В.А. Психологические особенности детей, потерявших родителей: Дис. ... канд. психол. наук. — М., 1982, 14 с.
- 2 Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред. И.В.Дубровиной, А.Г.Рузской. — М.: Педагогика, 1990. — 264 с.
- 3 Мухина В.С. Дети детских домов и школ-интернатов о себе (ретроспективная рефлексия, обращенность в настоящее и будущее) // Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия / Ред.-сост. В.С.Мухина. — М.: Просвещение, 1991. — 287 с.
- 4 Абрамова Г.С. Возрастная психология. — М.: Academy, 1996. — 364 с.
- 5 Закон Республики Казахстан от 13 декабря 2000 года № 113-III «О детских деревнях семейного типа и домах юношества» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2013 г.) // www.online.zakon.kz
- 6 Быков А.В., Шульга Т.И. Психологическая служба в учреждениях социально-педагогической поддержки детей и подростков: Учеб. пособие. — М.: Изд-во УРАО, 2001. — 100 с.
- 7 Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д.И.Фельдштейна. — М.; Воронеж: Ин-т практ. психологии, 1995. — 352 с.

Ш.М.Мұхтарова, С.Н.Мұқанова

Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің психологиясы

Мақалада ғылым және тәжірибедегі отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің психологиялық ерекшеліктері зерттелді. Балалар үйінің жағдайындағы «біз» феноменінің негізі анықталды. Қарапайым балалар үйінің ерекше психологиялық мәселелері және олардың отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінен айырмашылығы баяндалды. Авторлармен түбегейлі көңіл отбасы үлгісіндегі балалар үйінің модельдік құрылымына аударылған. Әлеуметтік-педагогика қызметінің негізінде отбасы үлгісіндегі балалар үйінің жалпылама белгілері түрінде міндеттері айқындалды. Балалар үйі тәрбиеленушілерінің негізгі түзетуші-тәрбиелік жұмыстарының бағыттары және отбасылық тәрбиесін жетілдірудің қағидалары қарастырылды.

Ш.М.Мухтарова, С.Н.Муканова

Психология воспитанников детских домов семейного типа

В статье рассмотрены психологические особенности воспитанников детских домов в науке и практике. Определена сущность феномена «мы» в условиях детского дома. Изложены особые психологические проблемы детей обычных интернатных учреждений и их отличия от воспитанников детских домов семейного типа. Значительное место авторами уделено рассмотрению структуры модели детского дома по типу семьи. На основе социально-педагогической деятельности авторами выявляются в общих чертах задачи детских домов семейного типа. Изложены основные направления коррекционно-воспитательной работы с воспитанниками детского дома и реализация принципа семейного воспитания.

References

- 1 Yunitsky V.A. *Psychological characteristics of children who have lost parents to* / Dis. Candidate of Sciences psychol, Moscow, 1982, 14 p.
- 2 Mental development of children's home / Ed. I.V.Dubrovin, A.G.Ruzskoy, Moscow: Pedagogika, 1990, 264 p.
- 3 Mukhina B.C. *Children's homes and boarding schools about themselves (retrospective reflection, reference to the present and future)* // Deprived of Parental Care: A Reader / Editor. Comp. V.S.Mukhina, Moscow: Education, 1991, 287 p.
- 4 Abramov G.S. *Developmental psychology*, Moscow: Academy, 1996, 364 p.
- 5 Law of the Republic of Kazakhstan of 13 December 2000 № 113-II «children's Villages family-and youth houses» (with amendments as of 03.07.2013) // www.online.zakon.kz
- 6 Bykov A.V., Shulga T.I. *Psychological service in the institutions of social and educational support for children and adolescents*. Textbook, Moscow, of URAO, 2001, 100 p.
- 7 Bozovic L.I. *Problems of personality: Selected psychological works* / Ed. D.I.Feldstein, Moscow, Voronezh: Institute of Applied Psychology, 1995, 352 p.

Научно-методическая деятельность профессора З.Г.Сактагановой

К юбилею доктора исторических наук, профессора З.Г.Сактагановой

1 ноября 2013 г. юбилей отмечает профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории доктор исторических наук, профессор Зауреш Галимжановна Сактаганова.

Зауреш Галимжановна родилась в г. Петропавловске (Северо-Казахстанская обл.) в семье Галимжана Нургалиевича и Оразбике Жангожевны Сактагановых, сыгравшую огромную роль в становлении ее как личности, профессионала, ученого.

Отец, Галимжан Нургалиевич, — выпускник Казахского государственного университета им. С.М.Кирова, кандидат исторических наук, всю свою жизнь успешно совмещал преподавательскую деятельность с партийной работой. Более 20 лет он был бессменным секретарем партийной организации Петропавловского педагогического института,

заведующим кафедрой, руководил лекторской группой областного комитета Северо-Казахстанской области. Друзья и коллеги вспоминают Галимжана Нургалиевича как очень организованного, ответственного человека. Всегда был подтянутый, аккуратно одетый, в костюме, белой рубашке с галстуком. Он не терпел ни внутреннего, ни внешнего беспорядка, был интеллигентным человеком, грамотным специалистом, большим патриотом своей страны.

Мама, Оразбике Жангожевна, долгие годы работала первым секретарем райкома партии, неоднократно избиралась депутатом областного, городского и районного Советов народных депутатов, членом городского комитета партии и вела большую организаторскую работу по общественному, экономическому и культурному развитию города Петропавловска.

Семья Зауреш Галимжановны была очень дружной и интеллигентной. В ней всегда ценились знания, порядочность, честность, доброта и трудолюбие. Поэтому все трое детей в семье Сактагановых — Алибек, Зауреш и Болатбек, получив достойное образование, являются успешными в карьере и хорошими семьянинами. Вспоминает мама Зауреш Галимжановны Оразбике Жангожевна: «Вектор развития в семье и жизненный ориентир определял глава семьи — Галимжан Нургалиевич. Очень образованный, много читающий, он считал, что самая большая ценность в человеке — интеллект. И старался внушить детям, что накапливать надо, прежде всего, знания». Поэтому главным богатством дома Сактагановых была замечательная библиотека, состоящая в основном из произведений классической литературы.

Уже в школе Зауреш Галимжановна проявляла особый интерес к гуманитарным дисциплинам, особенно к истории и обществоведению. Являлась одной из лучших комсомолок школы, была отличником ленинской аттестации, успешно возглавляла идейно-политический сектор школы. В характеристике выпускницы Сактагановой Зауреш Галимжановны, подписанной директором школы № 10 им. Н.К.Крупской, были отмечены не только учебные достижения, но и ее творческие способности: «Имеет хорошую дикцию, неплохо читает стихи. Окончила музыкальную школу, играет на пианино, хорошо поет».

Сама З.Г.Сактаганова говорит, что ее всегда отличал «синдром отличницы», который означает, что любую работу нельзя делать плохо. Очень требовательный к себе и другим, целеустремленный человек, она всегда добивается наивысших результатов. Поэтому совершенно закономерно, что в

1980 г. Зауреш Галимжановна с «отличием» окончила среднюю школу № 10 им. Н.К.Крупской г. Петропавловска и решением педагогического совета была награждена золотой медалью «За отличные успехи в учении, труде и примерное поведение».

После окончания с отличием историко-педагогического факультета Петропавловского педагогического института, Зауреш Галимжановна в 1985 г. была зачислена на должность стажера-исследователя в Казахский государственный университет им. С.М.Кирова. Еще в студенческие годы проявляла интерес к научной работе, была лауреатом Всесоюзного конкурса студенческих научных работ по общественным дисциплинам. Обучение в 1987–1990 гг. в аспирантуре исторического факультета Казахского государственного университета им. С.М.Кирова благополучно завершилось досрочной защитой кандидатской диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

Молодой кандидат наук продолжила научно-педагогическую деятельность в стенах Карагандинского государственного университета имени Е.А.Букетова и прошла основные ступени от преподавателя до профессора: 1990–1991 гг. — преподаватель кафедры истории Казахстана, 1991–1996 гг. — старший преподаватель, 1996–2001 гг. — доцент, 2001–2003 гг. — снс кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, 2003–2006 гг. — профессор, 2006–2007 гг. — заведующая кафедрой, 2007–2012 гг. — декан исторического факультета, в настоящее время — профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории.

В 2004 г. Зауреш Галимжановна успешно защитила докторскую диссертацию на тему «Советская модернизация экономики Казахстана в 1946–1970 гг.: критика исторического опыта». Решением ККСОН МОН Республики Казахстан в 1997 г. ей было присвоено ученое звание доцента, а в 2009 г. — ученое звание профессора.

Зауреш Галимжановна всю свою жизнь старается повышать свой профессиональный и научно-педагогический уровень. Поэтому, не жалея сил, она участвует во многих отечественных и зарубежных грантах и конкурсах. В результате в 1999 г. получила грант фонда Сороса в конкурсе учебных программ по базовым университетским дисциплинам («История Казахстана») в области социальных и гуманитарных наук. В 2003 г. стала первым именованным стипендиатом (стипендия им. К.Жуасова) исторического факультета КарГУ. В 2006 и 2011 гг. дважды становилась грантером Министерства науки и образования РК «Лучший преподаватель Республики Казахстан». В 2008–2010 гг. получала научную стипендию для ученых и специалистов за выдающийся вклад в науку Республики Казахстан. В 2010 г. стала обладателем международной стипендии Президента Республики Казахстан «Болашак» по подготовке специалистов за рубежом. В 2011 г. награждена нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан». Кроме этого, З.Г.Сактагановой пройдены научные стажировки: в Высшей школе исследований по общественным наукам (EHSS) (Франция, г. Париж, 2006 г.); в Карловом университете (Чехия, Прага, 2010 г); в Университете «La Sapienza» (Италия, Рим, 2012 г.); в Институте стран Азии и Африки МГУ им. М.В.Ломоносова (РФ, Москва, 2006, 2010, 2012 гг.).

Свои научные достижения профессор З.Г.Сактаганова активно внедряет в учебный процесс, читая лекционные курсы для бакалавров, магистрантов и докторантов по следующим дисциплинам: «Фундаментальные проблемы отечественной истории», «Политические партии и общественно-политические движения в Казахстане в начале XX века», «Экономическая модернизация в Казахстане в XX веке», «Актуальные проблемы историографии истории Казахстана», «Новейшая история Казахстана», «Научно-исследовательская работа: проблемы теории и методологии». Внедрены в учебный процесс КарГУ разработанные ею электронные курсы лекций по «Новейшей истории Казахстана» и «Курс лекций» в 2-х частях по истории Казахстана. Как опытный лектор, Зауреш Галимжановна востребована не только в стенах родного вуза — зарубежные партнеры неоднократно приглашали ее выступить с лекциями. В частности, в 2006, 2012 гг. студенты Института стран Азии и Африки МГУ им. М.Ломоносова прослушали лекции профессора З.Г.Сактагановой по новой и новейшей истории Казахстана.

Как ведущий отечественный ученый, Зауреш Галимжановна участвует в организации научной деятельности вуза: с 2004 по 2007 гг. являлась ответственным секретарем научного журнала «Вестник Карагандинского университета», в настоящий момент входит в состав редакционной коллегии серии «История. Философия» «Вестника КарГУ» и журнала «Education and Science without borders», издаваемого совместно с КарГУ нашими чешскими партнерами. В 2006–2010 гг. являлась заместителем председателя Диссертационного совета при КарГУ им. Е.А.Букетова. С 2011 г. является директо-

ром научно-исследовательского Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований при историческом факультете КарГУ.

З.Г.Сактагановой подготовлены 4 кандидата исторических наук, более 20 магистров. В настоящее время она принимает участие в подготовке докторов философии (PhD) в КарГУ имени Е.А.Букетова по направлению «Трансформация общественных и государственных институтов в Казахстане в XIX–XX вв.».

Профессор З.Г.Сактаганова в рамках программы Президента РК «Культурное наследие» принимала непосредственное участие в реализации научных программ «Выдающиеся личности Центрального Казахстана», «Создание хроники культурной жизни Карагандинской области. 1936–2006 гг.», «Культура Сары-Арки». Научно-практическим результатом данных программ стали публикации монографических работ, документальных сборников.

З.Г.Сактаганова является автором около 200 научных публикаций, из них: 5 монографий, 1 хроника, 6 учебников и 6 учебно-методических пособий для 12-летней школы под грифом МОН РК, 2 электронных учебника, 19 научных статей в изданиях, рекомендованных КНОСОН МОН РК, 15 статей — в ближнем и дальнем зарубежье (РФ, США, Чехия, Польша, Турция и др.).

Среди множества научных и научно-методических исследований профессора З.Г.Сактагановой особое место занимают работы по экономической истории Казахстана в разные хронологические периоды. Автор проводит комплексный анализ основных тенденций развития «советской модели экономики» Казахстана в 1940–1970-е гг., дает общую характеристику и показывает особенности ее функционирования. З.Г.Сактаганова выделяет так называемый «синдром послевоенной жертвенности» в аграрном секторе экономики и его влияние на социально-экономические процессы в Казахстане в 1940–1960-е гг. Особое внимание она уделяет специфике аграрных преобразований в «хрущевское десятилетие» и проблемам реализации «нового курса» аграрной политики Н.С.Хрущева в Казахстане (1954–1964 гг.), а также целинной эпопее. Индустриализационные процессы в Казахстане в послевоенное десятилетие (1945–1954 гг.) профессор З.Г.Сактаганова рассматривает на фоне глубокого изучения вопросов роли и места Казахстана в союзной интеграции и экологических проблем, связанных с наличием военных полигонов на территории республики. Следует отметить также большое количество историографических статей по проблемам реформ в промышленности и модернизации экономики Казахстана в 1946–1970 гг.

Следующее место по значимости и количеству научных, историографических и биографических исследований занимают статьи по вопросам истоков политических партий и общественных движений в начале XX в. В них З.Г.Сактаганова поднимает важные проблемы эволюции идей национальной независимости в трудах А.Букейханова, проблемы взаимоотношений с Советской властью и общественно-политических связей с местным населением. Еще ряд статей посвящен просветительским обществам и развитию народного образования в дореволюционном Казахстане.

Под ее руководством разрабатывается одно из новых и перспективных для исторической науки Казахстана научных направлений — история советской городской повседневности. В настоящий момент на историческом факультете КарГУ данная проблематика развивается научно-исследовательским центром, которым руководит З.Г.Сактаганова. Под руководством Зауреш Галимжановны по истории повседневности была защищена первая в Казахстане диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук К.К.Абдрахмановой, результаты которой были обнародованы в монографии. Исследования в рамках нового направления продолжают в работах докторантов исторического факультета КарГУ им. Е.А.Букетова Е.Н.Аймахова и Ш.Ильясова, что позволяет говорить о формировании научной школы профессора З.Г.Сактагановой.

Научные интересы З.Г.Сактагановой обширны и связаны еще с такими темами, как положение религиозных объединений в Центральном Казахстане, деятельность Советской власти в отношении религиозных конфессий, процесс становления архивных учреждений Казахстана, этнодемографические и этномиграционные процессы в Казахстане в XX в., вопросы государственной политики по возвращению оралманов на историческую родину в период независимости.

Большое внимание профессор З.Г.Сактаганова уделяет не только научной, но и своей педагогической деятельности в высшем учебном заведении — КарГУ им. Е.А.Букетова. Ею написаны статьи по вопросам совершенствования учебно-воспитательного процесса, повышения качества обучения специалистов и оценка результатов при помощи тестирования.

Тесная связь исторического факультета КарГУ им. Е.А.Букетова с общеобразовательными учреждениями Караганды и Карагандинской области вызвала необходимость оказания методической по-

мощи школам в преподавании истории Казахстана, организации и проведении предметных олимпиад по истории и краеведению, обеспечении учебно-методическими материалами экспериментальной работы по переходу на 12-летнее обучение. З.Г.Сактаганова входит в авторский коллектив историков КарГУ им. Е.А.Букетова по подготовке экспериментальных учебно-методических комплексов для 12-летней школы. Ею (в соавторстве) подготовлено 9 типовых программ, 6 учебников по «Истории Казахстана» и 6 хрестоматий и методических пособий под грифом МОН РК для 12-летних школ — всего 22 наименования.

В настоящий момент профессор З.Г.Сактаганова активно участвует в реализации Государственной программы «Народ в потоке истории», где огромное значение отводится изучению актуальных проблем XX и XXI вв. Организационный опыт, целеустремленность, научная добросовестность профессора З.Г.Сактагановой позволяют ей добиваться научных результатов, которые будут способствовать развитию концептуальных проблем отечественной истории и будут востребованы казахстанскими и зарубежными учеными.

Свои высокие организаторские способности Зауреш Галимжановна проявила в годы, когда возглавляла исторический факультет. За эти 5 лет (2007–2012 гг.) коллектив исторического факультета достиг немалых результатов: 2007–2008 учебный год — 1 место за лучшую организацию научной работы; 2009–2010, 2011–2012 учебные годы — 2 место за лучшую организацию учебной работы; 2008–2009 учебные годы — 1 место за лучшую организацию воспитательной работы. Ежегодно факультет удостаивался призовых мест (1, 2 места) за организацию университетского мероприятия «Посвящение в студенты». Огромным достижением организаторских способностей З.Г.Сактагановой является то, что она смогла усилить научно-методическую, воспитательную деятельность коллектива, поднять на новый, республиканский уровень ежегодную научно-практическую конференцию «Жуасовские чтения». Зауреш Галимжановна является бессменным главным персонажем всех выпусков «Ералаша» последних лет, что говорит о ее большом авторитете среди студентов. Студенты уважают ее за креативность, порядочность, справедливость, требовательность и ответственность.

Зауреш Галимжановна известна еще как прекрасная жена и мама. Со своим любимым мужем Муратом Ережеповичем Конкабаевым она прожила более 20-ти счастливых лет. К сожалению, Мурат Ережепович скоропостижно скончался в 2008 г., и это печальное событие явилось огромной трагедией в жизни семьи Конкабаевых и Сактагановых. Но жизнь продолжается, так как от этого брака родились двое замечательных детей — Галым и Аяна, которые являются гордостью своих многочисленных родственников. Галым с отличием закончил бакалавриат и магистратуру экономического факультета КарГУ, являлся стипендиатом различных образовательных фондов. Красавица Аяна серьезно занимается музыкой и на этом поприще достигла огромных успехов — она является лауреатом республиканских и международных музыкальных конкурсов. Галым и Аяна являются солистами известного в республике Ансамбля народных инструментов «Домрочка».

Уважаемая Зауреш Галимжановна! Коллектив исторического факультета поздравляет Вас с юбилеем и от всей души желает Вам крепкого здоровья, творческих успехов, семейного благополучия. Пусть Ваши любимые и родные люди — мама, дети Галым и Аяна, братья и их семьи, другие близкие родственники будут Вам надежной опорой и вдохновляют Вас на дальнейшие научно-педагогические и организаторские достижения. Мы верим, что еще долгие годы вы будете радовать нас новыми открытиями, смелыми идеями и интересными работами!

Коллектив исторического факультета

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Abdrahmanova, K.K.** — candidate of history science, docent of chair archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Aytbayev, O.** — candidate of phil. science, professor of philosophy and theory of culture chair, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Yeleukhanova, S.V.** — candidate of history science, docent of chair history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zuyeva, L.I.** — candidate of history science, docent of chair archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economic science, professor, head of the chair Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kolumbaev, B.E.** — Doctor of phil. science, professor, chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kozina, V.V.** — Doctor of history science, professor, chair of the history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Milanov, Milan Lefterov.** — PhD doctor, professor, chair of International Law and International Relations, NeophitRilsky State SouthwesternUniversity, Bulgaria.
- Mukanova, S.N.** — MA student, 2 year, specialty «Social pedagogics and self-knowledge», chair of social work and social pedagogy, socio-pedagogical department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Mukhtarova, Sh.M.** — Doctor of pedagogical sciences, professor, chair of the social work and social pedagogy, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Smagulov, N.B.** — senior lecturer of the department of history of Kazakhstan, MA of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Tovbin, K.M.** — candidate of phil. science, docent, Phd student, Branch of the Russian New University, Russian.
- Shumatova, M.M.** — MA student, 2 year, specialty «Philosophy», chair of philosophy and theory of culture, department of philosophy and psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

**2013 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«Тарих. Философия» сериясы**

	№	б.
ТАРИХ		
<i>Адамбек Б.К.</i> Кеңес Одағының құрылуы мен күйреуінің тарихи сабақтары.....	2	3
<i>Әбдірахманова Қ.Қ.</i> Соғыстан кейінгі жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының денсаулық сақтау жүйесінің ерекшеліктері	4	15
<i>Ем Н.Б.</i> 2000 жылғы Оңтүстік Кореядағы трансшекаралық некелесудегі негізгі ағымдар: Орталық Азия әйелдері үшін сұраныс пен ұсыныс факторлары (санақ деректерінің негізінде).....	2	9
<i>Жұматаева Д.Н.</i> Лозан конференциясында құрылған тепе-теңдіктің жойылуы және Кипр мәселесінің туындауы	3	24
<i>Жұмашев Р.М., Адишева Г.Б.</i> 1990–2000 жж. Қазақстан Республикасы және Румыния Республикасы арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың дамуы	1	3
<i>Зуева Л.И.</i> Қазақстан Республикасындағы мектептік білім жүйесінің даму кезеңдері: білім беру моделін талдау және әдіснамалық дидактикасындағы мәселелі салалар	4	8
<i>Зуева Л.И., Өскембаев Қ.С.</i> Классикалық университет: жаңа формациядағы мұғалімдерді дайындау барысы.....	3	13
<i>Каренов Р.С.</i> Алашорда үкіметінің Батыс бөлігі жетекшілерінің бірі, көрнекті қоғам қайраткері Жаһанша Досмұхамедов	2	34
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін аянбай күрескен Алаш қайраткері Сейітбаттал Мұстафиннің өмірі мен шығармашылық қызметі	4	35
<i>Каренов Р.С.</i> Қыпшақтардың этникалық тарихының негізгі кезеңдері	4	40
<i>Каренов Р.С.</i> Уәлихан Танашев — Алашорда үкіметін құрған дарабоздардың бірі	3	42
<i>Каренов Р.С.</i> Хайретдин Болғанбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері	1	49
<i>Каренов Р.С.</i> Алаш қайраткері Қошке Кемеңгерұлының ұлтты дамыту жолындағы ізденіске толы қызметі	2	42
<i>Каренов Р.С.</i> Алаштың асыл арысы Халел Досмұхамедұлы ғұмырының ғибратты тұстары	1	40
<i>Каренов Р.С.</i> Жетісудағы Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерінің қолбасшысы — Отыншы Әлжанов (140 жылдығына орай).....	3	35
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> XX ғасырдың 30-жылдарындағы Кеңес мемлекетінің демографиялық миграциялық экспансиясы (Орталық Қазақстанның мысалында).....	4	3
<i>Қабұлдинов З.Е.</i> Ертістің Оң жағасындағы қазақтардың жағдайы (1854 ж. Семей ішкі округі құрылғанға дейін).....	1	24
<i>Қаленова Т.С.</i> Классикалық еуразияшылдық идеясы: қайнар көздері, қалыптасу және даму кезеңдері.....	2	27
<i>Миланов М.Л.</i> Жаңа әлемдік тәртіп және тәуелсіздік: себептік-салдарлық байланыс	4	30
<i>Мұхамбеталиев К.М., Сампаева Н.К.</i> Жаһандану контекстіндегі мәдени ұқсастықтар	3	19
<i>Сақтағанова З.Ф., Оразбекова Г.Б.</i> Сингапур Республикасы сыртқы саясатының кейбір аспектілері.....	1	12
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникааралық құрылымдары (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы).....	2	17
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникалық өзіндік санасындағы процестер (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы).....	1	31
<i>Смағұлов Н.Б.</i> Жұмабек Тәшенов — қазақ халқының мемлекет және қоғам қайраткері	4	25
<i>Тұрлыбек А.</i> Осман мемлекетіндегі екінші революцияның жариялануы және Әнуар бей	3	29
<i>Шайжанова Г.К., Мұқанова А.Н.</i> Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының кеңестік кезеңдегі тарихнамалық мәселесі	1	17
<i>Шотбақова Л.Қ., Оразбекова Г.Б.</i> XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы мемлекет пен зиялылардың арасындағы дін мәселелері бойынша өзара байланыс	3	4
<i>Шотбақова Л.Қ., Холмс С., Нупинова А.</i> Қырғи-қабақ соғыстан бас тартқаннан кейінгі халықаралық қатынастар: жаһандану жағдайындағы тарихнама мәселелері	3	9
ФИЛОСОФИЯ		
<i>Айтбаев О.</i> Ар-ождан бостандығы философиялық-этикалық категория ретінде	4	60
<i>Айтбаев О.</i> Сенім феномені	1	61

<i>Аринов Е.К.</i> Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы бөгде сана ілімдері.....	1	67
<i>Дауылбаева Ж.И., Малғараева З.Б.</i> Басты философиялық дәстүрлердегі сенім және білімнің арақатынасының негізгі парадигмалары	3	55
<i>Жумагулов М.Ж., Акматова Н.С.</i> Қазіргі заманғы Қырғызстан жағдайындағы экологиялық сананың даму ерекшеліктері	3	64
<i>Кәріпбаев Б.Ы., Солощенко П.П.</i> Әлеуметтік модернизация контекстіндегі білім беру мәселесі	2	50
<i>Қолумбаев Б.Е., Шуматова М.М.</i> Ұлттық бірегейлік тәуелсіздіктің сыртқы көрінісі ретінде ...	4	52
<i>Паоло де Лучия.</i> Джованни Джентилениң итальяндық стилі және католицизмі.....	2	64
<i>Рынквой И.В.</i> Адамның болмысы мен мәнінің ракурсында мистикалық тәжірибені ұғыну.....	1	74
<i>Сағатова А.С., Аринов Е.К.</i> XV–XVIII ғасырлардағы қазақ ойшылдарының ресей отаршылығына қатысты ой-толғамдары	3	49
<i>Солощенко П.П., Михаленя С.Н.</i> Қазақстандағы саяси модернизацияның философиялық аспектілері.....	2	58
<i>Товбин К.М.</i> Дәстүрлі рухтандыру: үндеу өлшемдері.....	4	65

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Мұхтарова Ш.М., Мұқанова С.Н.</i> Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің психологиясы	4	76
<i>Сапабеков Д.Қ.</i> Жоғары оқу орнында студенттердің парасатты ойлау өнерін қалыптастырудың заңдылықтары мен қағидалары	2	75
<i>Эшиев А.К., Анарбаева Г.А., Смадияров К.А.</i> Маскулиндіктің өзгерісіндегі психологиялық факторлар	2	70
<i>Эшиев А.К., Асанова К., Исаков Б.М., Нарматов Н.К.</i> Маскулиндік өзгеруінің биологиялық факторлары	3	69
<i>Эшиев А.К., Термечикова С., Тойгонбаева К.А.</i> Маскулиндіктің өзгерісіндегі экономикалық аспектілер	3	75

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Жарқынбаева З.К.</i> Кәсіпкерліктің әлеуметтану талдауындағы желілік әдіс-амал.....	2	81
<i>Жүнісбекова Г.С., Мұқанова А.Н.</i> Отандық шығыстану мен арабтанудың қалыптасу тарихы....	1	80
<i>Қожабекова Ж.Б.</i> Түрік қағанатының сыртқы саясатындағы Қытайдың алатын орны	3	80
<i>Нұркенов Қ.Қ.</i> Көпмәдениетті мемлекеттердегі саяси көшбасшы имиджінің ерекшеліктері (АҚШ және Германия мысалында)	3	86

СЫН ПІКІР

<i>Ахметова Ш.К.</i> Этникалық сананы қалыптастыру мәселесі жайында	3	93

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ

Профессор З.Ф.Сақтағанованың ғылыми-әдістемелік қызметі	4	82

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2013 году.
Серия «История. Философия»**

	№	с.
ИСТОРИЯ		
<i>Абдрахманова К.К.</i> Особенности системы здравоохранения в городах Центрального Казахстана в послевоенные годы	4	15
<i>Адамбек Б.К.</i> Исторические уроки образования и распада СССР	2	3
<i>Ем Н.Б.</i> Основные тенденции трансграничного брачного рынка в Южной Корее в 2000-е годы: факторы спроса и предложения для женщин Центральной Азии (на основе статистических данных)	2	9
<i>Жумашиев Р.М., Адишева Г.Б.</i> Развитие торгово-экономического сотрудничества между Республикой Казахстан и Республикой Румыния в 1990–2000 гг.	1	3
<i>Зуева Л.И., Ускембаев К.С.</i> Классический университет: подготовка учителей новой формации	3	13
<i>Зуева Л.И.</i> Этапы развития системы образования Республики Казахстан: анализ моделей обучения и проблемные области в методологии дидактики	4	8
<i>Кабульдинов З.Е.</i> Положение казахов на Правобережье Иртыша (до создания Семипалатинского внутреннего округа в 1854 г.)	1	24
<i>Каленова Т.С.</i> Классическая евразийская идея: истоки, этапы формирования и развития	2	27
<i>Каренов Р.С.</i> Хайретдин Болганбаев — один из активных деятелей Алашординской организации	1	49
<i>Каренов Р.С.</i> Жизнь и творческая деятельность неутомимого борца за независимость казахского народа Сеитбаттала Мустафина	4	35
<i>Каренов Р.С.</i> Неоценимый вклад в развитие казахской национальности видного представителя движения Алаш Кошке Кеменгерулы	2	42
<i>Каренов Р.С.</i> О деятельности Альжанова — одного из членов правительства Алашорды Алашского движения в Семиречье (к 140-летию)	3	35
<i>Каренов Р.С.</i> О многогранной деятельности видного предводителя Алашского движения Халела Досмухамедулы	1	40
<i>Каренов Р.С.</i> Основные этапы этнической истории кипчаков	4	40
<i>Каренов Р.С.</i> Руководитель Западной части Алашорды, видный общественный деятель Жаханша Досмухамедов	2	34
<i>Каренов Р.С.</i> Уалитхан Танашев — один из видных создателей правительства Алашорды	3	42
<i>Kozina V.V., Yeleukhanova S.V.</i> Population migration expansion of the Soviet state in the thirties of the twentieth century (by the example of Central Kazakhstan)	4	3
<i>Миланов М.Л.</i> Новый мировой порядок и суверенитет: причинно-следственная связь	4	30
<i>Мухамбеталиев К.М., Сампаева Н.К.</i> Культурная идентичность в контексте глобализации	3	19
<i>Saktaganova Z.G., Orazbekova G.B.</i> Some aspects of Republic of Singapore foreign policy	1	12
<i>Shotbakova L.K., Holmes S., Nupinova A.</i> International relations after the refusal of the cold war: the historiography of the problem in the context of globalization	3	9
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Межэтнические установки казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана (конец XX – начало XXI вв.)	2	17
<i>Сарсамбекова А.С.</i> Процессы, происходящие в этническом самосознании казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана (конец XX – начало XXI вв.)	1	31
<i>Shotbakova L.K., Orazbekova G.B.</i> Relations between the state and intelligentsia on religious issues at the end of XIX – beginning of XX centuries	3	4
<i>Smagulov N.B.</i> Jumabek Tashenov — The national and public figure of the Kazakh people	4	25
<i>Turlybek A.</i> Osmanlı Devletinde ikinci meşrutiyetin ilanı ve hürriyet kahramanı Enver Bey	3	29
<i>Zhumatayeva D.N.</i> Lozan'da kurulan dengelerin bozulmasıyla Kıbrıs sorununun başlaması	3	24
<i>Шайжанова Г.К., Муканова А.Н.</i> Историкографическая проблема казахско-джунгарских отношений в советский период	1	17
ФИЛОСОФИЯ		
<i>Айтбаев О.</i> Свобода совести как философско-этическая категория	4	60
<i>Айтбаев О.</i> Феномен веры	1	61

<i>Аринов Е.К.</i> Учение сознания чуждого в Казахстане в советскую эпоху	1	67
<i>Даулбаева Ж.И., Малгаева З.Б.</i> Основные парадигмы соотношения веры и знания в ведущих философских традициях	3	55
<i>Жумагулов М.Ж., Акматова Н.С.</i> Особенности развития экологического сознания в условиях современного Кыргызстана	3	64
<i>Карипбаев Б.И., Солощенко П.П.</i> Проблема образования в контексте социальной модернизации	2	50
<i>Колумбаев Б.Е., Шуматова М.М.</i> Национальная идентичность как форма проявления независимости	4	52
<i>Paolo De Lucia.</i> Italianita e cattolicesimo in Giovanni Gentile	2	64
<i>Рынковой И.В.</i> Осмысление мистического опыта в ракурсе бытия и сущности человека	1	74
<i>Сагатова А.С., Аринов Е.К.</i> Размышления казахских мыслителей XV–XVIII веков о российской колонизации	3	49
<i>Солощенко П.П., Михаленя С.Н.</i> Философские аспекты политической модернизации в Казахстане	2	58
<i>Товбин К.М.</i> Традиционная духовность: манифестационные параметры	4	65

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Mukhtarova Sh.M., Mukanova S.N.</i> Psychology of children's homes of family type	4	76
<i>Сапабеков Д.К.</i> Формирование законов и принципов искусства мышления у студентов высшего учебного заведения	2	75
<i>Эшиев А.К., Анарбаева Г.А., Смадияров К.А.</i> Психологические факторы изменения маскулинности	2	70
<i>Эшиев А.К., Асанова К., Исаков Б.М., Нарматов Н.К.</i> Биологические факторы трансформации маскулинности	3	69
<i>Эшиев А.К., Термечикова С., Тойгонбаева К.А.</i> Экономические аспекты трансформации маскулинности	3	75

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Жаркинбаева З.К.</i> Сетевой подход в социологическом анализе предпринимательства	2	81
<i>Жунусбекова Г.С., Муканова А.Н.</i> История формирования отечественного востоковедения и арабистики	1	80
<i>Кожобекова Ж.Б.</i> Роль Китая во внешней политике Тюркского каганата	3	80
<i>Нуркенов К.К.</i> Особенности имиджа политического лидера в мультикультурных государствах (на примере США и Германии)	3	86

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ахметова Ш.К.</i> К вопросу о конструировании этничности	3	93

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

Научно-методическая деятельность профессора З.Г.Сактагановой	4	82